UNIVERSITY OF TORONTO
3 1761 01548099 9

8X
1950
.5
H89
no. 3

LIBRARY
SEP 12 1951
UNIVERSITY OF TORONTO

de datione et concessione civitatis Gaiete et nobis indultis plenius continetur, quam sub sigillo ipsius domini pape recepimus in Gaieta per manus magistri Petri de Guarcino, venerabilis scriptoris et nuntii ejusdem domini pape, affectuosius acceptantes, ipsi domino summo pontifici cum omni humilitate gratias agimus quod paternam de nobis in hoc habuit curam et salutem nostram pietate apostolica procuravit. Ad cujus rei memoriam presens scriptum in Gaieta fieri per manus Jacobi publici Gaiete notarii et Communis sigillo jussimus roborari. Actum Gaiete per manus predicti notarii coram magistro Bartholomeo de sancto Germano ejusdem domini pape capellano, Girardo Broncusula, Johanne Gaitano et aliis astantibus.

LVII. — Romanus ordo de consuetudinibus et observantiis, presbyterio videlicet scolarum et aliis Romane ecclesie in precipuis sollempnitatibus.

[I. 1]. A dominica de Adventu usque ad Nativitatem Domini domnus papa non portat aurifrixiatam mitram, excepto in dominica [1] qua cantatur *Canite tuba* ad ecclesiam Apostolorum pro festo, nec cantat *Te Deum laudamus*, nisi in precipuis festis.

[2]. In vigilia Natalis Domini, in mane, domnus papa vadit ad basilicam sancte Marie Majoris pro cantanda missa et in sero pro celebrandis vesperis, et remanet ibi nocte ipsa, et celebrat ibi vigilias et post vigilias celebrat ibi missam ad Presepe, ubi quicquid offertur quamdiu domnus papa missam celebraverit, sive ad manus seu ad pedes domni ipsius vel super altare, capellanorum est, excepto pane qui est acolitorum, si recipere volunt. Hoc idem sciendum de missa quam celebrat apud sanctam Anastasiam. In auroram vadit ad sanctam Anastasiam et celebrat ibi secundam; qua finita revertitur ad basilicam sancte Marie et intrat sacrarium cum episcopis, cardinalibus, diaconibus, subdiaconibus et reliquis ordinibus, et dicunt tertiam; qua dicta induunt se et processionaliter vadunt ad altare, sicut moris est. Notandum quod vu facule debent esse in missa super altari et curia debet dare. Deinde domnus papa incipit missam et post primam orationem diaconi cardinales et subdiaconi et alii ordines cum scriniariis faciunt laudes domno pape taliter ordinati. Archidiaconus cum aliis diaconibus et subdiaconibus ordinate stant juxta altare in duobus filis, scriniariis vero stantibus deorsum in choro cum pluvialibus. Tunc archidiaconus cum diaconibus et aliis sic incipit laudem alta voce : *Exaudi Christe;* scriniarii quoque respondent : *Domino nostro pape vita.* Iterum archidiaconus dicat : *Exaudi Christe;* scriniarii quoque respondent similiter. Tertio archidiaconus dicit : *Exaudi Christe;* scriniarii respondent sicut prius. Item archidiaconus dicit : *Salvator mundi,* tribus vicibus, scriniariis totidem vicibus ei respondentibus : *Tu illum adjuva.* Et archidiaconus dicit : *Sancta Maria,* duabus vicibus; et scriniarii respondent duabus vicibus : *Tu illum adjuva.* Deinde archidiaconus dicit : *Sancte Michael,* duabus vicibus; scriniarii respondent: *Tu illum adjura,* duabus vicibus. Eodem modo dicitur *sancte Gabriel, sancte Raphael,*

Avis. — Cet *Ordo* n'est sûrement pas une œuvre originale. Cencius s'est borné à transcrire, en le complétant, un texte d'usage courant, dont Albinus, avant lui, avait déjà fait son profit. On a même des raisons de croire (Fabre, *Etude*, p. 17) qu'Albinus a pris son *Ordo* dans une compilation antérieure, celle du cardinal Boson, exécutée au temps d'Adrien IV (1154-1159). Chez Albinus, il n'est pas au complet : la description des fêtes ne dépasse pas le samedi *in Albis*. Cencius va jusqu'au bout. Mais la principale différence entre les deux textes vient de ce que Cencius a introduit dans le sien une quantité de détails sur les dépenses occasionnées par les cérémonies, entre autres un long développement sur les frais à faire le lundi de Pâques et sur les corporations admises à certains jours soit à manger avec le pape, soit à recevoir de lui une gratification. C'est ainsi qu'ont été ajoutés les chapitres 4, 7, 9, 14, 17, 39-61, sans parler de beaucoup d'autres interpolations. — L'*Ordo* de Cencius a été publié par Mabillon, d'après un manuscrit secondaire, dans son *Museum Italicum* (Paris, 1689, t. II, p. 167-215), avec les quatre pièces suivantes, LVIII-LXI, et son édition a été reproduite dans le tome LXXVIII de la *Patrologie latine* de Migne. Mabillon divisa le texte en chapitres (chiffres romains) et en paragraphes (chiffres arabes). J'ai conservé cette double numérotation, mais en éliminant quelques chapitres (IX, X) ou paragraphes (3, 18, 19, 20, 21, 22), qui sont des additions postérieures et ne figurent pas dans le texte de nos manuscrits. — Pour les cinq pièces LVII-LXI, le secours du manuscrit original nous fait défaut, par suite d'une mutilation de cet exemplaire. Je reproduis ici le texte du *Riccardianus* 228 dont les autres manuscrits dérivent. L'*Ordo* d'Albinus sera reproduit plus loin, et aussi celui de Benoît, beaucoup plus détaillé. Le cadre de cette publication ne me permet ni de les comparer entre eux, ni d'étudier leurs rapports tant avec les *ordines* du huitième et du neuvième siècle qu'avec les livres plus récents.

sancte Johannes, sancte Petre, sancte Paule, sancte Andrea, sancte Stephane, sancte Laurenti, sancte Vincenti, sancte Silvester, sancte Leo, sancte Gregori, sancte Benedicte, sancte Basili, sancte Saba, sancta Agnes, sancta Cecilia, sancta Lucia. His finitis archidiaconus dicit : *Kirieleison ;* scriniarii respondent similiter : *Kirieleison.* Iterum archidiaconus dicit : *Kirieleison ;* scriniarii respondent : *Kirieleison.* Tertio vero archidiaconus cum diaconibus, subdiaconibus et scriniariis una voce dicit *Kirieleison* [a]. Finitis laudibus, legitur prius latina epistola, et postmodum greca super pulpitum; sic etiam legitur evangelium latinum et grecum. Expleta vero missa, domnus papa coronatur ad portam ipsius ecclesie ab archidiacono cum uno diacono, reditque [b] cum processione ad palatium. Tunc judices et advocati veniunt ei obviam sub gradibus in porticu; ibique prior cardinalis [2] sancti Laurentii foris murum cum judicibus et advocatis faciunt ei laudes, et ibi domnus papa descendit, et deposito regno accipit mitram. Deinde judices ducunt eum usque ad locum illum ubi datur presbyterium. Tunc vero exuunt eum planeta, et apposito manto super scapulas sedet in fonstetorio seu cathedra, et largitur [c] presbyterium cunctis ordinibus propria manu taliter.

[II.] *Quomodo datur presbyterium* [3].

[4]. Priori igitur episcoporum Romane ecclesie dat domnus papa duplicatum presbyterium, scilicet quatuor melequinos et quatuor solidos denariorum papiensium.

Omnibus autem aliis episcopis curie duos marabotinos et duos solidos denariorum papiensium, singulis scilicet.

Si forte aliquis archiepiscopus extraneus tunc presens fuerit, pro voluntate domni pape datur ei presbyterium ; sed de ratione tantum [debet] habere quantum supra dictus prior episcoporum, quatuor scilicet melequinos, et totidem solidos.

Si vero aliquis episcopus extraneus fuerit, unum melequinum debet habere et duodecim denarios papienses.

Priori presbyterorum cardinalium dat domnus papa duos melequinos et totidem solidos pro prioratu.

Priori presbyterorum Sancti Laurentii foris murum pro laude duos similiter melequinos et totidem solidos.

Omnibus et singulis aliis presbyteris cardinalibus unum melequinum et duodecim denarios papienses.

Priori autem diaconorum cardinalium quatuor melequinos et totidem solidos pro prioratu, presbyterio et laude diaconorum et subdiaconorum.

Omnibus aliis diaconibus et singulis unum melequinum et duodecim denarios papienses.

Diacono greco unum melequinum et duodecim denarios papienses.

Si forte aliquis abbas mitratus presens fuerit, datur ei unum melequinum et duodecim denarios papienses.

Primicerio autem datur unum melequinum et duodecim denarios papienses.

Priori subdiaconorum unum melequinum.

Omnibus aliis subdiaconibus simul, si etiam centum essent vel quinque vel plus aut minus, duodecim melequinos.

Subdiacono greco unum melequinum.

Unicuique scole cantorum unum melequinum.

Unicuique scole Crucis, qui esse debent de jure ad plus quatuor et non plures, prior presbyterorum, cappellanorum duos, et non plures, unum melequinum.

Unicuique capellanorum domni pape unum melequinum.

Prefecto urbis XL solidos denariorum papiensium ; qui videlicet prefectus ab ecclesia sancte Marie usque ad palatium indutus manto pretioso et calciatus zanca una aurea, id est caliga, altera rubea, eadem die et secunda et etiam in duobus diebus Pasche et quando papa eligitur, juxta domnum papam collateraliter nullo medio equitando incedit.

Senatorum vero qui tunc urbi presunt medietas accedit pro presbyterio, et ad commedendum cum domno papa ; quorum uni domnus papa vel duobus pro omnibus aliis presbyterium, pro unoquoque senatore scilicet unum melequinum.

Dat domnus papa unicuique judicum urbis unum melequinum et II solidos den. papiens., excepto quare, qui debet habere unum melequinum intra pro prioratu, et unum melequinum pro laude.

a) **R**[1], **AV**[1], **R**[2] *addunt in margine,* **AV**[3] *in textu ; om.* **P** : [3]. Et in eadem die adventus idem domnus papa pergit ad stationem sancte Marie Majoris. In secunda vero dominica domnus papa vadit ad stationem sancte Crucis. In sabbato de *Gaudete* pergit ad vesperas ad sanctum Petrum ubi domnus papa eidem primicerio adnuntiando antiphonam *Juste et pie vivamus*, dat unum marabutinum vice ipsius projiciens. Ubi autem domnus papa debet jacere et vigiliis interesse, et omnia alia ibi facit et recipit cum camerario et cancellario sicut inferius dictum est in dedicatione Sancti Petri et Pauli et quibusdam aliis festivitatibus.

b) *Cod.* reddit.

c) *Cod.* legitur.

Unicuique advocatorum unum melequinum et duos solidos den. papiens.

Omnibus scriniariis, quotquot sunt, VI melequinos et VI solidos den. papiens.

Prefectis Navalium qui dicuntur Delangarii duos melequinos et quatuor solidos den. papiens.

Et sciat secutura posteritas, quod nulli alii domnus papa propria manu, nisi superius nominatis, debet presbyterium dare.

Presbyterio ut superius dictum est dato, domnus papa [5] sic indutus ducitur a magistro senescalco, et a magistro pincerna ad mensam in basilica [4] Leonis III pape. Ad mensam vero legit unus de diaconis cardinalibus cum pluviali; circa vero finem mense scola cantorum debet cantare sequentiam.

[III.] *Quid domnus papa facere debeat in festo sancti Stephani.*

[6]. In die autem sancti Stephani summo mane conveniunt omnes ordines superius pretaxati tam clerici quam laici induti pannis sericis in basilica [5], diaconis cardinalibus et subdiaconis exceptis, qui induti domnum papam ducunt de camera sua ad basilicam ipsam, ubi cardinales universi exhibent ei reverentiam; ibique induit se planeta alba. Et descendens de palatio usque ad porticellum, ibique invenit equum faleratum cum nacco scarlati; ita tamen quod secundum consuetudinem antiquam equus ipse domni pape non debet habere collum faleratum. Et ascendens equum, et de manu adextratorum regnum recipiens, induit ipsum. Sicque vadit ad ecclesiam beati Stephani in Celio monte coronatus.

[7]. Ut autem omnibus tam presentibus quam futuris pateat qualiter ordines supra dicti cum domno papa processionaliter vadunt, sciendum est quod sicut inferius [6] subscribetur ordinati incedunt et cum eodem domno papa ad palatium modo simili revertuntur. Prefectus igitur urbis indutus ut superius dictum est, juxta domnum papam incedit et circum eum judices pluvialibus induti. Ante domnum papam aliquantulum sequestratus incedit prior subdiaconus regionarius cum toalea, ut cum voluerit domnus papa spuere, possit illo gausape os suum mundare. Et diaconi cardinales proximi pape bini incedunt; et post ipsos subdiaconi basilicarii, quos precedunt tam subdiaconi regionarii, quam scola cantorum cum Grecis qui consueverunt evangelium et epistolam legere. Istos antecedunt scriniarii et advocati; ante hos presbyteri cardinales; ante istos episcopi cardinales et abbates urbis; et precedunt istis, si qui sunt, forenses episcopi aut archiepiscopi. Ante istos duo prefecti navales pluvialibus induti; ante hos vero portantes duodecim vexilla, que bandora vocantur, et unus equus domni pape faleratus, sed vacuus; ante hos omnes minor subdiaconus basilicarius cum cruce domni pape. Sed archidiaconus et prior basilice cum ferulis debent, ut supradictum est, ordinare processionem; et, ne quis ipsam interrumpat, debent discurrere et frequenter ad propria loca redire : archidiaconus inter domnum papam et cardinales diaconos; prior basilice juxta primicerium, inter diaconos cardinales et subdiaconos.

[8]. Cumque sic ad predictam ecclesiam sancti Stephani devenerit, deposito regno, intrat ecclesiam; factaque oratione [a], vadit ad sacrarium, et deposita planeta alba induit rubeam et celebrat missam, sicut esterna die in omnibus. Missa vero finita, resumit planetam albam et induit regnum. Cetera vero fiunt sicut prima die, excepto presbyterio quod sic datur. Unicuique namque episcoporum curie dat domnus papa duos melequinos et duos solidos papienses; unicuique presbyterorum cardinalium unum melequinum et duodecim denarios papienses, excepto presbytero sancti Laurentii, cui dantur duo pro laude et presbyterio; unicuique diacono cardinali unum melequinum et duodecim denarios papienses, excepto priore, cui datur unus amplius pro laude; unicuique archiepiscoporum II; unicuique episcoporum forensium unum melequinum et duodecim denarios papienses; omnibus aliis, sicut altera die, eo excepto, quod subdiaconi omnes non habent nisi duodecim melequinos cum priore, etiam prefectus non habet nisi duodecim solidos den. papiens. Dato presbyterio ducitur domnus papa ad mensam sicut die prima.

[IV.] *Quod* [b] *domnus papa ire debeat in Epiphania ad sanctum Petrum.*

[9]. Sciendum tamen quod domnus papa in Epiphania in vesperis pergit ad sanctum Petrum, et omnia ibi facit et recipit cum camerario et cancellario, sicut adnotatur in festo Ascensionis, et octava sancti Petri.

[V.] *Quid domnus papa facere debeat in Purificatione beate Marie virginis.*

[10]. In Purificatione beate Marie [vadit] domnus

a) ordinatione *cod.*
b) Quid *cod.*

papa ad sanctam Martinam cum cardinalibus in mane, et ibi cantat tertiam. Deinde induit se in ecclesia ipsa usque ad dalmaticam; et induto manto, apponit mitram; omnesque cardinales induunt se; ibique vastararii cum hostiariis basilice sacri palatii representant cereos ad benedicendum; quos minor presbyterorum cardinalium in ordine benedicit. Notandum vero quod ecclesia sancti Petri dat decem libras cere pro his cereis. Hiis factis, domnus papa exit ab ecclesia cum cardinalibus, et ascendit sedem que est pre foribus illius ecclesie, et manu propria populo cereos proicit. Deinde vadit per porticum ad ecclesiam sancti Adriani, et ascendit sedem que est post altare, ibique cantat sextam. Et cantata, recipit faculam accensam a priore episcoporum, et si non est presens [a] priore presbyterorum. Sed scola cantat *Lumen ad revelationem*, cum psalmo. Post dationem candelarum subdiaconus regionarius extendit toaleam, et domnus papa abluit manus et mittit cyrothecas et planetam et palleum; et singulis cardinalibus et camerario tantummodo dat duas candelas; subdiaconibus et aliis tam clericis, quam laicis pro voluntate sua.

[11]. Et notandum quod decem et octo sunt in urbe diaconatus, quarum clerici, postquam missas in eisdem celebraverint, a singulis diaconiis ymagines accipiendo, veniunt cum ymaginibus istis et populo processionaliter cantando ad ecclesiam beati Adriani. Quibus in eadem ecclesia coadunatis, primicerius cum scola incipit antiphonam *Exurge Domine*, et cetera; et interim domnus papa discalciat se, et omnes qui induti [sunt] vadunt cum eo in processione, et domnus papa accipit planellos. Completa vero a primiceriis antiphona, domnus papa dicit *Oremus*, et diaconus *Flectamus genua*, et alius diaconus *Levate*, et domnus papa dicit orationem de collecta, scilicet *Preces populi tui*, etc. Finita oratione, diaconus dicit: *Procedamus cum pace*; et omnis chorus respondet: *In nomine Christi*.

[12]. Hiis sic completis, ymagines precedunt domnum papam processionaliter cantando usque ad ecclesiam beate Marie majoris; et domnus papa sequitur processionem. Cumque venerit ad portam[7] ipsius ecclesie, exuit planellos et nudis pedibus vadit cum aliis in processione usque ad predictam ecclesiam beate Marie majoris. Sciendum tamen quod domnus papa in omnibus processionibus in quibus pedes vadit, pedibus discalciatis incedit, una tantum excepta in Exaltatione Crucis, scilicet mense septembri. Cum autem domnus papa ad ecclesiam sancte Marie venerit, primicerius cum scola cantorum in introitu ecclesie ipsius cantat *Te Deum laudamus*. Et deinde domnus papa intrat sacrarium et exuit planetam; ubi scola mapulariorum et cubiculariorum habent aquam calidam paratam ad abluendos pedes domni pape. Et domnus papa ablutis pedibus calciat caligas cum sandaliis pro missa cantanda, et induit planetam albam et aurifrisiatam mitram. Diaconi cardinales et subdiaconi exutis planetis induunt dalmaticas, et ita cum processione vadunt ad altare majus, et ibi celebratur missa de more. Missa cantata, cuncti ad propria revertuntur.

[VI.] *Quid debeat facere domnus papa in Annuntiatione et Nativitate sancte Marie.*

[13]. In Annunciatione et Nativitate ejusdem sancte Marie domnus papa equitat ad sanctam Mariam cum cardinalibus et fiunt ibi, et in ecclesia sancti Adriani et sancte Marie majoris, omnia sicut predictum est in Purificatione ejusdem sancte Marie.

[VII.] *Quid debeat facere in Assumptione ejusdem.*

[14]. In Assumptione ejusdem sancte Marie aliter fit. Domnus papa etenim vadit ad vesperas cum cardinalibus; quibus cantatis, domnus papa ibi remanet atque jacet, et in propria persona debet in nocte cantandis vigiliis interesse. Sciendum quod minor diaconorum debet *Benedicamus Domino* dicere. Notandum vero quod ubicumque domnus papa vadit ad vesperum, ecclesia ubi est statio ipsa debet dare omnes faculas tam in vesperum quam in nocte. Vigilie autem tali ordine celebrantur. Canonici ejusdem ecclesie tres primas lectiones legunt et tria responsoria similiter cantant, et domnus papa legentibus illas tres lectiones dat benedictionem, et eisdem diaconi cardinales precipiunt *Tu autem*. Unicuique etiam illorum trium prior diaconorum dat duos denarios de senatu. Ad unamquamque insuper lectionem domnus papa cum turribulo accedit ad majus altare et presepe, et ante ipsum mapularii portant duas faculas positas super candelabra domni pape; faculas autem dat eadem ecclesia. Quarta vero lectio legitur a scriniariis, quinta a priore episcoporum, sexta a priore presbyterorum, septima a priore diaconorum, octava a priore subdiaconorum, nona autem a domno papa. De turribulo autem portando ad altare domnus papa precipit unicuique cardinali pro voluntate. Ad lectionem domni pape nullus dat benedictionem; et tamen ipse dicit: *Jube, etc.*; dicitur quod Dominus ei benedicat; circumstantes respondent *Amen*. Alia responsa decantantur ab uno subdiacono et alio cantorum, et quilibet

eorum recipit duos denarios ab illo, qui domno pape assistit, et omnes denarii debent esse de ecclesia. Quatuor vero denarii qui [8] restant acolitorum est. Quamdiu autem lectiones leguntur, due facule cum candelabris ejusdem ecclesie debent esse super pulpitum, et residuum est de accolitis. Illud vero quod remanet de faculis quas portant mapularii eorumdem mapulariorum sunt. Hiis per ordinem sic celebratis, domnus papa dicit orationem vigilie, et intrat lectum [9]. Et summo mane domnus papa celebrat missam. Qua finita revertitur ad palatium. Et notandum, quod sicut dictum est superius, ita fit in vigiliis sollempnitatum omnium patriarchatuum urbis.

[VIII.] *Quid debeat domnus papa facere feria quarta in Capite Quadragesime.*

[15]. Feria quarta in Capite Quadragesime domnus papa circa mediam tertiam equitat cum episcopis et cardinalibus ad sanctam Anastasiam, et receptus in processione a clericis ipsius ecclesie intrat sacrarium et induit se cum cardinalibus et aliis ordinibus. Interim autem cinis benedicitur a juniori presbytero cardinali. Deinde domnus papa vadit cum cardinalibus et scola cantorum ad sedem post altare, et presentato ei cinere, prior episcoporum imponit ei cinerem, dicens hec verba : *Memento quia pulvis es, et in pulverem reverteris.* Postmodum vero domnus papa imponit cinerem episcopis, cardinalibus, et aliis ordinibus. Quibus expletis, primicerius cum scola cantorum incipit antiphonam *Exurge Domine, adjuva nos.* Qua completa, domnus papa dicit *Oremus;* et diaconus *Flectamus genua;* et alius diaconus deinde *Levate;* et domnus papa dicit orationem de collecta, videlicet *Preces populi tui.* Qua finita junior diaconorum cardinalium dicit : *Procedamus cum pace;* et omnis chorus respondet : *In nomine Christi.* Scientes quod domnus papa a Septuagesima usque ad Pascha non portat aurifrisiatam mitram, nec cantat *Te Deum laudamus,* nisi in precipuis festis, et in *Letare Jerusalem,* in quo die diaconi cardinales utuntur planetis. Cunctis deinde precedentibus in ordine suo, domnus papa nudis pedibus cum psalmodia sequitur processionem usque ad sanctam Sabinam, et ipsum precedit crux sua, quam portat unus de subdiaconibus suis, et crux sancti Petri, quam portat prior subdiaconorum regionariorum. Cumque intraverit ecclesiam, intrat secretarium; et mapulariorum et cubiculariorum scola habent ibi aquam calidam paratam ad abluendos pedes ipsius.

[16]. Sciendum vero quod in introitu ecclesie acoliti debent recipere crucem sancti Petri, et portare usque ad altare, subdiacono regionum faciendo letaniam. Et pedibus ablutis, paratus ad altare accedit. Et missa de more cantata, domnus papa palafredum ascendit, et ad palatium revertitur.

[17]. Dominica vero, qua cantatur *Letare Jerusalem*, camerarius representat domno pape in camera rosam auream cum musco et balsamo, quam domnus papa portat in manu propria usque ad Sanctam Crucem, ubi ea die debet missam celebrare, eamdem deferens in reversione sua similiter usque ad locum in quo descendit, ubi debet esse prefectus, cui domnus papa tunc dat rosam ipsam, et eadem die portat mitram aurifrisiatam. Sciendum est quod ipsa hora qua camerarius representat rosam, domnus papa debet accipere mitram aurifrisiatam [10].

[XI.] *Quid domnus papa facere debeat in Cena Domini.*

[23]. Feria quinta in Cena Domini descendit domnus papa ad ecclesiam sancti Johannis Lateranensis cum mitra sine frisio, hora sexta, et facta oratione ante cruces, pergit ad secretarium ad ecclesiam [11] sancti Thome cum episcopis cardinalibus et aliis ordinibus, ibique cantat nonam. Deinde vero induit se usque ad dalmaticam, et induunt se cardinales diaconi dalmaticis, presbyteri planetis et mitris. Tunc presentatur domno pape (Sciendum [12] quod acoliti debent recipere de altari sancti Petri unam aquariciam olei, et fannones et ampullas, et camerarius debet tres denarios pensantes balsami) major ampulla cum oleo a priore diaconorum, et residente ipso in sede sua, mittit balsamum in ipsa ampulla, et miscet balsamum oleo cum quibusdam palmarum ramusculis. Postmodum vero reponitur ampulla super altare Sancti Thome; quo facto, induit se domnus pontifex planetam et mitram aurifrisiatam, pergitque ad missam, precedentibus septem cereis in septem candelabris cum processione, sicut consuevit in aliis festivis diebus.

[24]. Notandum vero quod faculas et candelabra curia debet dare. Introitus, *Gloria Patri, Kyrie, Gloria in excelsis Deo,* omnia ista dicuntur. Non dicatur simbolum. Ita habetur in libro [13] pape Gelasii. Sed nos dicimus simbolum propter consecrationem crismatis. Pacem inter se non dent; servetur de oblatis; sanguis vero penitus consumatur. Hyrenens [14] : « Absit ut dissonantia festi caritatis et unitatis consonantiam corrumpat. » Omnia signa productius soluto pulsentur in classicum. Cantatur *Gloria in excelsis Deo* sine simbolo, atque dicatur *Agnus Dei* absque osculo. Post predicationem

vero domni pape diaconi cardinales levant[15] mensam de altari, et nudato altari ponunt eam in secreto loco; et extractis duabus ampullis cum sanguine et aqua Christi, cooperiunt ipsum altare linteo, et post missam per quatuor angulos illud sigillatur. Cum autem prefatio inchoatur, vadunt diaconi cardinales cum subdiaconis et acolitis pro ampullis afferendis ad benedicendum, precedente cruce, turribulo, et duobus cereis. Ceterum antequam dicatur *Per quem hec omnia Domine* et cetera, pontifex benedicit oleum pro infirmis, sicut in ordine continetur. Postquam vero dixerit *Pax Domini sit semper vobiscum*, communicat solus pontifex ante altare, et diaconus confirmat eum cum calice illa tantummodo die. Deinde ponit calicem super altare, et patenam juxta eum, et continuo cooperit utrumque de sindone munda post corporalem expansum. Statimque duo acoliti tenent ampullas involutas cum sindone albe serice in sinistro brachio, ita ut videri possint a medio, et veniens unus de diaconibus accipit unam ampullam de balsamo mixtam, et portat archidiacono; et ille defert pontifici ante altare. Tunc pontifex respiciens ad orientem, diacono tenente ampullam ante ipsum in sinistro brachio involutam sindone, halet ter in ampullam, ut intret in consecrationem crismatis. Et dicit excelsa [voce][a] : *Sursum corda;* respondetur : *Habemus ad Dominum*, *Gratias agamus* etc.; respondetur : *Dignum* etc., sicut in ordine continetur. Completa prefatione, benedicit ampullam olei delatam ordine quo supra, et similiter halat in ipsam, sed tacite, et dicit *Dominus vobiscum;* oratio *Deus incrementorum* etc. Porro ampulla que cum crismate est statim ut benedicta fuerit cooperiatur ut a nemine videatur; sed diacono tenente, domnus papa salutat eam et dicit : *Ave sanctum crisma*, tribus vicibus, et osculatur eam. Acolitus vero recipit ampullam; et tenente, omnes per ordinem salutant eam nudam, tam episcopi quam presbyteri et diaconi. Quibus expletis, pontifex ablutis manibus venit ante altare et communicat populum ordine suo et servat de sancta in crastinum in corporale. Ipsa vero die scola cum ceteris omne divinum sine organo canit officium.

[25]. Missa tandem finita, pontifex indutus cum ceteris ad palatium in basilica sancti Laurentii revertitur, ibique expoliat se usque ad dalmaticam; et apposita clamide rubea ipsi ad collum sedet. Cubicularii vero parant aquam calidam pro abluendis pedibus subdiaconorum, et ponunt pelvem coram eo; et diaconus cardinalis qui servit ei ponit toaleam, quam camerarius dat pro ipso servitio, super genua domni pape. Duodecim autem subdiaconi cum priore manent extra basilicam discalciati; et scola hostiariorum et mapulariorum accipiunt priorem basilice et alios undecim subdiaconos in ulnis suis; sicque per ordinem portant eos unum post alium ante domnum papam. Pontifex autem, domnus papa videlicet, lavat pedes eorum, et tergit cum linteo et postmodum osculatur et dat unicuique duos solidos denariorum papiensium.

[XII.] *Quomodo detur presbyterium in Cena Domini.*

[26]. Prior vero basilice secundum consuetudinem antiquam marabotinum unum debet habere sine denariis. Interim primicerius cum cantoribus et aliis ordinibus cantant vesperum, quo finito cantant *Dominus Jesus postquam cenavit*. Sed dum ista geruntur, pontifex summus presbyterium ita largitur. Unicuique episcoporum Romane ecclesie[a] duos marabotinos et duos solidos denariorum papiensium. Si forte archiepiscopus interesset, tantumdem. Unicuique episcoporum forensium et presbyterorum cardinalium et diaconorum cardinalium unum marabotinum et duodecim denarios papienses. Primicerius debet habere unum marabotinum sine denariis, quisque cantorum duodecim denarios papienses. Et notandum, quod nec scola Crucis, nec clericus alius vel laicus eadem die habet presbyterium. Manus[b] etiam, id est prioratus, nemini datur. In exitu autem basilice de accepto presbyterio janitoribus et cubiculariis duos denarios papienses pro unoquoque solido, exceptis prioribus qui non dant aliquid, quisque largitur.

[27]. Sicque domnus papa cum aliis omnibus supradictis vadit indutus ad basilicam[16] Zacharie, que Panetaria diebus hiis nuncupatur; ibique indutus cum dalmatica et pluviali, sedent ordinatim cum mitris, lavantes manus supra mensam, sicut moris est. Sed domnus papa solus est in mensa. Archiepiscopus vero, si affuerit, debet ex uno latere primus sedere; deinde episcopi et presbyteri cardinales ex alio latere; diaconi cardinales cum primicerio ex alio latere. Acolitus representat librum, et minor diaconus legit versus duos ad mensam. Comestione finita, domnus papa intrat cameram; ibi incontinenti facit mandatum

a) *Pro* voce *cod. repetit* excelsa.

a) ecclesia *cod.*
b) *In margine m. post.* : In die Cene non datur manus.

abluendo tredecim pauperibus pedes et extergendo deinde et postmodum obsculando. Ibi etiam camerarius est paratus, qui domno pape porrigit marabotinos singulos, pauperibus singulis erogando. Hoc facto, domnus papa dat eisdem pauperibus manu propria ad potandum. His ita completis, quisque festinat ad propria remeare, et domnus papa cubiculum intrat. Sciendum tamen quod toalea, de qua domnus papa dum abluit pedes subdiaconorum in basilica est succinctus, diaconi cardinalis est qui ei servit; alia vero toalea, cum qua abstergit pedes subdiaconorum, cubiculariorum camere est.

[XIII.] *Quid domnus papa facere debeat feria sexta in Parasceve.*

[28]. Feria sexta in Parasceve, in aurora domnus papa facit omnes cappellanos coram sua presentia evocari, et voce mediocri cantat psalterium; quo cantato, revertuntur capellani. Sexta vero hora domnus papa cum omnibus cardinalibus intrat basilicam sancti Laurentii, et facta oratione, ibi accedit ad altare; et aperto altari extrahit inde capita apostolorum Petri et Pauli et duas cruces. Que omnia postquam domnus papa cum cardinalibus obsculatus fuerit, reponit ibidem, excepta una cruce; et iterum sigillato altari, unus presbyterorum cardinalium crucem accipit, et sic vadunt usque ad ecclesiam Lateranensem, sine cantu aliquo et psalmis, factaque ibi oratione ascendit cathedram post altare. Tunc domnus papa induit quadragesimalia indumenta et excalciatur. Episcopi vero induunt pluvialia, presbyteri autem cardinales et diaconi atque subdiaconi induunt planetas. Et deinde juniori presbytero cardinali accepto corpore Christi in capsella ante pectus suum esterna die reservato, et alio predicta cruce accipiente, et subdiacono regionario cum papali cruce precedente, omnes discalciati, cum domno papa et primicerio, sine cantu psallendo psalterium pergunt ad sanctam Crucem. Episcopus vero epdomadarius remanet ad faciendum officium in basilica Lateranensi. Pontifex autem cum ad ecclesiam venerit et ecclesiam ipsam sine cantu intraverit et diutius coram crucibus oraverit, intrat cum omnibus aliis claustrum, et vadit ad secretarium; et exuta planeta cum palleo, mapularii habentes aquam calidam paratam abluunt pedes ipsius; et eo sedente in sede, ministri calciant eum, non sandalia sed quotidiana calciamenta, et induunt planetam et palleum; et sic ad altare cum processione accedit, preeunte eum cruce et evangelio, sine luminaribus et incenso cum silentio.

[29]. Sed notandum quod domnus papa cum processione non debet ire ad altare ante cruces more solito, sed per viam que est in capite chori, juxta gradus altaris. Unus autem de ministris apponit unam sindonem tantum super altare nudatum, et osculato altari, domnus papa ascendit sedem; et statim subdiaconi ascendentes pulpitum, legunt more lectionis prophetiam sine titulo, et cetera sicut in ordine continetur fiunt. Postmodum diaconus cardinalis, facta reverentia, non osculatis pedibus, ascendit pulpitum nudum, et ibi sine faculis et incenso incipit passionem hoc modo: *Passio Domini nostri* etc. Cum autem venerit diaconus ad locum ubi dicitur *Post hec autem rogavit Pilatum Joseph* etc., acoliti representant ex more turribulum cum incenso, et portant ad evangelium; finitoque evangelio, subdiaconus representat domno pape evangelium ad osculandum. Quo facto, domnus papa dicit orationes. Cum autem ad orationem Judeorum devenerit, non dicitur *Flectamus genua*, quia ipsi hac die Dominum irridendo genua flectebant. Ecclesia illorum horrescens facinus, genua pro ipsis non flectit in oratione. Finitis orationibus, pontifex procedit ad altare, et adorat crucem cum aliis, sicut in ordine continetur. Sciendum tamen, quod secundum antiquam consuetudinem, quidquid super crucem offertur, scole Crucis debet esse. Osculata vero cruce a clero et populo, domnus papa revertitur ad altare; et facta confessione, sine capitulo, sine incensu, et sine osculo[a] evangelii, communicat de corpore Christi, quod cardinalis adduxerat. Et notandum quod hodie *Pax Domini* non dicitur, *Agnus Dei* non cantatur, neque pacis osculum datur, neque post communicationem canitur. Sciendum vero, quod acoliti representant incensum ad calicem. Pontifex etiam non communicat ad sedem, sed ante altare ob humilitatem reverentie diei et passionis Christi; expletoque officio, exuit se cum aliis ordinibus, et cantat ibi vesperas diei Jovis, recitando. Et deinde revertitur ad palatium; et intrans basilicam sancti Laurentii, crucem quam acceperat ab altari reponit, et tunc ad cameram suam accedit. Et notandum quod domnus papa eadem die nulli de familia sua vinum dat ad potandum, nec coctum ad comedendum; dat eis tantummodo panem et aquam, et herbas de consuetudine. Hac die ecclesia sancte Crucis non dat faculas.

[XIV.] *Quid debeat domnus papa facere in Sabbato Sancto.*

[30]. In Sabbato Sancto, hora sexta efficitur novus ignis

a) oscula *cod.*

in atrio ante portas Lateranensis ecclesie, et benedicitur a juniori presbyterorum cardinalium, cum incenso et aqua benedicta. Deinde pergunt in ecclesia cum novo igne posito in canna, et diaconus dicit *Lumen Christi*, tribus vicibus; postmodum [cereus] benedicitur ab ipso diacono. Leguntur duodecim lectiones latine, et duodecim grece, et cantantur tria cantica, *Cantemus Domino gloriose*, *Vinea facta est*, *Attende celum*. Finito hoc officio, domnus pontifex descendit ad fontem cum diaconis et subdiaconis regionariis, cantando letanias, primicerius cum sua scola cantando *Sicut cervus*, usque in porticum sancti Venantii; ibi preparato facistorio pontifex sedet. Cardinales autem qui remanserunt in choro, exeunt per posterulam post absidam, et intrant per porticum sancti Johannis, et veniunt ad presentiam domni pape. Prior autem induit se et dicit : *Jube domne benedicere*. Pontifex benedicit eum. Progrediens parum facit similiter, et benedicit tertia vice similiter, et benedicit eum pontifex, et dicit : *Ite baptizate omnes gentes*. Cardinales vero ita induti cum equitibus revertuntur ad titulos suos. Tunc pontifex surgit, et vadit ad ecclesiam sancti Johannis evangeliste, et aliquantulum quiescit ibi. Deinde procedit ad fontes, et benedicit eos. Hoc facto, revertitur ad eandem ecclesiam, ibique exuit se palleo et planeta, et induit bracalia cerata; et revertitur ad fontes, et baptizat tres parvulos; et junior diaconorum baptizat ceteros cum canonicis Lateranensibus. Postmodum pontifex ad locum crismandi revertitur, et crismat tres infantes. Sic itaque ablutis manibus, cum letania facta a subdiacono regionario regreditur ad altare ante ecclesiam [17] sancti Pancratii; ibique modicum quiescit, et induit planetam.

[31]. Interim vero diaconi cardinales reportant mensam altaris, et aptant eam super ipso altari, sicut prius fuerat. Pontifex autem cum processione et letania vadit ad altare, et celebrat missam. Sciendum quod in missa septem facule cum septem candelabris sunt; sed non dicit *Credo in unum Deum*, nec offerendam, nec *Agnus Dei*, neque communionem. Porro post epistolam ipse pontifex nunciat *Alleluja*. Primicerius cum scola cantat eam in pulpito. Ad evangelium vero non vadunt facule accense. Ad vesperum autem dicitur *Alleluja*, psalmum *Laudate Dominum omnes gentes*, antiphona *Vespere autem sabbati*, oratio, *Ite missa est* et benedictio.

[XV.] *Quid domnus papa facere debeat in die Pasce.*

[32]. In die Pasce, mane post primam, indutus albo pluviali Romanus pontifex, cum diaconis cardinalibus indutis, cum subdiaconis ceterisque minoribus ordinibus, dalmaticis et mitris et tunicis indutis, et capellanis suis, vadit ad basilicam sancti Laurentii. Presbyteri cardinales induunt se planetis, episcopi pluvialia in loco, qui dicitur basilica [18] sancti Gregorii, ubi post orationem induitur usque ad dalmaticam; et exurgens ingreditur [ad]adorandum Salvatorem. Aperit ymaginem, osculatur pedes Salvatoris, dicens alta voce tribus vicibus : *Surrexit Dominus de sepulchro;* et omnes ei respondent : *Qui pro nobis pependit in ligno, alleluja*. Tunc aculiti ponunt crucem capelle super altare et domnus papa adorat eam post osculationem Salvatoris, cum omnibus aliis. Deinde redit[a] ad sedem, et dat pacem archidiacono redeunti ab osculo pedum ejus ymaginis, dicens : *Surrexit Dominus vere;* et ille respondet : *Et apparuit Simoni*. Secundus quoque diaconus osculatis pedibus Salvatoris, accedit ad pacem summi pontificis et archidiaconi, et ponit se in filo; ceteri vero diaconi cardinales similiter faciunt. Deinde primicerius cum cantoribus eo modo ad pacem vadit, et in filo se dirigit. Priorquoque basilice cum [sub]diaconis similiter; postmodum subdiaconi regionarii cum aculitis et cappellanis et aliis palatinis ordinibus eodem modo pacem faciunt. Interim autem scola canit *Crucifixum in carne* et *Ego sum alpha et ω*.

[33]. Completa pace pontifex induit planetam albam, palleum et mitram sollempneam, descendensque de palatio usque ad exitum porticelli, ubi albus palafredus cum nacco scarlatti superposito et argenteo freno sollempniter preparatus est a magistro marescalco et ab adextratoribus, imponitur ei regnum ab archidiacono, et ita coronatus palafredum ascendit, et equitando incedit, precedentibus in ordine suo bandulariis, archiepiscopis, episcopis, cardinalibus presbyteris, abbatibus, subdiaconis et diaconis cardinalibus, et subsequentibus prefecto aliisque nobilibus Romanorum, usque ad sanctam Mariam majorem, sicut etiam superius in festo sancti Stephani enarratur. Cum autem per Merulanam transierit; scriniarius in loco antiquitus constituto ei obviat, et alta voce dicit : *Jube domne benedicere*. Pontifex benedicit eum et scrinarius dicit : *In ecclesia beate Marie in hac nocte baptizati sunt tot pueri masculi et tot femine*. Pontifex respondet : *Deo gratias*. Tunc autem scriniarius suscipit a camerario pro nuntiatione unum marabotinum. Similiter fit ad sanctum Petrum in secunda feria. Perveniente autem

a) *Cod.* redit.

pontifice cum processione ad porticum sancte Marie, descendit ad petram papalem, in loco antiquitus constituto; et deposito regno, ducitur a judicibus ad ecclesiam; et suscepta processione a canonicis ipsius ecclesie et facta benedictione, vadit ad secretarium; exuensque palleum et planetam, posito pluviali super humeros, incipit tertiam. Finita vero tertia prior episcoporum qui ei servire debent in missa ducitur ante pontificem a duobus episcopis, et tertio postulata benedictione, accedit ad pacem pontificis, et surgens ponit se in ordine ad dextrum latus ejus. Deinde secundus episcopus accedit ad pacem pontificis, et porrigens osculum priori suo, stat in filo ab alio latere pontificis. Ceteri episcopi similiter faciunt accedendo ad pacem pontificis et se ponendo in filo. Prior quoque presbyterorum cardinalium ductus ante pontificem a duobus presbyteris, et tertio postulata benedictione, accedit ad pacem pontificis et episcoporum et dirigit se in filo. Subsecuntur ceteri presbyteri cardinales, prefectus quoque, judices, prefecti navalium, advocati, scriniarii, senatores, majorentes qui vocantur scola Stimulati, ac ceteri laici, majores et minores, in ordine suo ad pacem suscipiendam. Postmodum vero surgunt duo subdiaconi basilicarii, et accipientes priorem subdiaconum regionarium, per manus eum addextrant ab introitu secretarii usque in medium atrii ante pontificem; qui alta voce dicit : *Jube domne benedicere*, tribus vicibus; et tertio benedictione suscepta a pontifice, subjungit : *Servi domini nostri Jesu Christi*, tribus vicibus; et dicit : *Domnus archidiaconus legat evangelium, subdiaconus legat epistolam, primicerius et ceteri cantores cantent.*

[34]. Hiis vero expletis, surgit pontifex, et resumpta planeta, palleo et mitra, processionaliter vadit ad altare, et incipit missam de more. Post orationem vero, antequam [a] legatur epistola, descendit archidiaconus cum diaconis et subdiaconibus, et ordinate stant juxta altare in duobus filis, scriniariis vero stantibus deorsum in choro cum pluvialibus; et tunc archidiaconus cum diacon[is] [b] et aliis ordinibus incipit laudes alta voce, et alii respondent, sicut superius scriptum est in festo beati Stephani. Finitis vero laudibus, legitur latina epistola prius, et postmodum greca, et evangelium latinum et grecum. In secreta vero, cum prefatio incipit, descendunt duo diaconi cum duobus subdiaconis deorsum, et stant in fronte altaris ordinatim cum silentio; quando autem pontifex dicit *Pax Domini sit semper vobiscum*, nullus ei respondit; et tunc diaconus cum subdiaconis revertuntur superius.

[35]. Finita vero missa coronatur, reditque cum processione ad palatium, sicut supra dictum est, in supradicto festo sancti Stephani; et acceptis laudibus a cardinale sancti Laurentii, ducitur a primicerio et secundicerio judicibus cum mitra in basilica magna Leoniana, que dicitur Casa major, ubi sunt preparata undecim scanna circa mensam pontificis, V presbyteris, V diaconis et primicerio, et lectus ipsius pontificis ibidem sollempniter preparatus, in figura undecim apostolorum recumbentium circa mensam Christi. Transiens pontifex per ipsam basilicam intrat cameram, ubi recepto presbyterio a camerario in scipho argenteo, et dato sicut in Nativitate Domini, surgit et ducitur a magistro senescalco et pincerna ad locum qui dicitur Cubitorum [19], ibique a juniori presbytero cardinali agnus assus benedicitur; et exinde redit ad preparatum lectum mense. Et accipiens idem pontifex parum de ipso agno, porrigit priori basilicario sedenti in subsellio ante lectum ipsius, dicens : *Quod facis fac citius; sicut ille accepit ad dampnationem, tu accipe ad remissionem.* Reliquum vero agni distribuit discumbentibus et aliis circumstantibus. In medio vero convivii surgit unus de diaconibus cardinalibus ex mandato archidiaconi, et legit ad mensam. Finito autem convivio, cantores prosam canunt que sit conveniens Pasce, de mandato pontificis. Postea vero descendit in ecclesiam Lateranensem ad vesperas, et, sicut continetur in antiphonario, celebratis tribus vesperis in basilica Salvatoris et ad fontes atque ad sanctam Crucem, revertitur ad porticum sancti Venantii; ibique sedet cum episcopis, cardinalibus, ceterisque ordinibus et aliis tam clericis quam laicis, in terra super tapeta residentibus. Deinde propinatur sibi claretum et vinum et omnibus circumstantibus, ab archidiacono et aliis pincernis.

[36]. Interim vero primicerius cum cantoribus surgit, et canit prosam grecam hujusmodi : Pascha [20] yeron. ymni. symeron. anadedicte. Pascha Kenon. Agion. Pascha misticon. Pascha pansevasmoyn. Pascha Christu. tulithrotu. Pascha amomon. Pascha mega. Pascha ton piston. Pascha tas pylas imin. tu paradisu anaeoxan. Pascha pantas anaplaston. vrotus. Kenon papa christe filaxon.

Et hiis decantatis omnes ad propria [a] revertuntur.

a) antiquam *cod.*
b) diacono *cod.*

a) propriam *cod.*

[XVI.] *Quid debeat domnus papa facere in secunda die Pasche.*

[37]. In secunda feria post Pascha summo mane domnus pontifex congregatis omnibus palatinis ordinibus in palatium, et descendens per porticum, et inveniens equum non faleratum, sed sicut moris est, pergit ad sanctum Petrum; ibique celebrata missa de more et laudibus atque sollempnitatibus universis sicut esterna die peractis, coronatur ad gradus; et eo incipiente equitare, senescalcus post eum vadens facit de denariis jactum unum, ut sic multitudo populi que impedimentum prestat domno pape removeri possit, denariis ipsis colligendis intendens. Postquam vero domnus papa pervenit ad turrim Stephani Serpetri, que est in capite Parrioni, unus de curialibus domni pape existens in ipsa turri facit ibi unum jactum ob causam supradictam. Cum autem domnus papa ad palatium Centii Musca Inpunga in via de Papa venerit, similiter quidam de curialibus ascendit palatium, et facit unum jactum ob memoratam causam. Quando autem pervenerit ad sanctum Marcum, quidam simili modo de curialibus, et ob eamdem causam, facit ibi unum jactum. Cum vero pervenerit ad sanctum Adrianum, quidam alius de curialibus ascendit palatium sancte Martine, [et] facit ibi unum jactum ob memoratam causam.

[38]. Sciendum tamen quod domno pape ante turrim primo dictam Judei occurrunt, et ei legem suam presentant, faciuntque laudes; pro quibus laudibus recipiunt a camerario in presbyterium viginti solidos proveniensium. Notandum preterea quod a sancto Petro usque ad palatium domno pape fiunt archus a Romanis honorabiles in via per quam transit; et clerici omnes Romani occurrunt eidem induti undecumque possunt cum thuribulis. In remunerationem cujus honoris, Romanis pro arcubus datur presbyterium xxxv libras provesin., clericis vero pro turribulis [xx]xii libras provesin. et dimid., ut in sequentibus plenius apparebit. Cum vero domnus papa ad palatium venerit, et laudibus factis a cardinali sancti Laurentii et judicibus, descendens, regno deposito, ducitur in palatium a primicerio et secundicerio; et intrans cameram dat presbyterium absque manibus, sicut in die sancti Stephani; et deinde ducitur, sicut esterna die, ad convivium. Sed [1] hodie in basilica Leoniana que est juxta cameram celebratur. Finitoque convivio, descendit ad ecclesiam Lateranensem, et celebratus tribus vesperis, et propinato clareto et aliis, sicut esterna die, omnes ad propria revertuntur.

[XVII.] *De presbyterio quod datur pro arcubus: quomodo et quibus detur.*

[39]. Presbyterium triginta quinque librarum, quod est superius nominatum, datur illis qui arcus faciunt; distribuitur tali modo [2].

In primis magistris sancti Petri, qui super gradibus arcum faciunt ferramentorum, xii provenienses.

A Palliariis usque ad sanctum Gregorium xlv solidi provenienses.

A negotiatoribus usque ad fiolarios xlii solidi provenienses.

A sancto Gregorio usque viculum xv solidi provenienses.

A fiolariis usque ad porticam Romanam Marci vi solidi provesini.

Deinde usque ad pisces viii solidi provesini.

Deinde usque sub fontana vii solidi provesini.

A fontana per totam aliam porticum x solidi provesini.

In castello Crescentii vi solidi provesini.

In ponte ii solidi provesini.

A domo Stephani Theobaldi usque ad sanctum Gelsum tres solidi.

Deinde usque ad arcum ubi est domus Johannis Pauli, xxvii solidi provesini.

Deinde usque ad domum Stephani de Girone x solidi provesini.

Deinde usque ad domum Stephani Nizo xxvii solidi provesini.

Deinde usque ad domum que est marmorata ix solidi provesini.

Per totam regionem Parrionis vi libre provesine.

Deinde usque ad domum Maximi xii solidi provesini.

Deinde usque ad turrim Odonis Boni filii x solidi provesini.

Deinde usque ad domum Falconchellorum x solidi provesini.

Deinde usque ad domum Johannis cum zocculis cum caseliuo Nicolai de Hugone x solidi provesini.

Deinde usque ad domum Gonzi vi solidi provesini.

Deinde usque ad viam de Calcariis vi solidi provesini.

Deinde usque ad domum Johannis de Cesario xxiii solidi provesini et gratis iii solidi provesini.

Deinde usque ad Amigdalam x solidi provesini.

Ab Amigdala usque ad sanctum Laurentium pensilem xi solidi provesini.

Deinde usque ad porticum sancti Marci xi solidi.

In porticum ii solidi.

Deinde usque ad domum Nicolai Gozzi VII solidi provesini.

Deinde ad angulum quatuor columpnarum VII solidi provesini.

Deinde usque ad Gizubam VI solidi provesini.

Deinde usque Marfoi V. sol. prov.

Deinde usque ad domum Gozi VII sol.

Deinde usque ad domum Nicolai Ferri V solidi et denarius provesini.

Deinde usque ad arcum de Miranda IX solidi provesini et denarius.

Ab arcu usque porticu sancti Cosme VII solidi provesini cum monasterio, cui dati sunt duo solidi.

Oliverio II solidi provesini.

Johanni de Anagnia IIII denarii.

Johanni de Ruberto II solidi provesini.

Foce Mamen. XVI denarii.

Clericis sancti Cosme II solidi.

Teophilatto II solidi provesini.

In loco ubi fuerunt palatia Fraiapanorum III solidi provesini.

Romano de Bonella [23] XII denarii.

Johanni Adulterino II solidi provesini.

Cite VIII denarii.

Johanni de Tinto VI denarii.

In domo Johannis de Gregorio VI denarii.

In domo Saxsonis Macellarii VIII denarii.

In domo Gregorii de Benedicta II solidi provesini.

In domo Dode XII denarii.

In domo Tholomei V denarii.

In domo Rainucii de Franco V denarii.

In domo Rainucii de Lonella VI denarii.

In domo Sansonis Macellarii VII denarii.

In domo Michine IIII denarii.

In domo Benedicte de Pagano XII denarii.

In domo Adelase VIII denarii.

In orto II solidi.

In domo Scriniarii V solidi provesini.

Johanni Manchino pro domo sua et nepotis XX denarii;

pro domo Petri de Manchino VIII denarii.

In domo Petri de Paulo XII provesini.

Familie Fraipanorum de Cartularia VII solidi et den. proves.

In domo Sansonis de Manchino II solidi provesini.

In domo Sansonis de Olianta XII denarii.

In domo Bobatiani XII solidi provesini.

In domo Romani de Petro Ocilende XII denarii.

In domo Johannis Bulgarelli VIII denarii.

In tota domo Balnei II solidi provesini.

In domo Berardi II solidi provesini.

In domo Grisoti XVIII denarii.

In domo Ulixe XII denarii.

In domo Johannis de Benedicto IIII denarii.

In domo Marie Johannis de Rainucio IIII denarii.

In domo Aizoni fornarii IIII denarii.

In domo Marie de Manchino IIII denarii.

In domo Regimine IIII denarii.

In domo Benedicti de Romano IIII denarii.

In domo Uxi presbyteri IIII denarii.

In domo Benedicte IIII denarii.

In domo Johannis de Gregorio XVIII denarii.

In domo Petri de Roberto XXX denarii.

In domo Odonis Romani Crassi XXX denarii.

In domo Robatiani Romani de Romanutio VI denarii.

A domo Marmorate usque ad Sambucos X solidi et denarius.

Dehinc usque ad sanctum Nicolaum de Coloseo V solidi den. prov.

Deinde usque ad sanctam Mariam de Ferrariis X solidi.

Deinde usque ad domum Johannis pape VIII solidi provesini.

Deinde usque ad angulum Sancti Clementis VIII solidi provesini.

Ab angulo ipso usque ad palatium Lateranense XLV solidi.

Et licet horum nomina transacta sint et termini sive signa mutata, nichilominus tamen presbyterium ipsum, sicut prediximus, per loca dividitur supradicta.

[XVIII.] *De presbyterio pro turribulis* [a] *dato; quibus et quomodo detur.*

[40]. Hoc est [24] presbyterium superius nominatum, quod datur presbyteris Romanis pro thuribulis.

Ecclesie beati Petri VIII sol.,
sancte Marie Majori IIII sol.,
sancto Johanni Lateranensi IIII sol.,
sancto Laurentio in Lucina II sol.,
sancto Marcello II sol.,
sancto Apostolo II sol.,
sancto Marco II sol.,
sancto Laurentio in Damaso II sol.,
sancto Martino in Montibus II sol.,

a) *Cod.* turribilis.

sancte Praxedi II sol.,
sancto Eusebio II sol.,
sancte Potentiane II sol.,
sancto Vitali II sol.,
sancte Susanne II sol.,
sancte Cruci II sol.,
sancto Stephano in Celio monte II sol.,
sanctis Johanni et Paulo II sol.,
sancte Prisce II sol.,
sancto Xisto II sol.,
sancto Nereo II sol.,
sancte Balbine II sol.,
sancto Clementi II sol.,
sancte Anastasie II sol.,
sancto Ciriaco II sol.,
sancte Sabine II sol.,
sanctis Petro et Marcellino II sol.,
sancte Marie trans Tyberim II sol.,
sancto Grisogoni II sol.,
sancte Cecilie II sol.,
sancte Marie in Domnica XVIII den.,
sancte Lucie in Septem soliis XVIII den.,
sancte Marie Nove XVIII den.
sancte Lucie in Silice XVIII den.,
sancto Vito XVIII den.,
sancto Cosmato[a] XVIII den.,
sancto Adriano XVIII den.,
sanctis Sergio et Baccho XVIII den.,
sancto Theodoro XVIII den.,
sancto Georgio ad Velum aureum XVIII den.,
sancte Marie Scole grece XVIII den.,
sancte Marie de Porticu XVIII den.,
sancto Nicolao de Carcere XVIII den.,
sancto Angelo piscium ven[a]lium XVIII den.,
sancte Agathe XVIII den.,
sancte Marie in Via lata XVIII den.,
sancte Marie in Aquiro XVIII den.,
sancto Eustachio XVIII den.,
sancto Laurentio Mirand. II sol.,
monasterio Paladii II sol.,
monasterio sancte Agathe II sol.
sanctis Quatuor II sol.,
sancto Cesario Grecorum II sol.,
sancte Marie in monasterio II sol.,
monasterium domine Rose XVIII den.,
sancte Trinitati Scottorum II sol.,
monasterium de Julia XVIII den.,
monasterio sancti Pancratii II sol.,
sancto Blasio Gattusecuta II sol.,
sancto Basili XVIII den.,
sancte Marie in Capitolio II sol.,
sancto Vincentio XII den.,
sancto Sergio Palatii Caruli XII den.,
sancto Stephano Mizino XII den.,
sancto Salvatori Terrionis VI den.,
sancto Zenoni VI den.,
sancto Martino Bergariorum VI den.,
sancto Justino VI den.
sancto Peregrino VI den.,
sancto Egidio VI den.,
sancto Gregorio de Curtina VI den.,
sancto Laurentio Piscium VI den.,
sancto Martino de Curtina VI den.,
sancto Salvatori Coxe caballi VI den.,
sancto Michaeli VI den.,
sancte Marie Saxie XII den.,
sancte Marie Traspadine VI den.,
sancto Abaciro XII den.,
Salvatori Militiarum VI den.,
sancto Nicolao Funariorum VI den.
sancto Andree inde VI den.,
sancte Marie Canaparie VI den.,
sancte Marie de Guinizzo VI den.,
sancte Marie de Macello VI den.,
sancte Marie Arcu auri VI den.,
sanctis Petro et Marcellino Sebura VI den.,
sancto Andree trans Tyberim VI den.,
sancte Marie in turrim Transtyberim VI den.,
sancte Bonose VI den.,
sancto Laurentio de Piscinula VI den.,
sancte Marie in Capella VI den.,
sancto Benedicto de Piscinula VI den.,
sancto Salvatori Pede pontis XII den.,
sancte Agathe trans Tyberim VI den.,
sancto Stephano inde VI den.,
sancto Blasio de Mercato VI den.,
sancte Marie in Petrocio XII den.,
sancto Salvatori Trium ymaginum VI den.,
sancto Trifo XII den.,
sancto Stephano de Pila VI den.,
sancto Nicolao Macelli VI den.,
sancte Marie Rotunde XVIII den.,
sancte Marie Campitelli VI den.,
Salvatori de Sere VI den.,
sancte Marie de Archa Noe VI den.,
sancto Johanni de Campo Turriclano VI den.,
sancto Celso XVIII den.,

a) *Cod.* Cosorato.

sancto Anastasio de Trivio VI den.,
sancto Andree de Mortarariis VI den.,
sancte Marie de Cannella VI den.,
sancte Marie Balneapolim VI den.,
sancto Salvatori Divitiarum VI den.,
sancte Marie Curtis done Miccine VI den.,
sancte Marie in Tofelato VI den.,
sancto Laurentio de Muzo VI den.,
sancto Laurentio de Bascio VI den.,
sancto Nicolao de Marmorata VI den.,
sancto Anastasio inde VI den.,
sancte Anne VI den.,
Salvatori in Marmorata VI den.,
sancte Marie de Gradellis VI den.,
sancto Gregorio de Gradellis VI den.,
sancte Marie Secundicerii VI den.,
sancto Gregorio de Ponte VI den.,
sancto Laurentio a Flumine VI den.,
sancto Stephano Rotundo VI den.,
sancto Laurentio Mondezarii VI den.,
sancto Geminiano VI den.,
sancto Gregorio Grecorum VI den.,
sancte Marie Johannis Bovis VI den.,
sancte Marie in Vallicella VI den.
sancto Sergio de Forma VI den.,
sancto Johanni de Insula XVIII den.,
sancto Bartholomeo XVIII den.,
sancte Martine XVIII den.,
sancte Marie in Minerva XII den.,
sancte Marie in Cambiatoribus VI den.,
sanctis Abdon e[t] Senen VI den.,
sancto Pantaleoni III clibanorum VI den.,
sancto Silvestro de Biberatica VI den.,
sancto Thome de Parrioni VI den.,
sancto Mannato VI den.,
sancte Cecilie de Faffo VI den.,
sancto Sebastiano de Via pape VI den.,
sancto Blasio Acceptorum VI den.,
sancto Johanni de Orrea VI den.,
sancto Petro inde VI den.,
sancto Andree de Columpna VI den.,
sancto Andree de Ursa VI den.,
sancto Stephano de Curte VI den.,
sancto Andree de Curtis VI den.,
sancto Blasio Curtium VI den.,
sancto Benedicto de Piscina VI den.,
sancto Andree Putei de Proba VI den.,
sancto Maguto XII den.,
sancto Nicolao Forbitorum VI den.,
Salvatori Scottorum VI den.,
sancto Nicolao de Trivio VI den.,
sancto Thome de Spanis XII den.,
sancto Andree inde VI den.,
sancto Laurentii Beberatice VI den.,
Salvatori inde VI den.,
sancto Anastasio Ariole VI den.,
Salvatori Sibure VI den.,
Salvatori Maximinorum VI den.,
sancte Cecilie Cencii Pantaleonis VI den.,
sancte Eufemie Sebure VI den.,
sancto Johanni porte Latine XII den.,
sancto Leoni inde XVIII den.,
sancto Thome Fraternitatis XVIII den.,
sancto Valentino Baniomizino VI den.,
Salvatori Cacabari VI den.,
sancte Marie inde VI den.,
sancto Symeoni de Pusterula VI den.,
sancto Calixto trans Tyberim VI den.,
sancte Rufine VI den.,
sancto Blasio VI den.,
sancto Angelo in Jannuculo VI den.,
sancto Johanni de Porta VI den.,
sancto Silvestro VI den.,
sanctis Quadraginta VI den.,
sancto Laurentio de Curtibus VI den.,
Salvatori de Rota Colosei VI den.,
sancto Stephano VI den.,
Salvatori Primicerii VI den.,
sancto Patrimot. VI den.,
sancte Lutie de Pinea VI den.,
sancto Martino de Maximo VI den.,
sancto Johanni Crib. plumb. VI den.,
sancte Marie de Fossa VI den.,
sancto Laurentio de Proto VI den.,
sancte Marie in Via VI den.,
sancto Cosme de Pinea VI den.,
sancto Anastasio de Pinea VI den.,
sancte Cecilie Nicolai Marescalci VI den.,
sancto Laurentio de Calcario VI den.,
sancto Nicolao Arcionum VI den.,
sancto Silvestro de Termis VI den.,
Salvatori de Caballo VI den.,
sancto Martino de Pannarella VI den.,
sancte Marie in Capitello VI den.,
sancto Ypolito VI den.,
sancte Marie de Berta VI den.,
Salvatori Curtium VI den.,
sancte Barbare VI den.,
sancto Stephano de Caballo VI den.,
sancto Andree in Pallacina VI den.,

sancte Marie in Publico vi den.,
sancto Nicolao de Formis vi den.,
sancto Cosme sancte Marie majoris vi den.,
sancto Adriano sancte Marie majoris vi den.,
sancto Adriano in Massa Juliana sancte Marie majoris vi den.,
sancto Adriano Massaio vi den., sancte Marie majoris,
sancto Nicolao Columpne Adriani vi den.,
sancto Apolinari xviii den.,
sancto Johanni de Pinea vi den.,
Salvatori de Deocampo [a] vi den.,
sancto Nicolao de Pinea, vi den.,
sancto Stephano de Piscina, vi den.,
sancto Martino de Pila vi den.,
sancto Danieli de Forma vi den.,
sancte Marine in Pusterulis vi den.,
sancte Cecilie Stephani de Petro vi den.,
sancte Marie a Flumine vi den.,
sancto Benedicto Sconchi vi den.,
sancto Saturnino de Caballo vi den.,
sancto Nicolao Melinorum vi den.,
sancte Marie in Curte vi den.,
sancto Benedicto de Caccabis vi den.,
celle de Frassa vi den.,
sancto Tatiano vi den.,
sancto Eusterio vi den.,
Salvatori de Gallia vi den.,
sancte Agneti Agonis vi den.,
sancto Nicolao inde vi den.,
sancto Martino in Monticello vi den.,
Salvatori [b] de Lauro vi den.,
sancto Nicolao Calcariorum vi den.,
sancto Bartholomeo Johannis Gagetani vi den.,
Salvatori de Prefecto vi den.,
sancto Martino in Monterone vi den.,
sancto Cyrico vi den.,
sancte Marie Astariorum vi den.,
sanctis Quadraginta Calcariorum vi den.,
sancto Nicolao Gregorii Cencii vi den.,
sancto Blasio Milonis Sarraceni vi den.,
Salvatori insule de Coloseo vi den.,
sancto Sergio de Sebura vi den.,
Salvatori de Julia vi den.,
sancto Silvestro vi den.,
sancte Marie de Aquarichariis vi den.,
sancto Sisto de Gallinis Alberti vi den.,
sancto Angelo de Agusto vi den.,
sancto Blasio de Pinna vi den.,
sancto Andree Arcus auri vi den.,
sancto Pantaleoni vi den.,
sancto Stephano Orfanotrofi vi den.,
Salvatori in Bersorum vi den.,
sancte Marie de Ferrariis vi den.,
sancto Nicolao de Coloseo vi den.,
sancte Marie in Monticello vi den.,
sancte Marie in Catener. xii den.,
sancto Johanni de Ficotia vi den.,
sancto Stephano Artionum vi den.,
sancto Andree de Subura vi den.,
sancto Urso vi den.,
sancto Blasio de Oliva vi den.,
sancto Nicolao Prefecti vi den.,
Salvatori Barancinorum vi den.,
sancto Nicolao de Tofo vi den.,
sancte Cecilie Campi Martis vi den.,
sancto Benedicto Ariole vi den.,
sancto Cesario de Appia vi den.,
sancto Thome Vinearum vi den.,
sancto Andree Johannis Ancille Dei vi den.,
sanctis Quadraginta Colosei vi den.,
sancto Johanni in Agina vi den.,
sancte Marie inter duas vi den.,
sancte Lucie do Confinio vi den.,
sancto Blasio de Ascesa vi den.,
sancto Felici in Pinci vi den.,
sancto Paulo de Aureola vi den.,
sancto Nicolao de Hospitali vi den.,
sancto Nicolao de Furca vi den.,
sancto Stephano de Capite Africe vi den.,
sancte Marie in Foro vi den.,
sancto Cosme montis Granatorum vi den.,
sancto Andree Milonis Sarraceni vi den.,
sancte Marine vi den.,
sancte Marie de Manu vi den.,
sancte Marie in Pusterula vi den.,
sancto Stephano de Pinea vi den.,
sancto Laurentio Nicolai Nasonis vi den.,
Salvatori [a] de bono ecclesie sancte Marie in monasterio vi den.

[41]. Iste sunt ecclesie, que sunt ignote et sine clericis :
sancte Marie in Sinesia vi den.,

a) *Cod.* dūcāpo.
b) *Cod.* Scalū.

a) *Cod.* Salvant.

sancte Marie in Campo coni vi den.,
sancto Cesario vi den.,
Salvatori Johannis Bovis vi den.,
sancto Herasmo vi den.,
sancto Thome de Castro vi den.,
sancto Blasio de Circlo vi den.,
sancto Bartholomeo Lateranensi vi den.,
sancto Laurentio sancti Cyriaci vi den.,
sancto Laurentio Artionum vi den.,
sancto Marco de Taurello vi den.,
sancte Marie in Campicaruleouis vi den.,
sancto Andree de Caballo vi den.,
sancte Lucie Capiumsecuta vi den.,
sancte Marie in Majurente vi den.,
sancto Laurentio Oculi bovis vi den.,
sancto Vito in Campo vi den.,
sancto Nicolao de Aliuoto vi den.,
sancto Cesario Grecarum [a] vi den.,
sancte Marie in Turri,
sancto Gregorio de Massa vi den.

[XIX.] *Quibus scolis datur presbyterium et quantum.*

[42]. Hoc est presbyterium scolarum urbis, quod eisdem scolis in festo Nativitatis Domini et Pasce per manus camerarii in tanta quantitate, seu tali numero in festo Pasce Domini quali in Nativitate ejusdem, et e converso annis singulis sine diminutione donatur.

Adextratoribus x sol. provenienses et II sol. pro regno.

Ostiariis x sol. provenienses.
Mapulariis v sol. et XII den. pro toalea.
Cubiculariis v sol. provenienses.
Majorentibus III sol. provenienses.
Vastrariis III sol. provenienses.
Fiolariis v sol. provenienses.
Ferrariis de Columpna III sol. provenienses.
Caldrariis III sol. provenienses.
Bandonariis Colosei x sol. provenienses.
Cospalatiis III sol. provenienses.
Mandatariis x sol. provenienses.
Muratoribus sancti Petri VIII sol. proveniens.
Carbonariis VIII sol. provenienses.
Aliis muratoribus v sol. provenienses.
Bandonariis Cacabarii x sol. provenienses.
Judeis XX sol. provenienses.

a) *Cod.* Crecarum.

Notandum quod presbyterium supradictum [a] prefatis scolis donatur propter servitium quod exhibent curie Romane ut inferius subscribetur.

[XX.] *De adestratoribus.*

[43]. Adestratores[25] semper, quando domnus papa coronatur, custodiunt regnum, et ipsum usque ad ecclesias ad quas equitare debet, adestrant, in eundo scilicet et redeundo. Propter quod in qualibet die coronationis, et etiam in introitu domni pape, omnes de scola ipsa comedunt coram domno papa pro comestionem recipientes. In omnibus preterea stationibus, ad quas domnus papa equitat, ipsum adestrant. Propter quod in eadem die quatuor de scola ipsa comedunt cum eodem domno papa, nec plus, nec, etiam si ipsi voluerint, minus de jure. Omnes etiam illos, qui ad domnum papam pro consecratione accedunt, sive sint archiepiscopi, seu episcopi, vel abbates, debent adestrare in urbe tantum, et non extra. Propter quod equitaturam cujus[que ?] consecrati habere, et cum ipso consecrato quatuor ipsius schole, et cum domno papa duo comedere debent, excepto quando domnus papa consecrat in cappella; tunc enim omnes commedunt cum consecratis. Et quia grave est consecratis dare equitaturas, de antiqua et prima consuetudine est quod camerarius loco equitature facit adextratoribus ipsis a consecratis secundum qualitatem ipsorum consecratorum in denariis provideri. Hoc siquidem adextratores ipsi, etsi non tanta quantitate, debeant habere etiam si consecrati ipsi nullatenus equitarent. Sciendum tamen quod ipsa debent habere, si ab alio quam domno papa consecraretur in urbe.

[XXI.] *De Hostiariis*[26].

[44]. Hostiarii autem accipiunt a domno papa singulis diebus pro custodiendo palatio commestionem pro duobus scole ipsius. Quando vero domnus papa coronatur, omnes pro voluntate camerarii ad palatium debent accedere et ipsum palatium custodire. Propter quod eadem die comestionem a domno papa debent habere. Ipsorum etiam hostiariorum duo semper, quando domnus papa equitat, ad stationes debent ire cum eo ad secretarium custodiendum; et ea die preter supradictos cotidianos duos, comedunt cum domno papa. Quotienscumque autem camerarius vocat eos, vel partem,

a) *Cod.* supradatum.

pro palatio custodiendo, debent venire vocati. Omnes insuper domno pape debent jurare, prout inferius plenius describetur. Istis autem camerarius in festo Pasce unam pecudem debet dare, et in festo Nativitatis Domini porcastrum unum. Notandum vero quod ipsi debent facere omnes palmas olivarum quas in dominica Palmarum domnus papa dat populo Romano, et debent portare in palatio ante cameram, et post domnum papam usque ad ecclesiam. Sciendum vero, quod quando domnus papa non est in urbe, pro custodiendo palatio debent XII denarios papienses de altare sancti Petri in unaquaque ebdomada [habere].

[XXII.] *De mapulariis et cubiculariis.*

[45]. Mapularii atque cubicularii unum fere officium exercentes, quando domnus papa coronatur et in stationibus omnibus debent accedere ad palatium domni pape; et accipientes carpetam, tapetum, fatestorium, pulvinar et predettam, debent portare ad equitaturam que omnia ista debent portare cum scriniis capelle ducta a marescalcis, usque ad locum ad quem domnus papa proposuit equitare. Cum autem ibi cappella deponitur, predicte scole debent interesse, et omnia que supra diximus accipere, sicut prius, et ad secretarium deportare. Ubi cum domnus papa exuit mantum et stolam atque mitram, debent, donec officium celebratur, studiosius custodire. Item etiam carpetam et tapetum et alia supradicta debent usque ad altare a loco illo portare et in suis locis aptare sicut sunt aptanda. Ipsi preterea quando domnus papa vadit a secretario ad altare, facientes celum de quadam mappa super caput domni ipsius, portant eam sic : duo ab anteriori parte, duoque a posteriori, ligatam in summitate quatuor baculorum, et extensam usque ad altare; quam toaleam acoliti eisdem de scriniis domni pape assignant, ab ipsis postmodum recepturi. Quandiu etiam domnus celebrat vel predicat, ipsi aliud officium quod pertinet ad ipsos exercent. Idem preterea carpetam, tapetum et omnia alia memorata in recessu domni pape iterum debent portare ad gradus ubi est equitatura, que cum scriniis capelle super equitatura ipsa usque ad palatium deportantur, ubi esse debent ipsi parati, et predicta ad locum unde acceperunt reportare.

[46]. Notandum quod ipsarum scolarum omnes in die coronationis debent comedere cum ipso. In diebus vero stationum cujusque scole ipsorum quatuor, neque plures. Quando aliquis consecratur a domno papa, propter servitium quod eidem consecrato exhibent, debent habere suum pluviale et bacilia atque toaleam; sed de bacilibus atque toalea fit divisio inter ipsos et accolitos. Et quia videbatur grave consecrato dare ipsis pluviale, camerarius facit eisdem provideri in pecunia a consecrato juxta qualitatem et facultatem ipsius; et cujusque scole duo cum ipso comedunt consecrato, et cum domno papa nullus, si consecraverit in cappella; si vero extra consecraverit, cujusque scole duo comedunt cum domno papa. Sciendum tamen quod que supra dicta sunt debent habere, etiamsi ab alio quam a domno papa consecrarentur in urbe. Si vero extra urbem, camerarius dat et facit eum adextrare secundum suam voluntatem. Et tam ipsi quam adextratores debent, cum requisiti fuerint, jurare domno pape. Sed notandum quod si forte, quando domnus papa est in secretario et post missam celebratam aliquid fuerit pedibus domni pape oblatum, ipsorum est de jure, auro excepto et argento laborato, pannis etiam, seu toalleas, que omnia sunt de camera, excepta ratione widonum scola quam debet habere. Hoc idem dico de adestratoribus, quod si forte aliquid, quando adextrant domnum papam, ad pedes ipsius per viam oblatum fuerit, illorum debet esse, exceptis predictis. Hoc addito, quod tam scola mapulariorum et cubiculariorum quam adextratorum, quando domnus papa equitat ad aliquam ecclesiam ubi eadem die statio non est, cum eodem domno comedere non debent nec officium aliquod exercere. Sciendum quod ipsi mapularii, sicut superius est enarratum, debent semper in processione aquam calidam domno pape preparare; et in die sancto Jovis manuum medietatem subdiac[onorum] habere debent.

[XXIII.] *De majorentibus qui Stimulati dicuntur.*

[47]. Majorentes autem ad curiam accedere non debent pro servitio aliquo faciendo, seu pro alio, nisi in diebus coronationis domni pape, cui dum equitat baculos habentes in manibus viam parant, multitudinem populi removendo; propter quod ipsa die comedere debent cum domno papa. Idem etiam majorentes Stimulati scola vocantur.

[XXIV.] *De vastariis.*

[48]. Vastararii vero in omnibus sollempnitatibus, sancte Marie Assumptione excepta, faciunt candelas de junccis, papirum pro candelis aptantes. Et propter hoc cum domno papa comedunt in die coronationis sue, et pro junccis recipiunt de altare sancti Petri qua-

tuor provenienses pro ipsis junccis. Et sciendum, quod ipsi pro servitio isto habent medietatem manuum Case majoris in die Pasce.

[XXV.] *De fiolariis* [27].

[49]. Fiolarii secundum antiquam consuetudinem dare debent de proprio lampades et candelas pro palatio illuminando, quotiens est necesse. Propter quod cum domno papa comedunt in die sue coronationis tantum.

[XXVI.] *De ferrariis Columpne* [28] *et sancti Angeli.*

[50]. Ferrarii de Columpna debent facere circulos caldarie quotiens a supercoquis domni pape fuerint requisiti, et tripedes similiter. Et propter hoc debent comedere in die coronationis cum domno papa. Propter laborem etiam predictum datur eis cibus de curia quando laborant, unicuique quatuor denarii scilicet, carbo etiam et ferrum pro opere.

[XXVII. 51]. Ferrarii sancti Angeli idem per omnia facere et recipere debent.

[XXVIII.] *De Bandonariis.*

[52]. Bandonarii Colosei [29] et Caccabarii, quando domnus papa coronatur, in eundo et redeundo ipsum cum vexillis precedunt. Quasi etenim una scola est; et eadem die debent comedere cum eodem domno papa.

[XXIX.] *De caldariis.*

[53]. Caldararii debent facere caldarias novas et veteres reparare, et novas concas, et veteres reparare, quando a supercoquis requiruntur. Et quando laborant, de curia ipsis datur cibus, unicuique quatuor denarii scilicet; et ferrum etiam et carbo ipsis datur.

[XXX.] *De scopalatiis.*

[54]. Scopalarii [a] in die coronationis domni pape debent gradus scale et porticum usque ad locum ubi domnus papa descendit mundare.

[XXXI.] *De carbonariis.*

[55]. Carbonarii in die coronationis domni pape dant carbones coquine, et pro caldariis reparandis.

a) *Cod.* Cospalarii.

[XXXII.] *De Judeis.*

[56]. Judei vero representant domno pape in die coronationis sue legem in via et ei faciunt laudes; et II libras et dimidiam piperis et duas libras et dimidiam cinnamomi afferunt ad cameram.

[XXXIII.] *De presbyterio officialium camere camerarii.*

[57]. Hoc est presbyterium quod datur officialibus camere camerarii et officialibus aliis et curialibus.

Unicuique curialium, II marabotini qui vulgo corteis vocantur;

scriptori camere duo melequini;

cambiatori [a] duo melequini;

sartori camere duo sarraceni;

custodi camere duo sarraceni;

senescalco domni pape VI melechini; eidem etiam datur in Nativitate Domini porcastrus unus, in Pasca pecus unum;

unicuique supercocorum domni pape II melequini;

unicuique coquorum unum melechinum;

unicuique brodariorum [30] aliquam benedictionem; notandum quod coci et brodarii debent habere sciccas in Pasca et in Nativitate Domini;

unicuique panettariorum duo melechini et pannum quem emerunt pro festo;

unicuique buttuliariorum duo melechini;

marescalco equorum alborum duo melechini et naccum;

alii marescalco duo melechini;

singulis hostiariorum domni pape, quatuor scilicet, II melechini;

scutiferis, cappellanis, subdiaconis et accolitis de cappella debet comestio duplicari, et in Nativitate Domini similiter;

priori quoque subdiaconorum unam pecudem, et in Nativitate porcastrum unum;

marescalcis vero et aliis de familia dat camerarius pro voluntate sua. Verumtamen marescalci debent habere unum porcum, et in Pasca pecudem unam. Notandum vero quod marescalci debent, quando vadunt ad herbas vel paleas vel ad fenum, habere mistum et furcas. Sciendum quoque quod cancellarie debet duplicari comestio in istis duobus diebus, et in Nativitate Domini similiter.

a) *Cod.* cambitori.

[XXXIV.] *Quid debeat habere et facere magister senescalcus.*

[58]. Senescalcus major, qui servit domno pape in coronatione, videlicet in Pascha et in Nativitate Domini, et in consecratione domni pape, debet habere unam scutellam argenteam trium marcarum et dimidie in singulis predictis festivitatibus, seu coronationibus, et debet recipere victualia pro quindecim hominibus unoquoque die coronationis; et debet comedere in panettaria cum sociis suis, antequam domnus papa redeat a missa; et debet recipere a pincerna unam aquaritiam clareti, et unam vini; et debet habere ad domum suam sex capita porcorum parata, et sex aquaricciolas clareti unoquoque die coronationis; et debet habere in unaquaque coronatione medietatem sepi, et medietatem de omnibus coriis bestiarum que veniunt in enseniis domni pape, dum festum duraverit.

[XXXV.] *Quid debet habere magister pincerna et facere.*

[59]. Magister pincerna, qui domno pape in die coronationis sue ad mensam servit, debet habere cuppam unam trium marcarum et dimidie argenti. Ipse vero pincerna debet eadem die dare butticulariis cotidianariis domni pape zonam unam de serico; debet etiam comedere antequam domnus papa veniat de missa, pro quindecim sociis comestionem accipiens, et debet habere sex capita porcina aptata et sex aquarecias clareti que ad domum suam transmittit, et in comestione sua unam aquariciam clareti et aliam vini; et in die Pasce et die Lune post Pasca, post vesperas ad sanctum Johannem in Fonte debet habere unum barile plenum vino, et unam bonam aquariciam plenam clareto, ut det domno pape et omnibus astantibus.

[XXXVI.] *Quid debent senatores habere.*

[60]. Senatores, quando comedunt, debent habere saumam mediam vini, et mediam clareti in unaquaque die coronationis; etiam datur toalea, ubi comedunt, a panetariis; et postmodum redditur ipsis. Pro quadraginta comestionem recipiunt unaquaque die coronationis.

[XXXVII.] [*Quid* [a] *debet habere prefectus urbis.*]

[61]. Prefectus urbis debet habere in comestione pro quindecim sociis, et barile unum ferratum clareti et aliud vini.

[XXXVIII.] *Quid debet domnus papa facere in sabbato sequenti post Pascha.*

[62]. Sabbato in albis statio est apud sanctum Johannem Lateranensem, ubi cum domnus papa eadem die celebrat missarum sollempnia et *Agnus Dei* cantatur a primicerio et scola cantorum, ipse domnus papa distribuit agnos confectos crismate et cera per episcopos, cardinales, et alios, tam clericos, quam laicos, hac ratione, ut sicut filii Israel in Egypto positi precepto Domini de sanguine immaculati agni in liminibus domorum scripserunt hoc signum ☩ T, ne ab Angelo percuterentur; ita et nos de sanguine passionis immaculati agni Christi debemus hoc signum scribere in limine domorum nostrarum per fidem, ne a diabolo et a vitiis percutiamur, et a potestate diaboli liberemur; vel propter infantes noviter baptizatos in ecclesia, depouentes veterem tunicam, qui adnuntiant Alleluja, id est gloriam beatitudinis celestis patrie; vel quia quicunque habebit de cera predictorum agnorum, et ex ea crucem in domo suo habuerit vel secum portaverit, non ledetur ab aliquo fantastico spiritu vel a tonitruo. Et notandum quod acoliti domni pape predictos agnos debent facere, ab altare sancti Petri x libras cere recipientes et presentare domno pape hora supradicta. Debent etiam de predictis agnis Dei plenam scutellam argenteam domno pape, dum comedit, presentare, et aliam camerario familie distribuendam.

[XXXIX.] *Qualiter domnus papa pergit in letania majori in festo sancti Marci.*

[63]. In festo sancti Marci, letania majori scilicet, domnus papa descendit cum episcopis, cardinalibus universis, et aliis ordinibus ad ecclesiam Lateranensem; ubi veniens post altare et cantata tertia, induunt se omnes planetis; et excalciati ordinantur in processione ab archidiacono et subdiacono basilice, priore scilicet subdiaconorum, habentibus in manibus ferulas, ut superius in aliis processionibus est notatum, primicerio presente cum sua scola, et suum officium exercente, sicut convenit in collecta; sicque processionaliter ecclesiam exeunt, cruce sancti Laurentii foris murum precedente et deinde cruce sancte Marie majoris, que de consuetudine diei tali ad ecclesiam Lateranensem debet afferri; tertia fertur crux ejusdem ecclesie Lateranensis. Post has vero crux cotidiana

a) *Om. codex sed spatium vacuum relictum est.*

domni pape; sic autem feruntur ordinate usque ad sanctum Marcum.

[64]. Cum autem domnus papa venerit cum processione ad ecclesiam sancti Clementis, ibi quiescit in lecto, superposito tapeto et herbis circumquaque positis, que tamen fiunt a clericis ejusdem ecclesie sancti Clementis. Postquam vero quieverit, surgens vadit predicto modo usque ad ecclesiam sancte Marie Nove, ubi dum predicto modo quiescit, unus de scola Crucis cantat letaniam. Cantata autem letania surgens pergit prefato modo usque ad ecclesiam sancti Marci, ubi, sicut superius scriptum est, requiescit. Et postquam pausaverit, surgit et memorato modo incedit usque ad locum qui Parrion nuncupatur, cruce sancti Petri, que de consuetudine ipsa die apud sanctum Marcum debet afferri, post crucem sancti Laurentii et ante crucem sancte Marie majoris in ordine procedente. Ibi autem domnus papa prefato modo quiescit, et post quietem incedit, sicut premissum est, usque ad pontem sancti Petri; ibique modo prelibato quiescit, et ab illo loco surgens pretaxato modo incedit usque locum qui dicitur Cortina; et quiescit lecto ibi a scola virgariorum predicto modo aptato; surgensque accedit ad gradus ecclesie sancti Petri; et super gradibus vergens faciem ad orientem, primitus intrat ecclesiam, primicerio cum scola cantorum *Te Deum laudamus* cantante. Factaque oratione post *Te Deum laudamus* super[31] rota in introitu quasi ecclesie, pergit ad secretarium, et ablutis pedibus ibi indutus sicut moris est et alibi scriptum, ad altare pro missa cantanda accedit.

[65]. Notandum siquidem quod unus de subdiaconis et alter de acolitis, juxta dispositionem[a] prioris basilice, debent ire summo mane apud sanctum Petrum, et ibi cum uno de scriniariis existentes scribere universa nomina ecclesiarum que cum crucibus ad eamdem ecclesiam venerunt in processione. Sciendum preterea quod unaqueque ecclesia que eadem die pergit processionaliter apud sanctum Petrum, presbyterium habet de xxv libris den. que de altari sancti Petri propter hoc accipiuntur. Universi[32] vero mitrati quadraginta solidos in presbyterio, qui similiter de predicto altari habentur et inter omnes equali proportionis libramine dividuntur. Item cardinales mitrati solummodo, cum primicerio et scola sua cantorum et subdiaconis et scola Crucis et acolitis, x solidos habent eadem die de prefato altari, qui taliter dividuntur a priori diacono cardinali, in cujus manu traduntur. Dat itaque in primis presbyteris cardinalibus xxii denarios, deinde diaconis cardinalibus xxii denarios, postea subdiaconis xxii denarios, primicerio postmodum cum scola xxii denarios, scole vero crucium xxii denarios, ultimo acolitis x denarios. Ad hoc domnus papa habet xl solidos eodem die, et de eodem loco. Et notandum quod in omni statione apud sanctum Petrum habet domnus papa xl solidos de altari, quando celebrat missam; predicti etiam cardinales, subdiaconi, primicerius cum scola cantorum, scola Crucis et acoliti, prefatos x solidos sic divisos. In omni statione, etiamsi domnus papa non interfuerit et aliquis cardinalis celebraverit ibi, de eodem altari debent habere. Si vero domnus papa extra urbem fuerit, et vicarius vel aliquis cardinalis seu aliquis extraneus episcopus de mandato domni pape interfuerit, et ibi divina celebraverit, similiter debent de eodem loco x solidi dari, et ille qui tunc, sicut dixi, de mandato domni pape celebraverit, xl solidos recipit de ipso altari, quos domnus papa reciperet, si tunc celebraret divina. Prescripti vero xl solidi qui mitratis dantur, etiamsi domnus papa fuerit extra urbem, de eodem loco ipsis, si interfuerint, exhibentur. Si autem in urbe fuerit, et non perrexerit in processione seu celebraverit, nichilominus habent. Clerici tamen urbis semper habent suprascriptas xxv libras, sive domnus papa sit in urbe vel extra, seu cantaverit aut non; que distribuuntur ut inferius subscribetur.

[66]. Hoc siquidem est nullatenus pretermittendum, quod si forte ex quo toallea exponitur a cappellanis super altare, aliquid oblatum fuerit pape, ipsorum cappellanorum est, nullo alio cum ipsis participante : et ita durat, donec ad altare pro missa cantanda domnus papa accedat. Quicquid vero postquam domnus papa accesserit ad altare, donec idem pronuntiaverit *Ite missa est*, super altare oblatum fuerit, sic dividitur. In primis dantur marescalcis xii denarii. — Et notandum quod in omni statione in qua domnus papa celebrat divina apud sanctum Petrum, tantumdem debent habere. In omnibus etiam aliis stationibus aliarum ecclesiarum, ubi domnus papa celebrat divina, de oblationibus altaris, seu que fiunt post evangelium domno pape, predictis marescalcis dantur sex denarii. Quod si forte contingeret oblationem aliquam non esse, nisi illam que debet esse mapulariorum, marescalci ipsi de eadem oblatione sex denarios habent. Si vero oblatio non affuerit, elemosinarius dat eis de elimosina sex denarios. Quotienscumque domnus papa cantat, et quocumque loco cantat, quando non est sta-

a) *Cod.* depositionem.

tio, debet eisdem marescalcis elemosinarius de elimosina dare. — Datis XII denariis[a] marescalcis, sicut dictum est superius, datur melior moneta primicerio, deinde de residuo datur sexta pars primicerio et scole cantorum; relique vero partis medietas datur cardinalibus diaconis et subdiaconis, alia vero medietas solummodo cappellanis. Missa vero de more cantata, domnus papa revertitur ad palatium. Si autem camerarius voluerit, distribuet viginti quinque libras, presbyterium supradictum. Sin autem, priori basilice et rectoribus urbis distribuendum committet, illis qui interfuerant ad scribendum adjunctis.

[67]. De isto presbyterio dantur [33] :

in primis sancto Petro XX sol.
sancto Johanni Lateranensi V sol.
sancte Marie majori V sol.
sancto Laurentio foris murum V sol.
unicuique cardinalatuum III sol., illis exceptis qui qui lectos [34] supradictos in processione parant, propter hoc XII den. amplius habent.
unicuique diaconie II sol., excepta sancta Maria Nova, que pro lecto ultra XII den. habet, et excepta ecclesia sancti Theodori, que pro lancia [35] debet habere XII provenienses ultra.
unicuique monasterio extra urbem III sol.

Istis autem monasteriis in urbe dantur III sol. :

monasterio sancti Cesarii,
monasterio sancte Agathes,
monasterio Panisperne,
monasterio de Pallaria,
monasterio sancti Cosme trans Tyberim.
monasterio sancti Silvestri in capite,
monasterio Capitolii,
monasterio sancti Alexi,
monasterio sancte Sabe,
monasterio clivus Cauri,
monasterio sancti Basilii,
monasterio sancte Crucis,
sancte Marie in monasterio.

Istis vero monasteriis et ecclesiis II sol. :

monasterio Julie,
monasterio sancte Bibiane,
monasterio Campi Martis,
monasterio domine Rose,
monasterio Tempoli,
monasterio sancti Johannis porte Latine,
monasterio Maxime,
monasterio Biberatice,
monasterio sancti Thome de Formis,
monasterio Mirandi,
monasterio sancte Trinitatis,
monasterio sancti Johannis de Insula,
monasterio sancti Leonis,
monasterio sancti Cesarii monachorum,
monasterio sancti Ciriaci.

Istis ecclesiis XVIII den. :

sancte Marie in Monticello,
sancti Thome de Fraternitate,
sancte Martine,
sancti Triphonis,
sancte Marie Rotunde,
sancti Apolinari,
sancto Gelso.

Istis cappellis XII den. :

sancto Vincentio,
sancto Michaeli,
sancte Marie in Saxia,
lecto graduum,
sancte Marie Synodochio,
sancte Marie in Catener.,
Salvatori Campi,
sancto Paulo Areole,
sancto Anastasio Areule,
sancto Kirico,
sancto Abaciro,
sancte Marie a Flumine,
sancto Stephano de Pinea,
sancto Macuto,
sancte Marie de Canella,
sancto Laurentio Piscinule,
sancto Laurentio de Mundezariis,
sancte Marie in Petrochia,
sancte Marie Secundicerii,
sancto Valentino extra urbem,
hospitali,
sancto Blasio de Mercato,
sancte Marie in Trespadin.

Omnes autem alie ecclesie urbis singulariter debent habere VIII den.

[XL.] *De virgariis* [36].

[68]. Virgarii X sol. provesinos pro lecto habent.

De scola guidonum [37].

Scole guidonum X sol.

a) denarios *cod.*

De scriniariis [38].

Scriniarii IX sol.

De scriptore, de rectoribus.

Scriptorii XII den.

Rectores Fraternitatis XII sol., qui tamen sibi a paucis retro temporibus hoc usurpaverunt. Ipsi eteuim licet quandoque, sicut dictum est, presbyterium istud distribuant, non debent aliquid inde recipere, nec etiam scola cantorum, mapulariorum, cubiculariorum, adextratorum, hostiariorum; neque ulla alia scola vel persona, excepto priore subdiaconorum cum acolitis, qui de presbyterio ecclesiarum, quando datur, ut [39] supra dictum est recipit manus, prout in antiquis rationibus Innocentii, Eugenii, Adriani, et aliorum plurium Romanorum pontificum scriptum plenarie invenitur.

[XLI.] [*Quid domnus papa facere debeat in Ascensione Domini*].

[69]. In Ascensione domnus papa pergit ad vesperas apud sanctum Petrum, et ibi debet jacere; omniaque facit et recipit cum camerario et cancellario sicut subscribetur in festivitate et dedicatione. In festo Pentecosten domnus papa pergit ad vesperas ad sanctum Petrum, ibique jacet et omnia facit et recipit cum camerario et cancellario, sicut dicitur in festivitate et dedicatione sancti Petri.

[XLII.] *Quid domnus papa debet facere in nativitate sancti Johannis.*

[70]. In nativitate sancti Johannis descendit domnus papa ad ecclesiam Lateranensem pro vesperis celebrandis cum cardinalibus et scola cantorum et aliis, sicut supradictum est in Assumptione beate Marie, et talem ibi exercet sollempnitatem, tam in vesperis quam in nocte, de consuetudine antiqua, qualem in predicta beate Marie Assumptione, hoc excepto, quod canonici ejusdem ecclesie vigiliis domni pape non intersunt. Cetera vero fiunt omnia sicut in predicto festo beate Marie.

[XLIII.] *Quid domnus papa facere debet in festo sancti Petri.*

[71]. In festivitate beati Petri domnus papa vadit ad ecclesiam cum cardinalibus et scola et aliis, pro celebrandis ibidem vesperis, sicut superius est enarratum; et remanet ibi, et talem exercet ibi sollempnitatem, tam in vesperis, quam in nocte, qualem in predicta Assumptione beate Marie; et de faculis in vesperis et nocte, et de mappulariis et scola, et de omnibus aliis. Notandum vero quod domnus papa debet habere duas aquaricias clareti et duas viui statim post vesperam, ut bibat cum cardinalibus et aliis, et duas saumas mortule, et pro implendo saccone domni pape debet habere XVIII provenienses; et camerarius debet habere unam aquaritiam clareti; et si cancellarius residet, debet habere aliam aquariciam; sin autem, domnus papa ipsam habet. Hec omnia de altari sancti Petri accipiuntur. De oblatione vero altaris et pedibus domni pape ita fiet, sicut scriptum est in festo sancti Marci, id est letanie majoris. Hoc autem nullatenus est pretermittendum, quod domnus papa post quartam lectionem vigilie descendit ad arcam altaris, et inde extrahit turribulum cum candela, que alia festivitate ibi a domno papa fuit reposita cum carbonibus et incenso, et postmodum turribulum cum candela simili ibidem remittit [40].

[XLV.] *Quid debet domnus papa facere in festo beati Pauli.*

[73]. In festivitate beati Pauli domnus papa vadit cum cardinalibus pro ibidem celebrandis vesperis; et cantatis, comedit ibi cum omnibus cardinalibus et cappellanis et aliis ordinibus; et exercet talem ibi sollempnitatem, tam in vesperis quam in nocte, qualem in Assumptione beate Marie est enarratum. Cetera fiunt sicut in predicto festo.

Sciendum est quod in octava sancti Petri omnia fiunt sicut in festo ejusdem sancti Petri, hoc excepto quod dictum est de turribulo.

[XLIV.] *Quid facere debet domnus papa in festo sancti Laurentii.*

[72]. In festivitate beati Laurentii domnus papa vadit ad vesperam cum omnibus ordinibus, sicut supradictum est in Assumptione beate Marie, et talem ibi exercet sollempnitatem tam in vesperis quam in nocte de consuetudine antiqua qualem in predicta Assumptione beate Marie, excepto quod primicerius cum scola non interest. Cetera vero fiunt omnia sicut in predicto festo beate Marie.

[XLVI.] *Quid domnus papa facere debet in Exaltatione sancte Crucis.*

[74]. In Exaltatione sancte Crucis, mense septembri scilicet, domnus papa cum cardinalibus intrat basi-

licam sancti Laurentii in mane; ubi trahens reliquias apostolorum Petri et Pauli et lignum sancte Crucis, et osculans, porrigit eas cardinali deferendas ad ecclesiam sancti Silvestri (et[a] domnus papa cantat *Te Deum laudamus* cum cardinalibus in basilica et cappellanis; primicerius cum scola extra basilicam sancti Silvestri stant, cantantes antiphonas de laudibus cum psalmis et *Benedictus;* et domnus papa dicit orationem), ubi ante portam tabula quadam ab hostiariis posita et mappis sive toalleis honorabiliter, sicut convenit, cooperta, deponunt reliquias ipsas; et adoratis ipsis primitus a papa et cardinalibus, adorantur postmodum ab omni populo in eodem loco. Et interim prima diei a papa et cardinalibus ibidem cantatur; et postquam adoraverint, domnus papa et cardinales ibidem parati prout supra dictum est in aliis processionibus, junioribus presbyterorum cardinalium reliquias [b] ipsas portantibus descendunt[c] per gradus scale; et sic per viam communem pergunt processionaliter usque ad ecclesiam sancti Johannis Lateranensis.

[75]. Notandum quod canonici Lateranenses veniunt obviam domno pape usque ad gradus scale cum cruce. Primicerio cum scola cantorum cantante r[esponsorium] et reliquiis a portatoribus super altare positis, domnus papa pergit ad secretarium et cantat tertiam; et indutus pergit ad altare, et celebrat divina. Et post celebrationem cum reliquiis revertitur ad basilicam per palatium. Et notandum, quod domnus papa et cardinales in omnibus aliis processionibus, preter istam, pedibus excalciatis incedunt. Sciendum etiam quod hec processio tantum fit in hac die, et non in Inventione ejusdem sancte Crucis, que est in mense maii.

[XLVII.] *Quid domnus papa faciat in dedicatione ecclesiarum Petri et Pauli.*

[76]. In dedicatione ecclesiarum Petri et Pauli domnus papa vadit cum cardinalibus ad vesperas ad ecclesiam sancti Petri. Quibus cantatis, domnus papa ibi remanet atque jacet, et in propria persona debet in nocte cantandis vigiliis interesse; et talem ibi exercet sollempnitatem, tam in vesperis quam in nocte, qualem in predicta Assumptione gloriose virginis Marie; hoc addito, quod domnus papa debet habere de altari duas aquaricias clareti, et duas vini; et unam camerarius, et quartam cancellarius. De oblatione vero altaris et pedibus domni pape ita fiet sicut scriptum est in festivitate sancti Marci. Et debet habere sex fascios mortule pro camera sua domnus papa et quatuor pro camera sua camerarius, et XVIII denarios pro implendo saccone domni pape; et III solidos pro lignis in camera domui pape; et, sicut premissum est in festo ejusdem sancti Petri, accipiuntur omnia hec de altari.

LVIII. — Quomodo debeat summus pontifex eligi; et sive eligatur in urbe, seu electus et consecratus, vel electus et non consecratus ad urbem accedat, quid faciendum postmodum sit [41].

[XLVIII. 77]. Mortuo Romano pontifice et sepulto, omnes cardinales ad propria revertuntur secundum antiquam [consuetudinem]. Secunda vero die conveniunt in ecclesia, et missa mortuorum cantata, omnes similiter secundum consuetudinem antiquam recedunt. Tertia autem die iterum omnes in ecclesia congregati et missa sancti Spiritus ibidem primitus celebrata, tractant de electione; et perscrutata omnium cardinalium voluntate ab aliquibus de ipsis, in quem major et melior pars convenerit cardinalium prior diaconorum ipsum de pluviali rubeo ammantat, et eidem electo nomen imponit; ipsumque deinde duo de majoribus cardinalibus adextrant usque ad altare, ubi prostratus adorat, primicerio cum scola cantorum et cardinalibus cantantibus *Te Deum laudamus*. Quo facto, ab episcopis cardinalibus ad sedem ducitur post altare, et in ea, ut dignum est, collocatur. In qua dum sedet electus, recipit omnes episcopos et cardinales et quos sibi placuerit ad pedes, postmodum ad osculum pacis.

[78]. Surgensque de sede ducitur a cardinalibus ad sedem lapideam, per porticum, que sedes dicitur stercorata, que est ante porticum basilice Salvatoris patriarchatus Lateranensis; et in ea eumdem electum ipsi cardinales honorifice ponunt, ut vere dicatur : *Suscitans de pulvere egenum, et de stercore erigens pauperem, ut sedeat cum principibus, et solium glorie teneat.* Post aliquantulam horam, stans juxta eamdem sedem electus accipit de gremio camerarii tres pugillatas denariorum, et proicit dicens : *Argentum et aurum non est mihi ad delectationem; quod autem habeo, hoc tibi do.* Tunc autem accipit ipsum electum prior basilice [42] Salvatoris patriarchatus Lateranensis, cum uno de cardinalibus vel uno de fratribus suis. Venientibus autem per eumdem porticum juxta ipsam basilicam Salvatoris adclamatur : *Domnum Celestinum sanctus*

a) *Glossema.*
b) reliquiis ipsis *cod.*
c) ascendunt *cod.*

Petrus elegit. Sicque ducitur ab illis usque ad gradus porte, que videlicet porta est introitus palatii venientibus de ecclesia ad palatium ipsum; ibique judices eumdem electum accipientes, ducunt eum per palatium usque ad basilicam sancti Silvestri.

[79]. Ubi vero ventum est ante basilicam ipsam, super cujus arcum, qui sustentatur de duabus columpnis porfireticis, est ymago quedam Salvatoris que a quodam Judeo percussa olim in fronte sanguinem emisit, sicut hodie cernitur, idem electus sedet ad dexteram in sede porfiretica, ubi prior basilice sancti Laurentii de palatio dat ei ferulam, que est signum regiminis et correctionis, et claves ipsius basilice et sacri Lateranensis palatii; quia specialiter Petro principi apostolorum data est potestas claudendi et aperiendi, et ligandi atque solvendi, et per ipsum apostolum omnibus Romanis pontificibus. Et cum ipsa ferula et clavibus accedit ad alteram sedem similem et ejusdem lapidis; et tunc reddit eidem priori tam ferulam quam et ipsas claves. In qua dum aliquantula mora pausat, cingitur ab eodem priore zona rubea de serico, in qua dependet bursa purpurea, in qua sunt XII sigilla pretiosorum lapidum et muscus. Qui siquidem electus illis duabus sedibus sic sedere debet, ac si videatur inter duos lectulos jacere, id est ut accumbat inter principis apostolorum Petri primatum, et Pauli doctoris gentium predicationem. In zona notatur continentia castitatis, in bursa gazophylacium, quo pauperes Christi nutriantur et vidue. In XII sigillis XII apostolorum potestas designatur; muscus includitur ad percipiendum odorem, ut ait apostolus : *Christi bonus odor sumus Deo.* In qua secunda sede dum sedet electus, recipit omnes officiales palatii ad pedes, et postea ad osculum. Et deinde sedens ibidem recipit de manu camerarii denarios argenteos valentes x sol. provenienses et proicit eos super populum; hoc facit tertio, dicendo : *Dispersit, dedit pauperibus, justitia ejus manet in seculum seculi.*

[80]. Istis peractis, ducitur per ipsam porticum sub yconas Apostolorum, que per mare Romam venerunt nullo ductore[a], et intrat basilicam sancti Laurentii, in quam postquam peregerit prolixam ante proprium et speciale altare orationem, pergit ad papalem cameram; ubi cum pro sua voluntate pausaverit, pergit ad mensam.

[81]. Post hec autem in proxima die dominica electus cum omnibus ordinibus sacri palatii et nobilibus Romanis vadit ad ecclesiam beati Petri, et [ad] altare majus, prout in ordine continetur, ab episcopo Hostiensi specialiter et aliis episcopis de curia consecratur; hoc addito, quod si forte episcopus Hostiensis presens non fuerit, archipresbyter Hostiensis seu Velletrensis interesse debet consecrationi. Qua consecratione finita, prior sancti Laurentii sacri palatii ponit palleum super altare, quod ipse prior propria manu debet parare; et statim archidiaconus cum secundo diacono dant in manu pontificis, et solus archidiaconus dicit pontifici : *Accipe pallcum, plenitudinem scilicet pontificalis officii, ad honorem omnipotentis Dei et gloriosissime virginis ejus Genitricis, et beatorum apostolorum Petri et Pauli et sancte Romane ecclesie,* et nichil aliud. Statimque ipse archidiaconus cum priore basilicario aptat idem palleum super pontificem, intromissis spinulis aureis tribus, ante et retro et sinistro latere, in capite quarum sunt innixi tres jacinthini lapides; et sic ornatus accedit pontifex ad altare, et ibi celebrat honorifice missam. Et notandum quod laudes ab archidiacono cum cardinalibus, subdiaconis et scriniariis, epistola latina cum greca, et evangelium latinum cum greco, et omnes alie sollempnitates tunc fiunt, sicut in feria secunda post Pascha.

[82]. Missa autem celebrata, revertitur ad palatium coronatus cum processione et honore arcuum, representatione legis a Judeis, et turribulorum a clericis Romanis, et jactubus totidem et tanta quantitate factis, sicut in predicta secunda feria post Pascha. Sciendumque quod cardinales omnes, greci, primicerius cum scola cantorum, prefectus, senatores, judices et advocati, scriniarii, prefecti navales, scola Crutium et cappellani tale presbyterium et taliter datum accipiunt quale in die Pasche superius nominatum recipiunt; subdiaconi autem singuli singulos melequinos habent, quod tamen non fit in aliqua predictarum sollempnitatum. Non dantur etenim eis, sicut ibidem scriptum plenius invenitur, etiam si XXX vel amplius essent, nisi XII melequini. Universe etiam scole palatii, clerici Romani pro turribulis, Judei pro representatione legis, arcus, tale presbyterium recipiunt et taliter, quale datur in coronationibus omnibus aliis domni pape. Pincerna insuper et marescalcus tam de comestione, quam de aliis donariis remunerantur similiter, excepto quod capita porcorum aptata non habent, neque claretum. Familia quoque et curiales presbyterium habent juxta camerarii voluntatem.

[83]. Si vero electio facta est in ecclesia sancti Petri, post nominationem ducitur electus a duobus cardinalibus cantando *Te Deum laudamus* ad altare; ubi prostra-

a) *Cod.* doctore.

tus postquam adoraverit, ponitur in sede post altare, et ibi episcopos et cardinales et quos sibi placuerit, recipit ad pedes et postmodum ad osculum pacis. Et proxima die dominica sequenti consecratur ibidem, cantata missa cum sollempnitatibus superius nominatis; et coronatus revertitur ad palatium, factis omnibus aliis, sicut est superius per ordinem enarratum. Antequam autem intret palatium, descendit ad sedem stercoratam, ibique sedens, prout moris est, et faciens jactum ter replicatum, sicut superius dictum est, accipitur a cardinalibus, et ducitur per porticum ipsam ad ecclesiam basilice Lateranensis; et ascendens sedem post altare, recipit canonicos ejusdem ecclesie ad pedes et deinde ad osculum pacis. Quo facto, pergit per palatium usque ad sedes sancti Silvestri; ibique sedet, et facit omnia in eodem loco et in antea, sicut dictum est superius ordinatim.

[84]. Si autem extra urbem fuerit electus et non consecratus, omnia fiunt ordine supradicto, sive fiat descensus et consecratio ejusdem electi in ecclesia sancti Petri, seu in ecclesia Lateranensi idem electus descendat.

Quod si electus et consecratus fuerit extra urbem et a parte Lateranensi venerit ad urbem, omnes clerici Romani occurrunt ei extra urbem induti, cum crucibus et turribulis in processione; et sic intrat ecclesiam Lateranensem, et fiunt alia omnia sicut superius est narratum: hoc excepto, quod cum descenderit ad sedem stercoratam et per porticum vadens ecclesiam Lateranensem intraverit, non statim ascendit ad altare seu ad sedem; sed veniens inferius in choro majori ante cruces, finito *Te Deum laudamus*, dicit: *Adjutorium nostrum in nomine Domini, etc. Sit nomen Domini, etc. Benedictio Dei omnipotentis, Patris et Filii et Spiritus sancti descendat super vos et maneat semper.* Hoc facto, ducitur ad altare, et prostratus orat. Qui postquam oraverit, sedem majorem ascendit, et ibi canonicos ejusdem ecclesie ad pedes recipit et ad osculum pacis.

Si vero descenderit ad ecclesiam sancti Petri consecratus, omnia fiunt sicut in ecclesiam Lateranensem; hoc excepto, quod ibi non est sedes stercorata. Et proxima die sequenti, celebrata missa, non coronatus revertitur ad palatium. Antequam intret ecclesiam, descendit ad sedem stercoratam, ibique sedens, prout moris est, et faciens jactum, sicut superius est enarratum, accipitur a priore Lateranensi et cum uno cardinali, et ducitur per porticum ad ecclesiam; et omnia facit sicut superius est denotatum.

[85]. Sciendum vero quod presbyterium scolarum non ita datur sicut fuisset consecratus in urbe. De presbyterio enim eorum tunc medietas resecatur, exceptis Judeis et clericis urbis et adextratoribus. Preterea senatores urbis domnum papam debent adextrare, sive venerit consecratus, sive non consecratus, a porta civitatis usque ad locum ubi fuerit desensus, sive descenderit ad ecclesiam Lateranensem, sive ad ecclesiam beati Petri; in remuneratione cujus servitii XL solidos pro equo debent habere. Verumtamen scola adextratorum debent habere XX solidos.

LVIIII. — Juramentum quod senator Urbis facit domno pape [43].

[86]. Ego .. urbis Rome senator ab hac hora in antea fidelis ero tibi domino meo pape Clementi. Non ero in facto, neque in consilio, neque in consensu, ut perdas vitam, aut membrum, aut capiaris mala captione. Consilium quod michi credes per te, vel litteras aut nuntium, me sciente ad dampnum tuum nulli pandam. Tuum certum dampnum si scivero, pro posse meo illud impediam. Quod si per me impedire non potero, quam citius potero illud tibi significabo per meipsum, vel litteras aut nuntium, seu tali persone de qua pro certo credam, quod illud tibi debeat fideliter intimare. Papatum Romanum et regalia beati Petri que habes ad retinendum et defendendum, que vero non habes ad recuperandum et recuperata ad retinendum et defendendum, contra omnes homines adjutor ero secundum posse ac scire meum; nominatim autem Sanctum Petrum, urbem Romam, civitatem Leonianam, Transtyberim, Insulam, castellum Crescentii, sanctam Mariam Rotundam, senatum, monetam, honores et dignitates urbis, Portum, Hostiam, et tenimentum Tusculani, et generaliter omnia regalia intra urbem et extra. Cardinalibus, familiis tuis et eorum, venientibus ad Romanam ecclesiam, morantibus apud eam et recedentibus ab ea, plenam et veram securitatem prestabo. Hec omnia juro me observaturum bona fide. Sic me Deus adjuvet et hec sancta evangelia.

LX. — De procuratione [44] que datur curie Romane.

[87]. Cum datur procuratio, si fuerit cancellarius de parte cardinalium, recipiat pro duobus cardinalibus, sive in denariis, sive in victualibus detur.

LXI. — De procuratione que datur pape et cardinalibus.

Si vero non fuerit cancellarius, de tota procuratione communiter de parte domni pape et cardinalium pro duobus cardinalibus cancellaria recipiat, si detur in victualibus. Sed si detur in denariis, tunc cancellaria pro uno tantum cardinali recipiat, sed de parte tantummodo card[inalium].

NOTES EXPLICATIVES

1. *Canite tuba*] Quatrième dimanche de l'Avent ; la station est, en effet, à l'église des Saints-Apôtres. Il est singulier que ce dimanche soit indiqué ici comme jour de fête, où le pape, par exception, bien qu'on fût en Avent, portait la mitre dorée. On attendrait plutôt le troisième dimanche (*Gaudete*), célébré avec beaucoup de pompe dans la basilique de Saint-Pierre. Albinus n'a pas cette particularité.

2. *prior card. s. Laurentii*] Saint-Laurent hors les murs n'était pas un titre cardinalice, mais une basilique patriarcale, c'est-à-dire papale, desservie par les sept cardinaux-prêtres de Sainte-Praxède, Saint-Pierre *ad Vincula*, Saint-Laurent *in Lucina*, Sainte-Croix, Saint-Etienne au Celius, SS. Jean et Paul, SS. Quatre-Couronnés. Il s'agit ici du doyen de ces sept cardinaux.

3. Benoît donne aussi, à propos du jour de Noël, un tarif des gratifications distribuées en cette fête et le dimanche de Pâques. Dans sa liste, les grands dignitaires laïques ont le pas sur les cardinaux et autres clercs. En tête vient le préfet, puis le primicier et les autres *judices*. Après eux, les évêques (cardinaux-évêques) et les cardinaux (prêtres et diacres), chacun de ces deux groupes ayant son prieur spécial. Suit la *schola cantorum* avec son primicier et son secondicier, puis les sous-diacres de basilique, dont le plus qualifié porte le titre de *prior basilicarius* ; puis les sous-diacres régionnaires, avec un prieur, et enfin les acolytes. Ici s'arrête l'énumération du clergé. En dernier lieu viennent les *delongarii*, les *scriniarii*, les *majorentes* et les *draconarii*. Albinus (installation du pape) est dans la même tradition, sauf qu'il distingue les trois ordres de cardinaux et connaît déjà les chapelains du pape. Cencius commence par les cardinaux, qu'il distingue aussi en trois ordres, chacun pourvu de son prieur. Dans cette partie de la liste, il intercale comme possibles les archevêques, évêques et abbés mitrés qui seraient de passage à Rome, et le diacre grec. Puis viennent les sous-diacres avec leur état-major en tête, c'est-à-dire le primicier de la *schola cantorum* et le prieur des basilicaires. Le sous-diacre grec est placé ici, puis viennent les deux *scholae* des chantres et de la Croix (sous-diacres régionnaires) et enfin les chapelains du pape. Les acolytes sont omis. Suivent les dignitaires laïques : le préfet, les sénateurs, ceux-ci nouveaux, et les juges avec leur prieur, lequel correspond à l'ancien primicier. A leur suite, on trouve les *advocati*, les *scriniarii*, les *delongarii*. Les premiers ont succédé aux anciens *defensores* ; des *majorentes* et des *draconarii*, il n'est pas question ici.

4. *basilica Leonis pape III*] Sur cette grande salle, appelée aussi *Casa major*, v. *L. P.*, t. II, p. 31 et 35, note 14.

5. *in basilica*] On voit par Albinus qu'il s'agit ici de la basilique Saint-Laurent (*Sancta Sanctorum*), c'est-à-dire la chapelle principale du palais, celle dont les sous-diacres basilicaires tiraient leur nom.

6. *ordinati incedunt*] De cette description ressort l'ordre suivant observé dans les cortèges pontificaux :

Croix papale, portée par le plus jeune des sous-diacres basilicaires ;
un cheval de rechange pour le pape ;
les douze bannières des régions romaines, portées par les *draconarii* ;
les deux préfets maritimes ;
les archevêques et évêques étrangers ;
les abbés romains ;
les cardinaux-évêques ;
les cardinaux-prêtres ;
les avoués de curie (*defensores*) ;
les notaires pontificaux ;
le diacre et le sous-diacre grecs ;
les chantres de la chapelle ;
les sous-diacres régionnaires ;
les sous-diacres basilicaires ;
le primicier des chantres ;
le prieur des basilicaires ;
les cardinaux-diacres ;
l'archidiacre ;
le pape, près de qui se tient le prieur des régionnaires ;
le préfet et les sept juges palatins.

7. *ad portam ipsius ecclesie*] On distingue ici entre la porte de l'atrium et la porte de la basilique ; le pape ne marchait tout à fait pieds nus que la distance entre ces deux portes, c'est-à-dire la largeur de la cour.

8. *qui restant*] Ce *qui restant* n'est pas justifié. Cencius aura cru avoir indiqué la dépense totale pour ces matines ; en réalité, il ne l'a point fait.

9. *et intrat lectum*] Il est singulier que Cencius ne dise pas un mot de la grande procession nocturne qui avait lieu à ce moment.

10. Mabillon insère ici cinq paragraphes (21-22) qui manquent dans nos manuscrits du *Liber Censuum* et qui manquaient aussi dans les siens, sauf un manuscrit de Paris : *In solo codice regio invenimus*. Ils contiennent une description des

cérémonies du dimanche des Rameaux et du mercredi saint.

11. *ecclesiam s. Thomæ*] La chapelle Saint-Thomas, qui servait de sacristie à la basilique de Latran comme la chapelle Saint-Grégoire à la basilique de Saint-Pierre, était située à l'extrémité sud du narthex.

12. *scindum-balsami*] Nous avons évidemment ici une glose marginale introduite dans le texte.

13. *in libro pape Gelasi*] Le sacramentaire gélasien est d'un temps où l'on ne chantait pas encore le symbole à la messe. Je ne sais à quel « livre de Gélase » l'*Ordo* se réfère ici.

14. *Hyreneus*] Cette citation de saint Irénée fait bien l'effet d'une glose marginale. Il en est de même des mots *cantatur — absque osculo*, qui font évidemment double emploi avec ce qui précède.

15. *levant mensam*] Sous l'autel du Latran se trouvait (il y est encore) un très ancien coffre à reliques où se conservaient alors des objets sacrés d'authenticité fort contestable. Jean Diacre, *De eccl. Later.*, c. 3, en donne le catalogue, où figurent, entre autres, les deux ampoules mentionnées ici. Le coffre lui-même passe pour avoir servi d'autel à saint Pierre et à ses premiers successeurs. On voit, par cette description, qui figure déjà dans l'*Ordo* de Benoît, qu'il servait en tout cas d'autel pour la messe du jeudi saint.

16. *ad basilicam Zacharie*] Le manuscrit de Benoît qui a servi à l'édition de Mabillon remplace le nom de Zacharie par celui de Théodore. La basilique portait en effet les deux noms. Sur cette basilique, v. *L. P.*, t. I, p. 334, n. 11 ; p. 374, 432, 479.

17. *e. s. Paneratii*] Cette église, maintenant disparue, s'élevait à peu près où est maintenant le chœur des chanoines.

18. *basilica s. Gregorii*] Vestibule de la chapelle Saint-Laurent.

19. *Cubitorum*] Ce lieu paraît bien être la salle des onze *accubita*, construite comme la *basilica Leoniana* par Léon III (*L. P.*, t. II, p. 11 et 40, note 52). C'était une salle de festin supplémentaire. Il est clair que le pape n'aurait pu traiter dans la basilique ou *triclinium* de Léon III tous les dignitaires et toutes les corporations que l'usage lui donnait pour convives aux jours de grande fête (*coronationes*). On en va voir l'énumération. Après une courte apparition dans la salle des *accubita*, il revenait au *triclinium* proprement dit, où ne prenaient place que les personnes les plus qualifiées.

20. En lettres grecques :

Πάσχα ἱερὸν ἡμῖν σήμερον ἀναδέδεικται,
Πάσχα καινὸν, ἅγιον,
Πάσχα μυστικὸν
Πάσχα πανσεβάσμιον,
Πάσχα Χριστοῦ τοῦ λυτρωτοῦ,
Πάσχα ἄμωμον,
Πάσχα μέγα,
Πάσχα τῶν πιστῶν,
Πάσχα τὰς πύλας ἡμῖν τοῦ παραδείσου ἀνοῖξαν,
Πάσχα πάντας ἁγιάζοντας βροτούς.
Καινὸν πάσχα Χριστὲ φύλαξον.

21. *Sed hodie...*] Cencius paraît distinguer cette salle de celle qui avait servi la veille. Ce ne doit être qu'une apparence.

22. Cette description de la voie papale est difficile à suivre dans tous ses détails. Déjà au temps de Cencius, qui l'a transcrite telle quelle, et non point rédigée, bien des dénominations avaient changé. On reconnaît cependant les points principaux. Après avoir descendu les degrés de Saint-Pierre, le cortège traverse la *Cortina*, c'est-à-dire la place qui s'étendait en avant. Là se trouvait l'église Saint-Grégoire, souvent mentionnée depuis le huitième siècle (*L. P.*, t. I, p. 506). Plus loin, commençait le portique, tout près de Sainte-Marie des *Virgarii*, appelée aussi *in caput Portici* et *in fine Cortinæ*. Le long de ce portique, dont la direction est donnée par le *Borgo vecchio* actuel, on rencontrait un marché aux poissons, *ad pisces*, près de l'église Saint-Laurent *in piscibus*, qui existe encore. La fontaine moderne de la place Scossacavalli a peut-être succédé à celle qui est marquée ensuite. Le château de Crescentius (Saint-Ange), le pont, l'église Saint-Celse sont bien connus. Les maisons suivantes devaient être alignées comme la rue actuelle des *Banchi vecchi* ; on suivait cette direction jusqu'à Saint-Etienne *in Piscina* ; là (ci-dessus, p. 283, n. 120) se trouvait le palais de Chromatius (*domus Marmorata?*), où les juifs saluaient le pape ; près de là sans doute s'élevait la tour d'Etienne Serpetri, *in capite Parionis*, d'où l'on jetait de la monnaie au peuple. Puis, par la via del Pellegrino, la place actuelle de S. Pantaleo, la via della Valle (corso Vittorio Emmanuele), on atteignait la *via de Calcariis*, dans la région Pinea. Cette rue, orientée nord-sud, joignait à S. Lucia de Ginnasi la via delle Botteghe Oscure, où se trouvaient le lieu dit Amygdala et l'église Saint-Laurent *pensilis*. Le portique de Saint-Marc continuait cette ligne. L'angle des Quatre-Colonnes était sans doute le coin où l'on tournait pour s'engager dans le *clivus Argentarius* ; là était *Marforius* (Marforio). L'*arcus de Miranda* correspond à l'*arcus Verviæ* de Benoît ; il se trouvait à la hauteur de Saint-Laurent in Miranda, sur la voie Sacrée. Plus loin, sur cette même voie, sont mentionnés le portique et l'église de Saint-Côme, le palais des Frajapani, la Cartularia. Les habitations sont très nombreuses en cette section du parcours. Près du Colisée, nous trouvons les églises Saint-Nicolas et Sainte-Marie *de Ferrariis*, dont l'emplacement peut être conjecturé ; la *domus Johannis pape*, avant Saint-Clément, pourrait avoir quelque rapport avec l'endroit dont il est question dans la légende de la papesse. C'est avec Saint-Clément le seul édifice qui soit marqué entre le Colisée et le Latran. Ce quartier était donc à peu près désert.

23. *Romano de Bonella*] Dans un document de l'année 1188, où figurent quelques habitants de la région *Montium et Beberatice et Colysei* (*Studi di storia e diritto*, t. VII, p. 205), je trouve un *Romanus de Bonella* et un *Petrus de Mancino*. Une autre pièce, signée en 1177 par un certain nombre d'habitants *regionis Colossei*, présente les noms *Petrus Roberti*, *Bernardus Gregorii de Gregorio*, *Joannes Mancinus*, *Johannes Adulterinus*, *Johannes Cincii*, *Romanus de Bonella*, *Bovacianus Romani de Ranuccio* (Gregorovius, *Stor. di Roma*, t. IV, p. 465).

24. Cette liste des églises de Rome est la plus ancienne que l'on connaisse, après celle du temps de Charlemagne que nous

a conservée le *Liber pontificalis* dans la vie de Léon III. Deux autres peuvent lui être comparées; l'une est du temps de Grégoire X (1271-1276); elle a été publiée par Paul Fabre dans le t. VII des *Mélanges*, p. 435; les églises y sont rangées selon la dignité de leurs titulaires, Saint-Sauveur, Sainte-Marie, Saint-Michel, Saint-Pierre, etc. La seconde, extraite d'un manuscrit de Turin, et publiée pour la première fois par Papencordt, *Geschichte der Stadt Rom im Mittelalter*, p. 53 (cf. Urlichs, *Cod. topogr. urbis Romae*, p. 170, et Armellini, *Le chiese di Roma*, p. 45), nous les présente dans l'ordre topographique. Dans ces deux listes sont comprises les églises *extra muros*. Cencius exclut celles-ci et se borne à celles qui s'élevaient dans l'enceinte de Rome et dans la cité léonine. Encore en a-t-il éliminé quelques-unes : c'est ainsi que plusieurs des monastères énumérés plus loin (p. 309) ne figurent pas ici. Dans sa classification, il s'attache d'abord à la vieille tradition du *L. P.* et range les églises suivant l'ordre hiérarchique. En tête se présentent les trois basiliques patriarcales; puis les titres presbytéraux (4-29; Saint-Pierre *ad vincula* manque; SS. Quattro est rejeté plus loin, nº 51; ce sont des accidents de transcription); puis les 18 diaconies (30-47); puis une liste de 13 monastères (48-60). Au delà, il n'y a plus d'ordre, si ce n'est que parfois les églises du même quartier se trouvent rapprochées. Ainsi, les églises nos 61-76 étaient toutes dans la cité léonine; les nos 86-94 dans le Transtévère. — Je n'interdis ici tout commentaire, l'identification de ces églises ne pouvant être faite que par une étude comparée des diverses listes qui nous sont parvenues.

25. Voy. ci-dessous, nº LXVIII, le serment des *addextratores*, *mappularii et cubicularii*. Les fonctions des *addextratores* sont identiques à celles que les anciens *ordines* attribuent aux *stratores*.

26. Les deux pièces nos CLVIII et CLIX sont relatives aux devoirs de cette corporation.

27. La corporation des *fiolarii* avait son siège sur la place ou *cortina* de Saint-Pierre. Voy. ci-dessus, c. 39.

28. *Columpnae* et *S. Angeli* sont ici des noms de régions.

29. Ce sont les porte-étendards des régions de Rome. Nous apprenons ici qu'ils formaient deux groupes, celui du Colisée et celui des *Caccabarii*. Ce dernier nom est celui d'une corporation qui exerçait son industrie entre l'église actuelle de S. Carlo a Catinari et la place Giudea.

30. Je pense, eu égard au contexte, que le mot *brodarius* doit s'expliquer par l'italien *brodo*. Mais je ne saurais dire ce que signifie *scisca*.

31. *super rota*] Cette roue de porphyre est mentionnée ci-dessus, p. 2*, col. 2, note 2, dans le rituel du couronnement impérial.

32. Le jour de la litanie majeure, la basilique de Saint-Pierre fait des largesses au clergé romain, depuis le pape jusqu'au dernier desservant de chapelle. Le pape reçoit 40 sous; 40 autres sous sont attribués aux *mitrati*, catégorie obscure, qui comprend peut-être les cardinaux-évêques, les évêques étrangers et les *judices de clero*; 10 sous au clergé curial, les cardinaux-prêtres et diacres, les trois *scholae* de sous-diacres et les acolytes; enfin 25 livres sont réparties entre les églises, patriarcales, titulaires, diaconales, monacales, etc., jusqu'aux chapelles de quartier. Cela ferait en tout 29 livres 1/2. Pierre Mallius (*Acta SS. jun*, t. VII, p. 45*) marque 27 livres en tout : *XXVII libras lucenses pro presbiteri*[*o*] *crucium et lectis et lobiis, episcopis, cardinalibus et omnibus scholis palatii*. Benoît donne une autre répartition.

33. La même classification est résumée dans une bulle d'Alexandre IV, du 21 avril 1260, publiée par Moretti (*Ritus dandi presbyterium*, p. 125) : 1º les églises patriarcales; 2º les églises titulaires et diaconales avec les monastères; 3º les églises archipresbytérales, celles des prieurés et les chapelles exemptes, qui touchent 12 deniers et au-dessus; 4º les chapelles qui ne touchent que 8 deniers. Cette bulle, ainsi qu'une autre du 4 juin suivant, a pour objet de faire appliquer le règlement tel que Cencius le constate. Il fut, du reste, reconfirmé, au quinzième siècle, par Eugène IV et Nicolas V. Voir les pièces dans le livre de Moretti, p. 137 et suiv.

34. *qui lectos*] Saint-Clément et Saint-Marc.

35. *pro lancia*] Le clergé de saint Théodore possédait la lance de son patron; peut-être l'apportait-il à la procession.

36. Les *virgarii* semblent avoir été des fabricants de bâtons, bourdons, etc, à l'usage des pèlerins. Leur église, S. Maria *de Virgariis* (cf. ci-dessus, n. 22) s'élevait à peu près où est maintenant l'obélisque. La gratification qu'ils reçoivent est justifiée par leur reposoir (*lectus*).

37. Les *guidones*, comme nous l'apprend Pierre Mallius (*l. c.*, p. 46*) donnaient leur nom à la *porta Guidonea* de Saint-Pierre : *Guidones, qui ducebant oratores venientes per porticale quod est juxta notarium majus*. De ce texte il semblerait résulter que la corporation n'existait déjà plus au temps d'Alexandre III. Mais la *schola widonum* a déjà été mentionnée ci-dessus, c. 46.

38. Ces *scriniarii* représentent sans doute la chancellerie pontificale; les *scriptorii* sont peut-être les deux clercs mentionnés au c. 65, ceux qui prenaient note des croix de la procession. Un *scriniarius* leur était adjoint.

39. *ut supra dictum est*] Je ne trouve rien de semblable.

40. Sur cette cérémonie, voy. Grisar, *Analecta Romana*, t. I, p. 267 et suiv.

41. J'ai commenté en partie cet *ordo* dans mon édition du *Liber pontificalis*, à propos de l'élection de Pascal II (t. II, p. 306, n. 4).

42. Ne pas confondre avec le *prior basilice* ou *basilice s. Laurentii*, ou *basilicarius*, ci-dessus, p. 291, 292, etc. Il s'agit ici du prieur des chanoines de Latran.

43. Ce serment se rattache à l'état des relations dont témoigne l'acte passé le 31 mai 1188 entre le pape Clément III et le sénat, ci-dessous, nº LXXXIV.

44. Ces *procurationes* sont des présents que l'on offrait quelquefois à la cour romaine. On y distinguait la part du pape et celle des cardinaux. Les deux notes nos LX et LXI déterminent ce qui en revenait au chancelier, ou, en son absence, à la chancellerie.

LXII. — Cronica[1] Romanorum pontificum et de persecutionibus eorumdem.

Hiis diebus Transtyberim de taberna meritoria fons olei e terra emanavit ac per totum diem largissimo rivo fluxit. Tunc etiam circulus ad... celestis et... circa solem apparuit.

Post nativitatem domini nostri Ihesu Christi Octavianus Augustus imperavit annis XIIII.

Tiberius imperavit post XVI annum a nativitate domini annis XVIII usque ad annum quo passus est dominus noster Ihesus Christus.

Anno quadragesimo secundo Octaviani Augusti natus est Jesus Christus filius Dei in Betleem Jude ex Virgine Maria.

Tempore hujus Tiberii post XXX annos incarnationis domini Christus baptizatur. Tempore etiam hujus IIII die post baptismum Christus crucifigitur.

Post passionem domini supradictus Tyberius imperavit post XXXIIII annum a nativitate annis V.

Post passionem domini beatus Petrus apostolus tenuit sacerdotalem cathedram annis VII in Antiochiam ; deinde venit Romam ibique tenuit XXV annis et mensibus VII et diebus VIII cathedram sacerdotalem.

Matheus evangelium scripsit Jerusalem ; super Matheum a primo Gaio Cesare omnes Romani reges Cesares dicuntur.

Gaius qui et Gallicula annis III et mensibus X, diebus VIII.

Tempore Claudii Marcus evangelium edidit et fames valida fuit.

Claudius post XLIIII annum incarnationis domini imperavit annis XIIII, mensibus VII, diebus XXVIII.

Prima persequtio.

Tempore Neronis Petrus et Paulus passi sunt.

Nero imperavit post LVII annum incarnationis domini annis XIII, mensibus VII, diebus XXVIIII.

Jerosolima a Tito et Vespasiano subvertitur et ab eis omnia ornamenta templi delata sunt Rome et juxta quod Jeronimus et expositione Johel prophete in templo Pacis reposita sunt.

Galba imperavit post LXXI annum incarnationis domini mensibus VII.

Vespasianus imperavit post LXXII incarnationis domini annis VIIII mensibus XI, diebus XXII.

Linus Italicus de regione Tuscie patre Esculano sedit post LXXI annum incarnationis dominice annos XI, menses III, dies XIII.

Titus ab ipsa die Cleti annis III.

Secunda persequtio.

Cletus natione Romanus de regione Vico Patricio patre Emiliano sedit post LXXXII annum incarnationis domini annis XI, mense I, diebus XI.

Johannes evangelista in Pathmos religatur ibique evangelium et apocalipsim edidit.

Domitianus annis XIII, mensibus V, post LXXXV annum incarnationis dominice.

Tempore ipsius etiam idem Johannes evangelista de exilio Ephesum rediit.

Nerva post XCVIII annum incarnationis domini anno I, mensibus IIII.

Clemens I natione Romanus de regione Celio monte ex patre Faustino sedit post XCIII annum incarnationis domini annis VIII, mensibus II, diebus X.

Tertia persequtio.

Tempore Trajani ipse Johannes evangelista requiescit.

Trajanus post C annum incarnationis dominice imperavit annis XVIIII.

1. Ce catalogue a été publié par Bethmann dans l'*Archiv* de Pertz, t. XII, p. 60, d'après le manuscrit R[t]. J'en ai donné la fin (papes seulement), depuis Pascal II, dans mon édition du *L. P.*, t. II, p. XLIII, d'après le manuscrit original, dont le texte entier est reproduit ici. Le catalogue pontifical n'est, jusqu'au neuvième siècle, qu'un extrait du *L. P.* ; les synchronismes impériaux et autres sont en marge, mais de la même main que le texte principal. Sur les rapports de ce document avec la chronique de Martinus Polonus, v. Bethmann, *l. c.*, p. 10 et suiv. — Les numéros des papes homonymes sont marqués non à côté, mais au-dessus de leurs noms.

Anacletus natione Grecus de regione Athenis ex patre Antiocho sedit post CII annum incarnationis domini annis VIIII mensibus II diebus X et cessavit episcopatus ejus diebus XIII.

Quarta persecuutio.

Adrianus post CXVIII annum incarnationis domini imperavit annis XXI.

Evaristus natione Grecus ex patre Judeo nomine Juda de civitate Bethleem sedit post CXI annum incarnationis Domini annis X mensibus VII diebus II et cessavit diebus XVIII.

Alexander I natione Romanus ex patre Alexandro de regione Caput Tauri sedit post CXXI annum incarnationis domini annis VIII mensibus V diebus II et cessavit diebus XXXV.

Systus natione Romanus ex patre Pastore regione Via lata post CXXVIII annum incarnationis domini sedit ann. X m. III d. XXI et cessavit diebus II.

Antonius Pius cum filiis suis post CXL annos incarnationis domini annis XXII mensibus III.

Telesphorus natione Grecus ex anacorita post CXXXVIII incarnationis domini sedit annis XI mensibus III diebus XXII et cessavit diebus IIII.

Yginus natione Grecus de Athena cujus genealogia non invenitur, post CL annum incarnationis domini sedit annis IIII mensibus III diebus VI et cessavit diebus III.

Quinta persecutio.

Marcus Antonius Verus cum fratre Lucio Aurelio Commodo post CLXII incarnationis dei annum imperavit annis XVIIII.

Anicetus natione Syrus ex patre Johannes de Vicomirra post incarnationem domini CLIII annum sedit annis IX mensibus III diebus IIII et cessavit diebus XV.

Pius natione Italia de civitate Aquileia ex patre Rufino post CLXIII annum incarnationis domini sedit annis XI mensibus IIII diebus XXI et cessavit diebus XIIII.

Commodus post Antonium imperavit annis XIII post CLXXXI annum incarnationis Dei.

Sother natione Campanus ex patre Concordio de civitate Fundis post CLXXV annum incarnationis domini sedit annis VIII et mensibus III et diebus XXI et cessavit diebus XXII.

Telius Pertinax et Severus post CXCIII annum incarnationis Dei imperavit annis XVIII.

Eleuterius natione Grecus ex patre Abundio de oppido Nicopoli post CLXXXIIII annum incarnationis domini sedit annis XV mensibus VI diebus V et cessavit diebus VI.

Victor I natione Afer ex parte (*sic*) Felice sedit annis X mens. II d. X post CXCIX annum incarnationis domini et cessavit diebus XII.

Antonius Caracalla imperavit annis VII, post CCXII incarnationis domini.

Zeferinus natione Romanus ex patre Habundio sedit ann. IX mens. VI d. X post CCVIII annum incarn. domini et cessavit diebus VI.

Macrinus ann. I post incarnationem domini CCXVIII ann. Antoninus annos III post incarnationem Dei CCXX annum.

Calixtus I natione Romanus ex patre de regione Urbe Ravennantium sedit annis V mensibus II diebus X post CCXVIII annum incarnationis Dei et cessavit diebus VI.

Alexander annis XIII post CCXXIII annum incarnationis domini.

Urbanus I natione Romanus ex patre Pontiano sedit annis VIII mensibus XI diebus XII post CCXXIII annum incarnationis domini et cessavit diebus XXX.

Pontianus sedit annis V mensibus II diebus II post CCXXXII annum incarnationis domini et cessavit diebus X.

Sexta persequtio.

Pantheros sedit mens. I d. XV post CCXXXVI annum incarnationis domini.

Maximianus imperavit annos III post CCXXXVI annum incarnationis domini.

Gordianus imperavit annos VI post CCXXXVIIII annum incarnationis Dei.

Philippus cum Filippo filio suo annos VII post CCXLV annum incarnationis Dei.

Fabianus natione Romanus ex patre Fabio sedit annos XIIII menses XI dies XI post CCXXXVIII annum incarnationis domini et cessavit diebus VII.

Septima persecutio.

Cornelius natione Romanus ex patre Justino sedit annos III menses II dies X post CCLII annum incarnationis domini.

Decius annum I menses IIII post CCLII annum incarnationis Dei.

Gallus cum Folusiano ann. II mens. IIII post CCLIII annum incarnationis Dei.

VIII persecutio.

Lutius I natione Romanus ex patre Porphirio sedit annos III menses III dies III post CCLV annum incarnationis domini.

Valerianus cum filio suo Galieno imperavit annos XV post CCLVI annum incarnationis domini nostri Jhesu Christi.

Stephanus I natione Romanus ex patre Juliano sedit annos IIII menses II dies XV post CCLVIII annum incarnationis domini.

Sistus II natione Grecus ex patre Saphor sedit annos II menses XI dies VI post CCLXII annum incarnationis domini, et cessavit diebus XXII.

Dionisius ex monacho cujus genus non invenitur sedit an. II mens. III post CCLXV annum incarnationis domini.

Felix I natione Romanus ex patre Constantio sedit annos II menses X dies XXV post CCLXIX annum incarnationis domini.

Claudius annum I menses IX post CCLXXI annum incarnationis domini.

Euticianus natione Tuscus ex patre Marino de civitate Luni sedit annos VIII menses X dies IIII post CCLXX annum incarnationis domini et cessavit dies IX.

Nona persecutio.

Aurelianus annos V post CCLXXIII annum incarnationis domini.

Tacitus annos VI post CCLXXVI annum incarnationis domini.

Probus ann. VI mens. IIII post CCLXXIX annum incarnationis domini.

Carus cum filiis suis Carino et Numeriano annos II post CCLXXXV ann. incarnationis domini.

Gaius natione Dalmatia ex genere Dioclitiani ex patre Gallo sedit annos XI menses IIII dies IX post CCLXXVIII annum incarnationis domini et cessavit diebus XI.

X persecutio.

Marcellinus natione Romanus ex patre Projecto sedit annos VII menses II dies XXV post CCLXXXIX annum incarnationis domini et ces[s]avit episcopatus ann. VII m. VI d. XXV.

Dioclitianus et Maximianus Constantius et Licinius annos XX post CCLXXXIX annum incarnationis domini.

Valerius annos II post CCCVIII annum incarnationis domini.

Marcellus Romanus natione ex patre Benedicto de regione Via Lata sedit annos VI dies XXII post CCCIIII annum incarnationis domini et cessavit diebus XXV.

Constantinus imperavit annos XXX menses X dies XI post CCCXI annum incarnationis domini.

Eusebius natione Grecus ex medico sedit annos II menses II dies XXV post CCCX annum incarnationis domini et cessavit diebus VII.

Meltiades natione Afer sedit annos III menses VI dies VIII post CCCXII annum incarnationis domini et cessavit diebus XVI.

Prima synodus Nicena post CCCXVIII annum incarnationis domini.

Omnes supradicti fuerunt martires.

Silvester I natione Romanus ex patre Rufino sedit annos XXIII menses X dies XI post CCCXV annum incarnationis domini et cessavit diebus XV.

Marcus natione Romanus ex patre Prisco sedit annos II menses VIII dies XX post CCCXXXVIII annum incarnationis domini.

Constantinus cum Constantio et Constante fratribus suis annos XXIIII post CCCXLI annum incarnationis domini.

Julius natione Romanus ex patre Rustico sedit annos XI menses II dies VIII post CCCXL annum incarnationis domini et cessavit diebus XV.

Undecima persecutio.

Julianus annos II menses VIII post CCCLXIII annum incarnationis domini.

Liberius I natione Romanus ex patre Augusto Anastasio sedit annos X menses VII dies VII post CCCLIIII annum incarnationis domini et cessavit dies XXV.

Felix II annum I post CCCLXIIII annum incarnationis domini.

Iterum Liberius annos V post CCCLXV annum incarnationis domini.

Jobianus mens. VII post CCCLXV annum incarnationis Dei.

Valentinianus cum fratre Valente annos XI post CCCLXVI annum incarn. domini.

Valens cum Gratiano et Valentiniano annos IIII post CCCLXXVI ann. incarn. Dei.

Tempore Damasi pape et Gratiani imperatoris Ambrosius ex pagano judice subito apud Mediolanum divino nutu episcopus electus est moxque catholico baptismate tinctus presul est ordinatus. Cumque pro fide catholica libros Gratiano imperatori porrexisset ac veneratione qua debuerat susceptus esset, universam statim ad fidem rectam Italiam repedavit. Hic dum in ecclesia contra Manicheorum errorem disputaret, beatus Augustinus qui illo fuerat errore seductus per ejus predicationem ad fidem conversus est atque ab eodem, disponente domino, baptizatus est.

Hoc etiam tempore apud Turonos multis b. Martinus lampabat virtutibus; et omni orbi doctrinis et scientia clarus apud Bethleem civitatem Palestine clarus radiabat Jeronimus.

Damasus I natione Ispanus ex patre Antonio sedit annos XVIII menses II dies X post CCCLXX annum incarnationis domini et cessavit dies XXXI.

Gratianus cum fratre Valentiniano et Theodosio ann. VI post CCCLXXXI annum incarnationis domini.
Theodosius cum Valentiniano ann. XI post CCCLXXXVII annum incarnationis domini.
Archadius et Honorius annos XIII post CCCXCVII ann. incarnationis domini.

Honorius cum Theodosio annos XV post CCCCX annum incarnationis domini.

Theodosius minor cum Valentiniano genere suo annos XXVII post CCCCXXV annum incarnationis domini.

Secunda synodus post CCCCXXXI annum incarnationis domini.

Martianus et Valerianus imperaverunt ann. VII post CCCCLI annum incarnationis domini.
Tertia synodus post CCCCLIII ann. incarnationis domini.
Leo primus imperator annos XVII post CCCCLVIII annum incarnationis domini.

Zeno annos XVII post CCCCLXXV annum incarnationis domini.

Anastasius annos XXVI post CCCCXCII annum incarnationis domini.

Siritius natione Romanus ex patre Tiburtio sedit annos XV menses XI dies XXV post CCCLXXXVIII annum incarnationis domini et cessavit diebus XX.

Anastasius I natione Romanus ex patre Maximo sedit annos II dies XXVI post CCCCIIII annum incarnationis domini et cessavit dies XXI.

Innocentius I natione Albanensis ex patre Innocentio sedit annos XV menses II dies XX post CCCCVII annum incarnationis domini et cessavit diebus XXIII.

Zosimus natione Grecus sedit annum I menses VIII dies XXV post CCCCXXII annum incarnationis domini et cessavit diebus XI.

Bonifatius I natione Romanus ex patre Jocundo presbytero sedit annis III mens. VIII d. XIII post CCCCXXV annum incarnationis domini et cessavit diebus IX.

Celestinus I natione Romanus ex patre Prisco sedit annos VIII dies VIII post CCCCXXVIII annum incarnationis domini et cessavit diebus XXI.

Sistus natione Romanus ex patre Prisco sedit annos VIII dies post CCCCXXXVI annum incarnationis domini et cessavit diebus XXII.

Leo natione Tuscus ex patre Quitiano sedit annos XXI menses I dies XXVII post CCCCXLIIII annum incarnationis domini et cessavit diebus VII.

Ylarus natione Sardus ex patre Crispino sedit annos VI menses III dies X post CCCCLXV annum incarnationis domini et cessavit diebus X.

Simplitius natione Tyburtinus ex patre Castino sedit ann. XV post dies VII post CCCCLXXI annum incarnationis domini et cessavit diebus VI.

Felix III natione Romanus ex patre Felice presbytero de regione Fasciole sedit annos VIII menses XI dies XVII post CCCCLXXXVI annum incarnationis domini et cessavit diebus V.

Gelasius natione Afer ex patre Valerio sedit annis III mens. VIII diebus XVIIII post CCCCXCIIII annum incarnationis domini et cessavit diebus VII.

Anastasius II natione Romanus ex patre Fortunato sedit ann. I menses XI dies XXIIII post CCCCXCVIII annum incarnationis domini et cessavit diebus VII.

Simacus natione Sardus ex patre Fortunato sedit annos xv menses vii dies xxviii post di annum incarnationis domini et cessavit diebus vii.

Justinus annos viii post dxviii annum incarnationis domini.

Hormisda natione Campanus ex patre Justo sedit annos viii dies xvii post dxvi annum incarnationis domini et cessavit diebus vi.

Joannes natione Tuscus ex patre Constantino an. ii m. viii d. xviii post dxxv ann. incarnationis domini et cessavit d. viii.

Justinianus imperavit annos xxxviii post dxxvii annum incarnationis Dei.

Felix IV natione Savinus ex patre Constantino sedit annos iiii menses ii dies xiii post dxxvii annum incarnationis domini et cessavit mens. i d. xv.

Bonifatius II natione Romanus ex patre Figunildo annos ii dies xxvi post dxxxi annum incarnationis domini et cessavit diebus vi.

Johannes II natione Romanus ex patre Projecto de Celiomonte sedit annos ii menses iiii dies vi post dxxxiii annum incarnationis domini et cessavit diebus vii.

Agapitus natione Romanus de regione sancti Johannis et Pauli sedit menses xi dies xviii post dxxxvi annum incarnationis domini.

Silverius natione Romanus ex patre Hormisda episcopo Romano sedit annum i menses v dies xi post dxxxviii annum incarnationis domini et cessavit diebus v.

Quarta synodus post dxliii annum incarnationis domini.

Vigilius natione Romanus ex patre Johanne sedit annos xvii menses vi dies xxvi post dxli annum incarnationis domini et cessavit d. v et mens. iii.

Pelagius I natione Romanus ex patre Johanne sedit annos iiii menses x dies xviii post dlviii annum incarnationis domini et cessavit mens. iii et d. xxv.

Justinus annos xi post dlxv annum incarnationis domini.

Johannes III natione Romanus ex patre Anastasio sedit annos xii menses xi dies xxvii post dlxii annum incarnationis domini et cessavit mens. x d. iii.

Liberius annos vii post dlxxvi annum incarnationis domini.

Benedictus I natione Romanus ex patre Bonifatio sedit annos iiii mens. i dies xviii post dlxxiii annum incarnationis domini et cessavit mens. iii d. x.

Maritius imperavit annos xx post incarnationis domini dlxxxiii annum.

Pelagius natione Romanus sedit annos x menses ii dies x post incarnationis domini dlxxx annum et cessavit mens. vi d. xxv.

Phocas imperavit ann. II post DCIII incarnationis domini.

Gregorius I doctor natione Romanus ex patre Gordiano sedit annos XIII menses VI dies X post DXCI annum incarnationis domini; depositus III idus martii imperante donno Foca Augusto anno II indictione VII et cessavit mense V et diebus XVI.

Savinianus sedit ann. I menses V dies IX post DCIIII annum incarnationis domini et cessavit mens. XI d. XXVI.

Bonifatius III sedit menses VIII et d. XXVIII post DCVI annum incarnationis domini.

Eraclius cum Constantino filio suo imperavit ann. XXXI post DCXI annum incarnationis Domini.

Bonifatius IIII natione Marsorum de civitate Valeria ex patre Johanne medico sedit annos VI menses VIII dies XII post DCVII annum incarnationis domini et cessavit mens. VII et d. XXV.

Deusdedit natione Romanus ex patre Stephano subdiacono sedit annos III dies XX post DCXIII annum incarnationis domini et cessavit mens. I et d. XVI.

Bonifatius V natione Campanus de civitate Neapoli sedit annos V dies XIII post DCXVI annum incarnationis domini et cessavit mens. VI et d. XIII.

Honorius I natione Campanus ex patre Petro Niocorsi sedit annos XII menses XI dies XVII post DCXXI annum incarnationis domini et cessavit mens. VII et d. XVIII.

Severinus natione Romanus ex patre Abieno sedit ann. I post DCXXXIII annum incarnationis domini et cessavit mens. IIII et dies XXVIIII.

Johannes IV natione Dalmatia ex patre Venantio scolastico sedit ann. I menses VIIII dies XVIII post DCXXXVI ann. incarnationis domini et cessavit mens. I dies XIII.

Constantinus de Italia cum Iraclona fratre ejus imperavit annos X post DCXLIII annos incarnationis domini.

Theodorus I natione Grecus ex patre Theodoro episcopo de civitate Jerusalem sedit annos VI menses V dies VIII post DCXLI annum incarnationis domini et cessavit d. LII.

Martinus de civitate Tudertina provincie Tuscie sedit annos V mens. I dies XXVI post DCXLVII annum incarnationis domini et cessavit dies XXVIII.

Eugenius I natione Romanus de regione Aventini clericus a cunabulis ex patre Rufiano sedit annos II menses VIII dies XXII post DCLII annum incarnationis domini et cessavit mense I d. XXVIII.

Vitalianus natione Signensis provincie Campanie de patre Anastasio sedit annos XIIII menses VI post DCLVI annum incarnationis domini et cessavit mens. II et d. XIII.

Constantinus filius Constantini annos xvii post DCLXXI annum incarnationis domini.

Adeodatus natione Romanus ex monaco de patre Jobiano sedit annos III menses II dies V post DCLXX ann. incarnationis domini et cessavit mens. III et d. XV.

Donus natione Romanus ex patre Mauricio sedit annum I menses V dies X post DCLXXIII annum incarnationis domini et cessavit mens. II et d. XV.

Quinta synodus post DCLXXVII annum incarnationis domini.

Agatho natione Sicilia sedit annos II menses VI dies III post DCLXXVII annum incarnationis domini et cessavit anno I mens. VII d. XV.

Leo II natione Siculus ex patre Paulo sedit mens. X dies XVII post DCLXXX annum incarnationis domini et cessavit mens. XI et d. XXII.

Benedictus II natione Romanus ex patre Johanne sedit menses X dies XII post DCLXXXIII annum incarnationis domini et cessavit mens. II et d. XV.

Johannes V sedit ann. I dies X post DCLXXXV annum incarnationis domini.

Cono sedit menses XI d. VIII post DCLXXXV ann. incarnationis domini et cessavit mense I d. XVIII.

Justinianus annos X post DCLXXXVIII annum incarnationis domini.

Sergius I sedit annos XIII menses VIII dies XXIII post incarnationis domini DCLXXXVIII annum et cessavit mense I et d. XX.

Leo annos III post DCLXXXXVII annum incarnationis domini.

Tiberius annos VII post DCC annum incarnationis domini.

Johannes VI natione Grecus ex patre Platone sedit annos III menses II dies XIII post DCCI annum incarnationis domini et cessavit mense I et d. XVIIII.

Johannes VII sedit annos II menses VII dies XVII post DCCIIII annum incarnationis domini et cessavit mens. VIII.

Justinianus annos VI post DCCVII annum incarnationis domini.

Sisinnius sedit XX dies post DCCVII annum incarnationis domini.

Philippicus annum I menses VI post DCCXIII annum incarnationis domini.

Constantinus natione Syrus ex patre Johanne sedit annos VII dies XV post DCCVIII ann. incarnationis domini et cessavit d. XL.

Anastasius annos III post DCCXV annum incarnationis domini.

Gregorius II natione Syrus ex patre Johanne sedit annos XVI menses VIII dies XX post DCCXV ann. incarnationis domini et cessavit d. XXXV.

Theodosius annos I post DCCXVIII annum incarnationis domini.

Leo cum Constantino filio suo annos XXV post DCCXX annum incarnationis domini.

Constantinus cum matre sua Herene imperavit annos X menses II dies II post DCCXLIII annum incarnationis domini.

Gregorius III sedit annos X menses VIII et dies XXIII post DCCXXXI ann. incarnationis domini et cessavit d. VIII.

Zacharias natione Grecus ex patre Policronio sedit annos x menses III dies XV post DCCXLI ann. incarnationis domini et cessavit d. XII.

Item Constantinus cum Leone filio suo, et Pipino rege Francorum et patricio Romanorum ejusque filio Carolo et Carolomagno annos XVI post DCCLIII annum incarnationis domini.

Stephanus natione Romanus ex patre Constantino sedit annos V dies XXVIII post DCCLI ann. incarnationis domini et cessavit menses I et d. V.

Paulus natione Romanus ex patre Constantino sedit annos X mens. I post DCCLVI ann. incarnationis domini et cessavit anno I mense I.

Constantinus ex laicis sedit annum I et mensem I post incarnationis domini DCCLXVI ann.

Stephanus III natione Syculus ex patre Olivo sedit annos III menses V dies XXVIII post DCCLXVIII et cessavit d. VIII.

Sexta synodus post DCCLXXII annum incarnationis domini.

Adrianus I natione Romanus ex patre Theodoro de regione Via lata sedit annos XXIII menses X dies XVIII post DCCLXXI ann. incarnationis domini.

Carolus primus accepit imperium Romanum et imperavit annos XIII post DCCCI annum incarnationis domini.

Nicephorus post DCCCII annum incarnationis domini.

Michael post DCCCXIII ann. incarnationis domini.

Leo III sedit annos XX menses V dies XVI post DCCXCVI ann. incarnationis domini et cessavit d. III.

Lodoicus cum Lotario filio suo annos XXV post DCCCXV ann. incarnationis domini.

Stephanus IIII sedit menses VII post DCCCXVI ann. incarnationis domini.

Paschalis I natione Romanus ex patre Marino sedit annos VII dies XVII post DCCCXVII ann. incarnationis domini.

Eugenius II natione Romanus sedit annos III menses II post DCCCXXIIII ann. incarnationis domini.

Valentinus sedit dies XL post DCCCXXVI ann. incarnationis domini et cessavit.

Lotarius imperavit annos X post DCCCXL ann. incarnationis domini.

Gregorius IIII ex patre Johanne sedit annos XVI post DCCCXXVIII ann. incarnationis domini.

Sergius II natione Romanus ex patre Sergio sedit annos III menses II post DCCCXLIII ann. incarnationis domini et cessavit d. XV.

Lotarius cum Lodoico filio suo annos v post DCCCL annum incarnationis domini.

Lodoicus annos XXI post DCCCLV annum incar. domini.

Carolus annum I et menses VIII post DCCCLXXVI ann. incarnationis domini.

Carolus imperavit post DCCCLXXXII ann. incarn. domini.

Leo IIII natione Romanus ex patre Dualdo sedit annos VIII menses III dies VI post DCCCXLVII ann. incarnationis domini et cessavit d. VI.

Benedictus III natione Romanus sedit annos II menses V post DCCCLV ann. incarnationis domini. et cessavit d. XV.

Nicholaus I natione Romanus ex patre Theodoro sedit annos VIII menses II dies XX post DCCCLVIII ann. incarnationis domini.

Adrianus II natione Romanus ex patre Talaro episcopo sedit annos V post DCCCLXVII ann. incarnationis domini.

Johannes VIII sedit annos X dies II post DCCCLXXII ann. incarnationis domini.

Martinus II sedit annum I mens. V post DCCCLXXXII ann. incarnationis domini.

Adrianus III natione Romanus ex patre Benedicto sedit annum I menses III post DCCCLXXXIII ann. incarnationis domini.

Stephanus V natione Romanus ex patre Adriano de Via lata sedit annos VI dies VIII post DCCCLXXXV ann. incarnationis domini.

Formosus episcopus Portuensis sedit annos V menses VI post DCCCXCI ann. incarnationis domini.

Bonifatius VI sedit d. XV post DCCCXCVI annum incarnationis domini.

Stephanus VI sedit annum I menses III post DCCCXCVII ann. domini.

Romanus menses III dies XXII post DCCCXCVIII ann. incarnationis domini.

Theodorus II sedit dies XX post DCCCXCVIII ann. incarnationis domini.

Johannes VIIII [1] sedit annos II dies XV post DCCCC ann. incarnationis domini.

1. Le chiffre VIIII, d'abord écrit, a été changé en VIII, de première main; en suite de quoi le catalogue abaisse d'une unité les numéros des papes Jean X, Jean XI, Jean XII et Jean XIII; comme un peu plus loin il dédouble Jean XIV (cf. *L. P.*, t. II, p. XVIII) la compensation se fait et les chiffres redeviennent exacts à partir de Jean XV.

Lodoicus... post DCCCCII ann. incarn. domini.

Benedictus IIII sedit annos III menses II post DCCCCII ann. incarnationis domini.

Leo V sedit dies XL post DCCCCV ann. incarnationis domini.

Christoforus sedit menses VII post DCCCCVI ann. incarnationis domini.

Berengarius... post DCCCCVIII ann. incarnationis dominice.

Sergius III natione Romanus ex patre Benedicto sedit annos VII menses III dies XVI post DCCCCVII ann. incarnationis domini.

Anastasius III sedit annos II menses II post DCCCCXIIII ann. incarnationis domini.

Berengarius annos IX post DCCCCXVI annos incarn. domini.

Lando sedit menses VI post DCCCCXVI ann. incarnationis domini.

Ugo..... post DCCCCXXII ann. incarn. dominice.

Johannes IX sedit annos XIIII menses II dies III post DCCCCXVII ann. incarnationis domini.

Leo VI sedit menses VI post DCCCCXXX ann. incarnationis domini.

Berengarius... post DCCCCXXXI ann. incarn. domini.

Stephanus VII sedit annos II mens. I post DCCCCXXXI ann. incarnationis domini.

Johannes X sedit annos IIII menses X post DCCCCXXXII ann. incarnationis domini.

Leo VII sedit annos III menses VI dies X post DCCCCXXXVI ann. incarnationis domini.

Stephanus VIII sedit annos III menses IIII dies XV post DCCCCXXXIX ann. incarnationis domini.

Marinus II sedit annos III menses VI dies XIIII post DCCCCXLII ann. incarnationis domini.

Lotarius annos II post DCCCCXLV ann incarn. domini.
Berengarius cum Alberto filio suo annos XI post DCCCCXLVIII ann. incarn. domini.

Agapitus sedit annos X menses VI dies X post DCCCCXLV ann. incarnationis domini.

Johannes XI de Via lata regione sedit annos VII menses X dies V post DCCCCLV ann. incarnationis domini.

Otto annos VI post DCCCCLXII ann. incarn. domini.

Benedictus V sedit menses II dies V post DCCCCLXII ann. incarnationis domini.

Leo VIII sedit ann. I menses IIII post DCCCCLXIII ann. incarnationis domini.

Otto annos III post DCCCCLXVIII ann. incarn. domini.

Johannes XII Marinensis sedit annos VII menses XI dies V post DCCCCLXIIII ann. incarnationis domini.

Benedictus VI sedit ann. I menses VI post DCCCCLXXI ann. incarnationis domini.

Donus sedit annum I menses VI post DCCCCLXXII ann. incarnationis domini.

Bonifatius V[II] sedit mens. I dies XII post DCCCCLXXIII ann. incarnationis domini.

Benedictus VII sedit annos VIII menses VI post DCCCCLXXVI ann. incarnationis domini.

Johannes XIII sedit menses VIII post DCCCCLXXXIIII ann. incarnationis domini.

Johannes XIIII sedit menses IIII post DCCCCLXXXV ann. incarnationis domini.

Johannes XV natione Romanus sedit annos X menses VII dies X post DCCCCLXXXVI ann. incarnationis domini.

Otto imperavit annos XII post DCCCCXCVI ann. incarn. domini.

Gregorius V natione Saxorum ex patre Otto sedit annos II menses V post DCCCCXCVI ann. incarnationis domini.

Johannes XVI sedit menses X post DCCCCXCVIII ann. incarnationis domini.

Silvester II sedit annos IIII mens. I dies VIII post DCCCCXCVIIII ann. incarnationis domini.

Johannes XVII sedit menses V post millesimum II annum incarnationis domini.

Johannes XVIII sedit annos V post millesimum II annum incarnationis domini.

Sergius IIII sedit annos II post MVIII ann. incarnationis domini.

Henricus annos X menses V post MXIII ann. incarn. domini.

Benedictus VIII natione de Tusculo ex patre Gregorio sedit annos XI menses XI dies XXI post MXI ann. incarnationis domini.

Conradus ann. XVI post MXXV ann. incarnationis domini.

Johannes XIX ex patre Gregorio sedit annos VIII menses VIII post MXXII ann. incarnationis domini.

Benedictus VIIII natione de Tusculano ex patre Alberico sedit annos XIII post MXXXIII ann. incarnationis domini.

Silvester III sedit LVI dies post MXLVII ann. incarnationis domini.

Gregorius VI de sancto Johanne ad portam Latinam sedit annos II post MXLVIII ann. incarnationis domini.

Henricus imperavit annos XI post ML ann. incarnationis domini. — Contra istum imperatorem pugnavit Cadolus.

Clemens II sedit annos VIII dies VII post ML ann. incarnationis domini.

Damasus II sedit dies XXIII post MLI ann. incarnationis domini.

Hoc tempore fuit bellum Normannorum et Leonis pape kal. julii feria VI.
Magna pars urbis cremata est in festo sancti Eustachii.
Hoc etiam anno siccitas magna fuit a mense madio usque in vigiliam sancte Andree.

Leo VIIII de genere Alamannia de Lotheris regno sedit annos V menses II dies VI post MLIII ann. incarnationis domini.

Victor II ex genere Alamannia sedit annos II menses III dies XIII post MLVII ann. incarnationis domini.

Stephanus VIIII sedit menses VIII post MLIX ann. incarnationis domini.

Benedictus X sedit mens. X post MLX ann. incarnationis domini.

Nicholaus II natione Burgonia sedit annos II menses VI post MLXI ann. incarnationis domini.

Tempore Alexandri istius fuit incendium a Parrione usque ad sanctum Felicem in Pincis.

Alexander II natione Mediolanensis sedit annos XI menses VI dies XXV post MLXIII ann. incarnationis domini.

Henricus imperavit annos XVII post MLXXXIIII ann. incarnationis domini. Normani intraverunt Romam mense madii die XXVIII. Hoc etiam tempore magna fuit fames, unde multi mortui sunt.

Gregorius VII sedit annos XII mensem I dies IIII post MLXXIIII ann. incarnationis domini. Hic captus est a Centio Stephani apud sanctam Mariam majorem nocte Natalis Domini.

Tempore Victoris pape et Henrici imperatoris sol obscuratus est mense februario die XXVI.

Victor III sedit ann. I post MLXXXVI ann. incarnationis domini.

Tempore Urbani pape et Henrici imperatoris terre motus fuit Rome in festo sancte Agnetis, et castrum sancti Angeli a Romanis captum est in festo sancti Laurentii. Castrum ipsum sancti Angeli traditum est Petro Leonis in vigilia sancti Bartholomei. Hoc etiam tempore Jerusalem recepta est a Christianis et columpne ignee ab occidente in orientem vise sunt pergere.

Urbanus II natione annos XI menses IIII post MLXXXIX ann. incarnationis domini et cessavit diebus XVI.

Henricus Henrici filius imperavit annos XV post MCX ann. incarnationis Domini. Ab isto ultimo imperatore Henrico captus est dompnus Paschalis papa.
Tempore Paschalis pape et predicti Henrici imperatoris cometa stella in celo apparuit.

Pascalis II sedit annos XVIII menses V dies VII post MC ann. incarnationis domini et cessavit diebus II.

Gelasius II sedit annum I post MCXVIII ann. incarnationis domini.

Calixtus II sedit annos V menses X dies XIII post MCXVIII ann. incarnationis domini.

Honorius II sedit annos V menses II dies III post MCXXV ann. incarnationis domini.

Lotarius imperavit annos XII post MCXXV ann. incarnationis domini.
Conradus tempore Innocentii imperavit annos..... post MCXXXVII ann. incarnationis dominice.
Innocentius ipse celebravit synodum in basilica Salvatoris mense aprilis die XII et eodem anno captus est apud Gallocium mense julii.

Innocentius II natione Romanus ex patre Johanne de regione Transtiberim sedit annos XIII menses VII dies VIII post MCXXX ann. incarnationis domini et cessavit d. II.

Celestinus II sedit annos V dies XIII post MCXLIII ann. incarnationis domini.

Lutius II natione Boloniensis ex patre Alberto sedit mens. XI dies IIII post MCXLV ann. incarnationis domini.

Tempore Eugenii pape et Conradi imperatoris, Romani Tybortinos vicerunt et quamplures decollaverunt.
Tempore etiam ipsorum Romani obsederunt Viterbium mense madii die XXV.

Eugenius III natione Pisanus sedit annos VIII menses III dies XX post MCXLVII ann. incarnationis domini et cessavit dies II.

Anastasius IIII natione Romanus ex patre Benedicto sedit ann. I menses III dies XXIIII post MCLIII ann. incarnationis domini.

Fredericus... post MCLV ann. incarnationis domini.
Tempore Adriani predictus Fredericus Romam venit XIIII kal. julii et tunc prefectus destruitur.

Adrianus IIII natione Anglicus sedit annos III menses VIII dies XXVIII post MCLV ann. incarnationis domini.

In tertio anno Alexandri pape Mediolanum a prescripto Frederico destruitur mense martii.
VII anno ejusdem pape Alexandri apud Tusculum Romanus exercitus a Theutonicis victus est III kal. julii.
X° vero anno ipsius Albanum a Romanis concrematum est VI idus aprilis.

Alexander III natione Tuscus patria Senensis ex patre Ranutio sedit annos XXI m. XI d. IX post MCLVIIII ann. incarnationis domini. Hic vicit III scismaticos Octavianum, Guidonem Cremensem, Johannem Strumensem et Landonem. Primus fecit se vocitari Victorem, secundus Paschalem, tertius Calixtum, quartus Innocentium.

Lutius III natione Tuscus sedit annos III menses II dies XVIII post MCLXXXI ann. incarnationis domini.

Urbanus III natione Lonbardus sedit annum I menses X dies XXV post MCLXXXV ann. incarnationis domini.

Gregorius VIII natione Beneventanus sedit annos I dies XXVII post MCLXXXVI ann. incarnationis domini.

Clemens III natione Romanus de regione Pinee ex patre Johanne Scolari et ex matre Maria sedit annos III menses II dies XX post MCLXXXVIII ann. incarnationis domini.

Celestinus III natione Romanus de regione Areula ex patre

LXIII. — De nominibus [1] et temporibus constitutionibus et actibus pontificum Romanorum.

Venerabili patri et domino I. priori et ceteris fratribus A. sacerdos licet indignus ejusdem ecclesie omnium fratrum minimus in Christo salutem. Filiorum est precepto patris obedire et in hiis que ad communem utilitatem pertinere noscuntur, in quantum Spiritus Sancti gratia largitur, pro posse et nosse operam dare. Precepto itaque et voluntati vestre, diligende pater, ut potui obedivi, et nomina et tempora vel actus Romanorum presulum a beato Petro apostolorum principe usque ad nostra tempora in unum parvum volumen adunare curavi. Obsecro itaque ut que corrigenda sunt corrigatis et pro tanto labore orationum vestrarum munus michi humiliter petenti rependatis, quatinus apud auctorem nostrum Jhesum Christum pro meis dignemini intercedere peccatis.

Beatissimus Petrus apostolorum princeps, filius Johannis, frater Andree, primus sedit in Antiochia annis VII. Hic tempore Neronis imperatoris ingressus urbem Romam sedit annos XXV, menses II, dies VIII. Fuit autem temporibus Tyberii Cesaris et Gaii et Tyberii Claudii et Neronis. Hic scripsit II epistolas que catholice nominantur et evangelium Marci. Qui Marcus auditor ejus fuit et filius de baptismo. Hic ordinavit duos episcopos Linum et Cletum qui presentialiter omne ministerium sacerdotale in urbe Roma populo vel supervenientium exhiberent. Beatus autem Petrus ad orationem et predicationem populum erudiens vacabat. Hic beatum Clementem episcopum consecravit eique cathedram vel omnem ecclesiam disponendam com[m]isit, et potestatem solvendi et ligandi tradidit. Post hoc III kal. julii cum Paulo martirio coronatur. Hic fecit ordinationes per mensem decembrem, episcopos III, presbyteros X, diaconos VII.

Linus natione Italus regionis Tuscie patre Herculiano sedit annos XI, menses III, dies XII. Hic ex precepto beati Petri constituit ut mulier velato capite ecclesiam intraret. Hic fecit ordinationes II per mensem decembris, episcopos XV, presbyteros XVIII. Obiit IX k. d. octobris. Qui sepultus est juxta corpus beati Petri in Vaticano.

Cletus natione Romanus de regione Vico patricii patre Emiliano sedit annos IX, menses II, dies X. Hic ex precepto beati Petri XXV presbyteros ordinavit in urbe Roma per mensem decembris. Qui etiam sepultus est juxta corpus beati Petri in Vaticanum VI k. d. madii et cessavit episcopatus dies XX. Duo fuerunt episcopi cor [1], unum scilicet post alium, temporibus beati Petri apostoli.

Clemens natione Romanus de regione Celio monte ex patre Faustino sedit annis IX, menses II, dies X. Hic fecit VIII regiones dividi notariis ecclesie qui gesta martirum sollicite et curiose unusquisque per regionem suam perquireret. Hic fecit ordinationes II per mensem decembris, presbyteros X, diaconos II, episcopos per diversa loca numero XV; VIII kal. decembris sub Trajano martirio coronatur. Qui etiam sepultus est in Grecia et cessavit episcopatus dies XXI.

1. Cet autre catalogue est fort antérieur à celui de Cencius, puisqu'il s'arrête à Eugène III (1145-1153). Il fait double emploi avec le précédent; aussi n'a-t-il point été admis dans la seconde recension du *Liber Censuum* (R[1] et suiv.). Peut-être provient-il de quelqu'une des compilations qui ont précédé celle de Cencius; justement l'une d'elles remontait au temps d'Eugène III. Cf. *Etude*, p. 16. L'auteur se désigne dans le prologue par l'initiale A, qui ne suffit pas à l'identifier, pas plus que l'initiale I ne permet de retrouver le nom du prieur à qui la composition était dédiée. C'était sans doute le prieur de l'un des chapitres de Rome. A l'en croire, il aurait accompli un travail fort méritoire (*tanto labore*). En réalité, il s'est borné à faire des extraits du *Liber Pontificalis*, d'après un manuscrit qui allait jusqu'au pape Hadrien I, en s'aidant aussi d'un catalogue complémentaire. Ce qu'il y a ajouté, çà et là, est de nulle valeur.

1. L'abréviateur aura écrit d'abord *corepiscopi*, désignation conforme à la situation de Lin et de Clet, selon le *L. P.*

Anacletus natione Grecus de Athenis ex patre Antiocho sedit annos XII, menses X, dies VII. Hic memoriam beati Petri composuit et construxit; alia loca ubi episcopi reconderentur sepulture fecit dum presbyter factus fuisset a beato Petro. Hic constituit ut clericus nec comam nutriat nec barbam, sed radat. Hic fecit ordinationes II per mensem decembris, presbyteros V, diaconos III, episcopos per diversa loca numero VI et cessavit episcopatus dies XIII; III kal. madii sub Severo et Marco martirio coronatur, et est sepultus juxta corpus beati Petri.

Evaristus natione Grecus ex patre Judeo nomine Juda de civitate Bethleem sedit annos XIII, menses VII, dies II. Fuit autem temporibus Domitiani et Nerve et Trajani a consulatu Valentis et Veteris usque ad Gallum et Braduam consules. Hic titulos in urbe Roma divisit presbyteris et septem diaconos ordinavit qui custodirent episcopum predicantem propter stilum veritatis. Hic fecit ordinationes III per mensem decembrem, presbyteros VII, diaconos II, episcopos per diversa loca numero XV. Hic sub Trajano VI kalendas novembris martirio coronatus est et sepultus juxta corpus beati Petri; et cessavit episcopatus dies XVIII.

Alexander natione Romanus ex patre Alexandro passionem Domini miscuit in secreta misse et aquam aspersionis benedici cum sale constituit. Hic fecit ordinationes III per mensem decembrem, presbyteros VI, diaconos II, episcopos per diversa loca numero V. Qui etiam sepultus est in via Numentana, ubi sub Aureliano decollatus est V non. madii.

Syxtus natione Romanus constituit ut ministeria sacra non tangerentur nisi a ministris et ut missarum celebratione Sanctus, Sanctus, Sanctus decantentur. Hic fecit ordinationes III per mensem decembrem, presbyteros XI, diaconos IIII, episcopos per diversa loca numero III. Qui etiam sub Adriano III non. aprilis passus est et sepultus juxta corpus beati Petri.

Telephorus natione Grecus ex patre anacorita constituit in nocte Nativitatis Domini missam celebrare et hymnum angelicum, id est Gloria in excelsis Deo sollempniter decantare. Hic constituit jejunium VII ebdomadarum ante Pascha et ut omni tempore ante hore III cursum nullus presumeret missas celebrare, qua hora dominus noster ascendit crucem. Hic fecit ordinationes III per mensem decembrem, presbyteros XII, diaconos VIII, episcopos per diversa loca numero XIII; et III non. madii sub Antonio martirio coronatur, et sepultus est juxta corpus beati Petri.

Yginus fecit ordinationes III per mensem decembrem, presbiteros XV, diaconos V, episcopos per diversa loca numero VI, et III idus januarii martirio coronatus est sub Severo et Marco, et sepultus est juxta corpus beati Petri.

Pius constituit ut sanctum Pascha die dominico celebraretur. Hic constituit hereticum venientem ex Judeorum heresi suscipi et baptizari et constitutum de ecclesia fecit. Hic fecit ordinationes V per mensem decembrem, presbyteros XVIII, diaconos XXI, episcopos per diversa loca numero XXV. Qui etiam sepultus est juxta corpus beati Petri in Vaticano V idus julii et Antoni martirio coronatus est.

Anicetus constituit secundum beati Petri preceptum ut clerici in modum sperule desuper capita raderent. Hic fecit ordinationes V per mensem decembrem, presbyteros XIX, diaconos III, episcopos per diversa loca numero XII. Obiit martir XV kal. madii et sepultus est in cimiterio Calixti.

Sother constituit ut nulla monacha pallam sacratam contingeret nec incensum in sancta ecclesia poneret. Hic fecit ordinationes III per mensem decembrem, presbyteros VIII, diaconos IX, episcopos per diversa loca numero XI. Qui etiam obiit martir et sepultus est in cimiterio Calixti via Apia X kal. madii.

Eleutherus accepit epistolam a Lutio Britanio rege ut christianus efficeretur per ejus mandatum et iterum mandavit ut nulla esca usualis a christianis repudiaretur maxime fidelibus quod Deus creavit, que tamen rationalis et humana est. Hic fecit ordinationes III per mensem decembris, presbyteros XII, diaconos VIII, episcopos per diversa loca numero XV. Obiit martir VII kal. junii et sepultus est juxta corpus beati Petri in Vaticano.

Victor constituit ad interrogationem sacerdotum de circulo Pasche cum presbyteris et episcopis facta collatione et accersito Theophilo episcopo Alexandrie ut a XIIII lune id est mensis usque ad XXI die dominico custodiatur sanctum Pascha. Hic sub Severo principe VI kal. augusti martirio coronatus est et sepultus juxta corpus beati Petri.

Zepherinus constituit ut presentibus clericis et laicis fidelibus sive clericus sive levita sive sacerdos ordinaretur. Hic fecit ordinationes VII per mensem decembrem, presbyteros XIIII, diaconos VII, episcopos per diversa loca numero XIII et VII kal. septembris martir coronatur. Qui etiam sepultus est cimiterio suo juxta cimiterium Calixti via Appia.

Calixtus constituit jejunium die sabbato ter in anno fieri. Hic fecit basilicam Transtyberim. Hic fecit aliud cimiterium in via Apia ubi multi sacerdotes et martyres requiescunt. Hic sub Alexandri persecutione VI

idus octobris martir effectus est. Qui etiam sepultus est in cimiterio Calepodii via Aurelia.

Urbanus fecit omnia ministeria sacrata argentea et patenas argenteas xxv posuit. Hic vero confessor extitit temporibus Diocliciani. Hic sua traditione multos convertit ad fidem et ad baptismum et credulitatem, etiam Valerianum nobilissimum virum sponsum sancte Cecilie et fratrem ejus, quos etiam usque ad martirii palmam perduxit, et per ejus monita multi martirio coronati sunt. Hic fecit ordinationes v per mensem decembris, presbyteros ix, diaconos v, episcopos per diversa loca numero viii. Qui etiam sepultus est in cimiterio pretaxato via Apia martirio coronatus. Quem sepelivit beatus Tyburius viii kal. junii.

Pontianus fecit ordinationes ii per mensem decembris, presbyteros vi, diaconos v, episcopos per diversa loca numero vi. Hic exilio deportatus sub Alexandro in insula Bucina, et Severo et Quintiliano consulibus in eadem insula afflictus et fustibus maceratus martirio coronatus defunctus est xiii kal. decembris et in ejusdem loco ordinatus est Antheros xi kal. decembris. Quem videlicet Pontianum beatus Fabianus adduxit cum clericis per navem et sepelivit in cimiterio Calixti via Apia.

Antherius gesta martyrum diligenter a notariis exquisivit et in ecclesia recondidit propter quendam Maximianum presbiterum qui martir coronatus est. Hic fecit unum episcopum in civitate Fundis Campanie per mensem decembris. Hic sub Maximiano iii non. januarii martir coronatus est.

Fabianus divisit [re]giones [1] diaconibus et fecit diaconos vii qui vii notariis preessent, ut gesta martirum in integro et fideliter colligerent. Hic fecit ordinationes v per mensem decembris, presbyteros xxii, diaconos vii, episcopos per diversa loca numero xi. Hic xiii kal. februarii sub Detio martir effectus est.

Cornelius ante passionem suam omnia ecclesie tradidit Stephano diacono suo. Hic fecit ordinationes ii per mensem decembris, presbyteros iiii, episcopos per diversa loca numero vii. Hic xviii kal. octub. sub Detio martir effectus est.

Lutius fecit ordinationes iii per mensem decembris, presbyteros iiii, diaconos iiii, episcopos per diversa loca numero xvii. Hic precepit ut ii presbyteri et iii diaconi in omni loco non desererent propter testimonium ecclesiasticum. Hic sub Valeriano et Galieno capite truncatus est xi kal. septembris. Qui etiam sepultus est in cimiterio Calixti via Apia.

Stephanus constituit ut vestimenta ecclesiastica quibus Deo ministratur sacra sint et honesta, quibus aliis usibus nemo debet perfrui quam ecclesiasticis. Hic fecit ordinationes ii per mensem decembris, presbyteros vi, diaconos v, episcopos per diversa loca numero iii. Hic sub Valeriano et Gallicano et Maximo martirizatus est. Qui etiam sepultus est in cimiterio Calixti via Apia iiii non. augusti.

Sixtus II fecit ordinationes ii per mensem decembris, presbyteros iiii, diaconos vii, episcopos per diversa loca numero ii. Hic sub Decio imperatore capite truncatus est viii idus augusti. Qui etiam sepultus est in cimiterio Calixti via Apia.

Dionisius presbyteros in urbe Roma in titulis constituit singulos in singulis propter penitentes suscipiendos et propter baptisma. Hic fecit ordinationes ii per mensem decembris, presbyteros xii, diaconos vii, episcopos per diversa loca numero viii. Hic martirio sub Claudio et Paterno vitam finivit vi kal. januarii. Qui etiam sepultus est in cimiterio Calixti via Apia.

Felix constituit super memoriam martirum missas celebrari. Hic fecit basilicam in via Aurea. Hic fecit ordinationes ii per mensem decembris, presbyteros viii, diaconos v, episcopos per diversa loca numero v. Hic sub Claudio principe martir coronatus est iiii kal. junii et sepultus est in supradicta basilica quam ipse fecit.

Euticianus constituit fruges super altare tantum fabas et uvas benedici. Hic temporibus suis per diversa loca ccc^{tos} xl^{ta} ii^{os} martires manu sua sepelivit. Hic fecit ordinationem i per mensem decembris, presbyteros xiiii, diaconos v, episcopos per diversa loca numero ix. Hic obiit xi kal. augusti; qui etiam sepultus est in cimiterio Calixti via Apia.

Guaius constituit ut per omnes gradus primum ascenderet si quis episcopus fieri mereretur. Hic fecit ordinationes iiii per mensem decembris, presbyteros xxv, diaconos viii, episcopos per diversa loca numero v. Hic sub Dioclitiano principe martir coronatus est x kal. madii. Qui etiam sepultus est in cimiterio Calixti via Apia.

Marcellini autem tempore fuit tam magna persecutio ut infra xxx dies xvii milia hominum promiscui sexus per diversas provintias martirio coronarentur christiani. Pro qua re et ipse Marcellinus ad sacrificandum ductus est ut turrificaret, quod et fecit; et post paucos dies penitentia ductus a Diocliciano pro fide Christi capite truncatus est. Cujus corpus jacuit in

1. *Cod.* digiones.

platea ad exemplum christianorum dies XXV. Mar[cellus] vero presbyter jussu beati Petri cum presbyteris et diaconibus noctu collegit eum et sepelivit in via Salaria in cimiterio Priscille.

Marcellus fecit cimiteria via Salaria et XXV titulos in urbe Roma constituit quasi diocesis propter baptismum et penitentiam multorum qui convertebantur ex paganis, et propter sepulturas martirum. Hic ordinavit XXV presbyteros in urbe Roma et II diaconos per mensem decembris, episcopos per diversa loca numero XXI. Hic sub Dioclitiano capite truncatus est XVII kal. februarii. Lucina vero proscripta est.

Eusebii tempore inventa est crux domini nostri Jhesu Christi V nonis madii et baptizatus est Judas qui est Ciriacus. Hic hereticos invenit in urbe Roma quos etiam ad manus impositionem reconciliavit. Hic fecit ordinationem I per mensem decembris, presbyteros XIII, diaconos III, episcopos per diversa loca numero XIIII, et martirio coronatus est. Qui etiam sepultus est in cimiterio Calixti via Apia VI non. octubris.

Melliades constituit ut nulla ratione dominico die aut quinta feria jejunium celebraretur, quia eos dies pagani quasi sacros celebrabant. Huic inter missarum sollempnia revelata sunt nomina IIII^or Cor[onatorum]. Hic fecit ordinationem I per mensem decembris, presbyteros VII, diaconos V, episcopos per diversa loca numero XI, et V idus decembris martirio coronatus est et sepultus in cimiterio Calixti.

[1] Silvester constituit ut baptizatum liniat presbyter crismate propter occasionem repentine mortis, et ut nullus laicus crimen audeat inferre et ut sacrificium non in serico neque in panno tincto celebraretur sed tantum in lineo de terra procreato. Hujus temporibus Nicena sinodus celebrata est et II kal. januarii dormivit in pace.

Marcus constituit ut episcopus Hostiensis qui consecrat Romanum pontificem pallio uteretur et ab eodem episcopo urbis Rome consecraretur. Hic fecit ordinationes II per mensem decembris, [presbyteros] XXV, diaconos VI, episcopos per diversa loca numero XXVII. Obiit III non. octubris et sepultus est in cimiterio Balbine quod ipse fecit in via Ardeatina.

Julius constituit ut nullus clericus qualibet causa in publico ageret nisi in ecclesia. Hic fecit tria cimiteria, unum via Flaminea, aliud Aurelia et aliud via Portuense. Hic fecit ordinationes III per mensem decembris, presbyteros XVIII, diaconos III, episcopos per diversa loca numero VIII. Obiit martir II idus aprilis et sepultus est in cimiterio Calepodii.

Liberius sub Constantiniano exulatus et confessor effectus est, et sepultus V idus septembris in cimiterio Priscille. Hic fecit ordinationes II per mensem decembris, presbyteros XVIII, diaconos V, episcopos per diversa loca numero XIX.

Felix declaravit Constantium filium Constantini hereticum et rebaptizatum secundo ab E[u]sebio Nicomediense episcopo et pro hoc ab eodem Constantino III idus novembris capite truncatus est. Cujus corpus rapuit Damasus presbyter cum aliis christianis et sepelivit eum in basilica quam ipse fecerat in via Aurelia. Hic fecit ordinationem I per mensem decembris, presbyteros XXI, diaconos V, episcopos per diversa loca numero XIX.

Damasus[1] dormivit in pace III idus decembris. Hujus tempore Constantinopolitana sinodus celebrata est et Juhanus Apostata extitit. Hic constituit ut psalmi cum Gloria patri distincte die noctuque canerentur per omnes ecclesias. Hic precepit ut in missarum celebratione presbyter fatiat confessionem antequam ad altare accedat. Hic accusatus de adulterio facta sinodo episcoporum purgatus est et fecit constitutum de ecclesia.

Syritius fecit ordinationes V per mensem decembris, presbyteros XXXI, diaconos XVI, episcopos per diversa loca numero XXXIII. Qui obiit nono kalend. martii et sepultus est in cimiterio Priscille via Salaria.

Anastasius constituit ut quotienscumque evangelia sancta recitarentur sacerdotes non sederent sed curvi starent. Hic fecit basilicam que dicitur Crescentiana in regione secunda in via Mamertini in urbe Roma. Et hic constituit ut nullus clericus transmarinus reciperetur nisi sui episcopi designi cirographo quia eodem tempore Manichei inventi sunt in urbe Roma. Hic fecit ordinationes II per mensem decembris, presbyteros XVIIII, diaconos V, episcopos per diversa loca numero XI. Qui obiit VI kal. madii et sepultus est in cimiterio suo ad Ursum pilatum.

Innocentius constituit sabbato jejunium celebrare quia sabbato Dominus in sepulcro positus est et discipuli jejunaverunt. Hic fecit ordinationes III in urbe Roma per mensem decembris, presbyteros XXX, diaconos XII, episcopos per diversa loca numero LIII. Qui etiam obiit VI kal. augusti in cimiterio ad Ursum pileatum.

Zosimus multa constituit ecclesie et fecit constitu-

1. *Rubrique* : Tempore Silvestri celebrata fuit Necna sinodus.

1. *En marge* : Constantinopolitana sinodus.

tum ut diaconi leva tecta haberent de palleis linostemis et per par[ochias] concessit cer[eum] benedici, et precepit ut nullus clericus in poculis publicis propinaret nisi tantum celle fidelis maxime clericorum. Hic fecit ordinationem in urbe Roma I, presbyteros X, diaconos III, episcopos per diversa loca numero VIII. Qui etiam obiit VIII kl. januarii et sepultus est in via Tyburtina juxta corpus beati Laurentii martyris.

Bonifatius interdixit monachabus ne sacrata vasa vel pallas altaris contingerent. Hic fecit ordinationem I per mensem decembris, presbyteros XIIII, diaconos III, episcopos per diversa loca numero XXXVI. Obiit VIII kl. novembris et sepultus est in via Salaria juxta corpus sancti Felicis martyris.

Celestini[1] tempore Effesina sinodus celebrata est. Hic fecit ordinationes III per mensem decembris, presbyteros XXXII, diaconos XII, episcopos per diversa loca numero XLVI. Obiit VIII idus aprilis et sepultus est in cimiterio Priscille via Salaria.

Syxtus post annum I menses VIII incriminatus a quodam Basso de adulterio. Eo tempore audiens hoc Valentinianus Augustus jussit concilium congregari, et facto conventu cum magna examinatione judicio sinodico purgatur a LVI episcopis et condempnatur Bassus a sinodo. Hic fecit ordinationes III per mensem decembris, presbyteros XXVIII, diaconos XII episcopos per diversa loca numero LII. Obiit..... et sepultus est via Tiburtina in cripta juxta corpus beati Laurentii.

Leo[2] ecclesiam a Nestoriana et Euticiana heresi liberavit et Dioscori superbia[m] calcavit. Hic constituit ut inter actionem sacrificii diceretur Sanctum sacrificium et cetera. Hujus temporibus sinodus Calcedonensis convenit. Hic fecit ordinationes III per mensem decembris, presbyteros LXXXI, diaconos XXXI, episcopos per diversa loca numero CLXXXV. Obiit III idus aprilis et sepultus est apud beatum Petrum apostolum.

Ylarus fecit constitutum de ecclesia. Hic fecit ordinationem I per mensem decembris, presbyteros XXV, diaconos VI, episcopos per diversa loca numero XXII. Obiit... et sepultus est ad sanctum Laurentium in cripta juxta corpus Sixti episcopi.

Simplitius primum fecit ordinationem in urbe Roma in mense februarii presbyteros LVIII, et obiit VI non. madii et sepultus est in basilica beati Petri apostoli.

Felix fecit basilicam sancti Agapiti juxta basilicam sancti Laurentii martyris. Sub hujus episcopatu iterum venit relatio de Grecia Petrum Alexandrinum revocatum ab Achatio episcopo Constantinopolitano. Tunc venerabilis Felix archiepiscopus sedis apostolice urbis Rome mittens defensorem cum consilio sedis sue, facto concilio dampnavit Achatium cum Petro. Hic fecit ordinationes II in urbe Roma per mensem decembris, presbyteros XXVIII, diaconos V, episcopos per diversa loca numero XXXI. Obiit... Hic sepultus est in basilica beati Pauli apostoli.

Gelasius Gelasianum composuit et ymnos et tractatus in modum beati Ambrosii. Declaravit etiam qui libri recipi debeant in ecclesia, qui contempni. Hic fecit ordinationes II in urbe Roma in mense decembris et februarii, presbyteros XXXII, diaconos II, episcopos per diversa loca numero LXVII. Obiit XII kl. decembris et sepultus est in basilica beati Petri apostoli.

Anastasii tempore multi presbyteri et clerici separaverunt se a communione istius eo quod communicasset Fortuno diacono, et quia voluit occulte revocare Achatium nec potuit. Hic Constantinopolitanum imperatorem excommunicavit. Hic fecit ordinationem I per mensem decembris, presbyteros XXII, diaconos XII, episcopos per diversa loca numero XVI. Obiit III kl. decembris et sepultus est in basilica beati Petri apostoli.

Simachus constituit omnibus dominicis diebus et nataliciis apostolorum [et] martirum Gloria in excelsis decantari. Hic fecit ordinationes III in urbe Roma per menses decembris et februarii, presbyteros CXII, diaconos XVI, episcopos per diversa loca numero CXVII. Obiit III kl. augusti et sepultus est in basilica beati Petri apostoli.

Hormisda fecit ordinationes III in urbe Roma per mensem decembris, presbyteros XXI, diaconos XVII, episcopos per diversa loca numero LV. Obiit VIII idus augusti et sepultus est in basilica beati Petri apostoli. Hic composuit clerum et psalmis erudivit.

Johannes a Theoderico rege captus et maceratus in custodia apud Ravennam defunctus est martir XV kl. junii. Hujus tempore sanctus Benedictus abbas extitit. Hic ordinavit episcopos per diversa loca numero XV. Cujus corpus post obitum ejus translatum est de Ravenna et sepultum est in basilicam beati Petri apostoli.

Felix patriarcham Constantinopolitanum excommunicavit. Hic fecit ordinationes III in urbe Roma mensibus februarii et martii, presbyteros LV, diaconos III, episcopos per diversa loca numero XXVIII. Obiit VI

1. *En marge :* Effesina sinodus.
2. *En marge :* Calcedonensis sinodus.

idus octubris et sepultus est in basilica beati Petri apostoli.

Bonifatius obiit XVII kl. novembris et sepultus est in basilica beati Petri apostoli.

Johannes fecit ordinationes per mensem decembris, presbyteros XV, diaconos VII, episcopos per diversa loca numero XXI. Obiit VI kl. januarii et sepultus est in basilica beati Petri apostoli.

Agapitus fecit ordinationem I in urbe Roma, presbyteros VIII, diaconos III, episcopos per diversa loca numero XI. Obiit X kl. madii.

Silverius dolo captus et monachica veste indutus et a Lugilio[1] archidiacono in Pontias exilio missus, pane tribulationis et aqua angustie sustentatus defitiens mortuus est confessor XII kl. junii et sepultus est in eodem loco. Hic levatus est a Theodato tiranno sine deliberatione decreti. Qui Theodatus corruptus pecunia talem timorem indixit clero ut qui non consentiret in ejus electionem gladio puniretur. Quidam vero sacerdotes non subscripserunt in eum secundum morem antiquum vel decretum confirmaverunt aut ordinationem. Hic taliter subscripsit in dampnationem Jugilii : « Sic decet sanctorum patrum fidem in ecclesia servari catholica ut quod habuit amittat qui improba temeritate quod non accepit assumpserit. » Hic primum post beati Silvestri tempora sine imperiali assensu Gothorum manu est ordinatus episcopus. Hujus temporibus obsessa est Roma annum I in circuitu a Gothis, sed liberata a Belissario patricio. Hic fecit ordinationem I per mensem decembris, presbyteros XIII, diaconos V, episcopos per diversa loca numero XIX.

Vigilius fecit ordinationes II per mensem decembris, presbyteros XLVI, diaconos XVI, episcopos per diversa loca numero LXXXI. Obiit..... et sepultus est ad sanctum... via Salaria. Hujus temporibus celebrata est V sinodus. Hic licet fraudulenter accepisset episcopatum tamen facti penituit et ideo in exilio vitam finivit. Hujus temporibus capta est Roma a Gothis, sed postmodum occiso Totila recepta est.

Pelagius precepit ut scismatici per seculares potestates comprimerentur. Hic fecit ordinationes II per mensem decembris, presbyteros XXVI, diaconos IX, episcopos per diversa loca numero XLIX. Obiit...

Johannes fecit ordinationem per mensem decembris, presbyteros XXXIX, diaconos XIII, episcopos per diversa loca numero LXI. Obiit IX kl. augusti et sepultus est in basilica beati Petri apostoli.

Benedicti tempore Longobardi invaserunt Italiam. Hic fecit ordinationes II per mensem decembris, presbyteros..., diaconos XI, episcopos per diversa loca numero XI. Obiit... et sepultus est in basilica beati Petri apostoli.

Pelagius fecit ordinationes II per mensem decembris, presbyteros XXVIII, diaconos VII, episcopos per diversa loca numero XLVIII. Obiit die VII februarii et sepultus apud beatum Petrum apostolum.

Gregorius dialogus dies nostros in pace disposuit. Hic constituit ut supra corpus beati Petri et Pauli misse celebrarentur. Hic fecit ordinationes II, unam in quadragesima et aliam in mense septimo, presbyteros XXXIX, diaconos V, episcopos per diversa loca numero LXII. Obiit III idus martii et sepultus est ad beatum Petrum apostolum ante secretarium.

Tavinianus (*sic*) fecit episcopos per diversa loca numero XXVI. Obiit VIII kl. martii et sepultus est in ecclesia beati Petri apostoli.

Bonifatius constituit ut Romanus pontifex non debeat eligi nisi post tertium diem depositionis sui antecessoris. Hic fecit episcopos per diversa loca numero XXII ; obiit II idus novembris et sepultus est in ecclesia beati Petri apostoli.

Bonifatius impetravit a Focate templum Patheon (*sic*) et dedicavit eum in honore sancte Marie et omnium sanctorum. Hic fecit ordinationes II per mensem decembris, presbyteros X, diaconos VIII, episcopos per diversa loca numero XXXVI. Obiit VIII kl. junii et sepultus est ad beatum Petrum apostolum.

Deusdedit constituit ut secunda missa fieret in clero. Hic fecit ordinationes III, presbyteros XIII, diaconos V, episcopos per diversa loca numero XXVIII. Obiit VI idus novembris et sepultus est apud beatum Petrum.

Bonifatius sub anathemate interdixit ut nullus audeat de ecclesia. Hic fecit ordinationes II per mensem decembris, presbyteros XXVI, diaconos X, episcopos per diversa loca numero XXVIII. Obiit VIII kal. novembris et sepultus est apud beatum Petrum apostolum.

Honorius fecit ordinationes III, presbyteros XIII, diaconos XI, episcopos per diversa loca numero LXXXI. Obiit III idus decembris et sepultus est...

Severinus fecit episcopos per diversa loca numero IX. Obiit III non. augusti et sepultus est ad predictum beatum Petrum apostolum. Hujus temporibus fuit Eraclius christianissimus imperator, qui extincto Codroe crucem Domini Ierosolimis reportavit.

1. *Corriger* Vigilio ; *quelques lignes plus bas on trouve encore* **Jugilii** *pour* Vigilii.

Johannes fecit ordinationes II per mensem decembris, presbyteros XVIIII, diaconos V, episcopos per diversa loca numero XVIII. Obiit IIII idus octubris et sepultus est apud beatum Petrum apostolum.

Theodorus penitentie librum composuit. Hic fecit ordinationem I per mensem decembris, presbyteros XXI, diaconos IIII, episcopos per diversa loca numero XLVI. Obiit III idus madii et sepultus apud beatum Petrum apostolum.

Martinus fecit ordinationes II per mensem decembris, presbyteros XI, diaconos V, episcopos per diversa loca XXXIII. Hic sub Constantino heretico III idus novembris martir coronatus est.

Eugenius canonum scientia fuit eruditus. Hic fecit ordinationes, episcopos per diversa loca numero XXI. Obiit III non. junii et sepultus est apud beatum Petrum apostolum.

Vitalianus fecit ordinationes IIII per mensem decembris, presbyteros XII, diaconum I, episcopos per diversa loca numero XCVII. Hujus tempore venit Constantinus imperator et deposuit quicquid erat ad ornatum civitatis et asportavit secum in Sicilia.

Adeodatus fecit ordinationem I per mensem decembris, presbyteros XIIII, diaconos VI, episcopos per diversa loca numero XLVI. Obiit VI kl. julii et sepultus apud beatum Petrum apostolum.

Boni tempore stella splendissima nec antea visa apparuit in celo. Hic fecit ordinationem I, presbyteros X, diaconos V, episcopos per diversa loca numero VI. Obiit idus aprilis et sepultus apud boatum Petrum apostolum.

Agatho[1] tempore VI celebrata sinodus. Hic fecit ordinationem I, presbyteros X, diaconos III, episcopos per diversa loca numero XVIII. Obiit IIII idus januarii et sepultus apud b. Petrum apostolum.

Leo sanctam VI synodum suscepit et studiosissime in latinum translatavit. Hic fecit ordinationem I per mensem junii, presbyteros VIIII, diaconos XXVII, episcopos per diversa loca numero XXIII. Obiit V non. julii et sepultus apud beatum Petrum apostolum.

Benedictus fecit episcopos per diversa loca numero XII. Obit VIII idus madii et sepultus apud beatum Petrum apostolum.

Johannes librum de dignitate pallii composuit. Hujus temporibus provintia Africa subjugata Romano imperio atque restituta. Hic fecit episcopos per diversa loca numero XIII. Obiit IIII non. augusti et sepultus apud beatum Petrum apostolum.

Conon fecit episcopos per diversa loca numero XIII. Obiit XI kl. octobris et sepultus est apud beatum Petrum apostolum.

Sergius corpus beati Leonis probatissimi patris ac pontificis quod in abdito inferioribus secretarii predicte basilice positum fuerat, facta diligentius tumba in denominata basilica publico loco ut sibi fuerat revelatum reposuit ac locum ipsum ornavit. Hic fecit ordinationes II per mensen martii, presbyteros XVIII, diaconos IIII, episcopos per diversa loca numero XXVII. Hic basilicam Lateranensem reparavit et constituit ut Agnus Dei cantaretur ad missam in fractione dominici corporis. Obiit VI idus decembris et sepultus in basilica beati Petri apostoli.

Johannes fecit ordinationem I presbyteros VIII, diaconos II, episcopos per diversa loca numero XII.

Johannes fecit episcopos per diversa loca numero XVIII.

Sisinnius fecit episcopum I in insula Corsica.

Constantini tempore duo Saxoni reges venerunt Romam causa orationis ibique mortui sunt. Hic fecit ordinationem I, presbyteros X, diaconos II, episcopos per diversa loca numero LXIIII. Obiit VI idus aprilis.

Gregorius adjunxit in secreta : Quorum sollempnia hodie celebrantur, Domine Deus noster, in conspectu tue majestatis in toto orbe terrarum. Hic per Bonifatium monachum et episcopum Germanorum gentem sedentem in tenebris doctrina lucis convertit ad Christum. Hic constituit V feria in Quadragesima jejunare et missam eadem die sicut per totam epdomadam celebrare, quod antea non fiebat. Hujus temporibus Leo Augustus depinxit omnes ymagines Salvatoris et ejus genitricis virginis Marie vel omnium sanctorum quas invenire potuit, et in medio civitatis Constantinopolitane incendit. Hic fecit ordinationes V, presbyteros XXXV, diaconos XIX, episcopos per diversa loca CXLIX. Obiit IIII idus februarii et sepultus in basilica beati Petri apostoli.

Gregorius fecit recedere totam Italiam a potestate Leonis Augusti heretici ob dep[ositionem] immaginum, et ipsum imperatorem excommunicavit et a regno privavit. In tempore hujus Aliprandus Longobardorum rex Romam obsedit.

Zacharias fecit pacem cum Longobardis. Hic Dialogorum libros IIII^or^ de latino in grecum transtulit. Hic Francorum regem Karolum fratrem Pipini fecit clericum et misit eum in Cassinense monasterium ut fieret

1. *En marge* : Sexta sinodus.

monachus. Cui etiam monasterio dona plurima cum privilegio apostolice sedis contulit.

Stephanus ob infestationem Aistulfi regis Longobardorum pergens Frantiam unxit Pipinum fratrem Karoli regis et duos filios ejus in reges Francorum. Qui rex simul cum eo veniens Italiam abstulit Ravennam et XX alias civitates eidem Aistulfo et sub jure sancti Petri redegit; unde etiam patricius Romanus effectus est. Hic fecit ordinationem I per mensem martii, presbyteros II, diaconos II, episcopos per diversa loca numero III. Obiit VI kl. madii et sepultus est in basilica beati Petri apostoli.

Paulus fecit ordinationes II per mensem decembris, presbyteros XII, diaconos X, episcopos per diversa loca numero XXV.

Cons[tan]tinus adhuc laicus, neophitus scilicet, sedem invasit apostolicam.

Stephanus fecit ordinationem I per mensem decembris, presbyteros V, diaconos IIII, episcopos per diversa loca numero XII.

Adrianus fecit ordinationes II per mensem martii, presbyteros XXIIII, diaconos VII, episcopos per diversa loca numero CLXXXV, et sepultus in basilica beati Petri apostoli. Hujus precibus vocatus Karolus Magnus supra nominati Pipini filius obsedit Lonbardos in Papiam ubi cepit Desiderium regem et uxorem ejus, quos captos duxit in Frantiam et reddidit omnia que pater ejus Pipinus dederat beato Petro, adjuncto quoque ei ducatu Spoletino et Beneventano. Ob hoc et ipse dici meruit Francorum et Longobardorum patricius et Romanorum.

Leo.

Stephanus.

Paschalis.

Eugenius penitentialem librum composuit et in Frantiam transmisit.

Valentinus Lodoicum filium Karoli imperatorem consecravit.

Gregorius.

Sergii tempore Sarraceni vastaverunt Italiam.

Leo Karolum filium Lodoici coronavit imperatorem et edificavit civitatem quam suo nomine Leoninam appellavit, illam videlicet ubi corpus beati Petri requiescit, et fecit ecclesiam sancte Marie Nove et sanctorum III Coronatorum. Hic dum pergeret in die sancti Marci cum letaniis ad sanctum Petrum captus a Romanis excecatus est, precisa lingua. Sed Deus omnipotens reddidit visum et loquelam, et peragens ad Karolum regem Francorum suscepit eum cum magno honore et rediit Romam cum prefato rege; et facta vindicta de inimicis ejus, purgante se papa de quibusdam criminibus sibi illatis, isdem coronatus est imperatorem Romanum.

Benedictus qui et Zenus.

Nicholaus uno tempore duos imperatores excommunicavit, orientalem nomine Michaelem propter Ignatii injustam depredationem quam faciebat, et occidentalem nomine Lotharium propter Waldrade pellicis sotietatem.

Adrianus Karolum Lodoici filium oleo unxit et imperatorem constituit.

Johannes.

Arinus[1].

Stephanus.

Formosus. Hujus tempore Longobardis rebellantibus Franci perdiderunt regnum.

Bonifatius.

Stephani tempore Sarraceni occupaverunt Syciliam.

Romanus.

Theodorus.

Johannes Tusculanus. Hujus temporibus Capitanei Romanum patriciatum sibi tiranide vendicaverunt.

Benedictus.

Leo.

Christoforus ejectus est de papatu et monachus effectus est.

Sergius.

Anastasius.

Lando.

Johannes.

Leo.

Stephanus.

Martinus.

Agapitus.

Johannes.

Leo.

Benedictus.

Johannes.

Benedictus.

Bonus.

Bonefatius.

Benedictus.

Johannes.

Johannes.

Johannes.

Gregorius.

1. *Corr.* Marinus. *Hadrien III, qui devrait suivre,* a *été omis.*

Johannes.
Silvester Tustulanus.
Johannes qui vocatur Sicco.
Johannes qui vocatur Fanassus.
Sergius qui vocatur Os porci.
Benedictus frater Alberici majoris. Hic germanus Silvestri superioris uno eodemque die et laicus et pontifex fuit.
Johannes frater ejus genere Tusculanus Octonem regem Saxonum coronavit imperatorem.
Benedictus vel Zenus qui vocatur Pheophilactus.
Silvester Sainnensis.
Gregorius qui vocatur Johannes Gratianus.
Clemens qui vocatur Suggerus.
Damasus qui vocatur Poppo.
Leo qui vocatur Bruno.
Victor qui vocatur Gebeardus.
Stephanus qui vocatur Fredericus.
Benedictus Velletrensis episcopus.
Nicholaus, prius vocatus Gerardus, episcopus Florentinus fuit, quem Ildebrandus monachus Romane ecclesie archidiaconus apud Senam in summum pontificem elegit; qui postea de tripertita simonia in Lateranensi concilio caput fecit.
Alexander qui vocatur Anselmus Lucensis episcopus fuit.
Gregorius qui vocatur Ildibrandus monachus.
Victor qui et Desiderius cenobii Cassinensis abbas.
Urbanus constituit prephationem x. de sancta Maria.
Paschalis.
Gelasius.
Calixtus.
Honorius.
Innocentius cum plures ordinationes suo tempore celebrasset, x^e^ sue ordinationis anno in Lateranensi ecclesia concilium celebravit, in quo episcopis, presbyteris, diaconibus, subdiaconibus, ut matrimonia non contraherent interdixit, contracta quoque ut separarentur sanccivit. Artem etiam illam sagittariorum et balistariorum in eodem concilio sub anathematis vinculo prohibuit. Obiit VIII kal. octubres.
Celestinus.
Lutius.
Eugenius.

LXIIII. — Littere[1] Alexandri pape ad fratres monasterii de Marmoxolo super castro Tiberie quod commissum fuit custodie P. et Leonis filiorum quondam Cincii Frisaponis et ecclesia sancti Eleutherii que ad jus pertinet monasterii antedicti.

Alexander episcopus servus servorum Dei dilectis filiis Aimoni et universis fratribus monasterii de Marmusolo salutem et apostolicam benedictionem. Cum ex injuncto nobis officio singulorum jura defendere debeamus illis presertim cogimur suas justitias conservare quos habitus honestatis exornat et cultores reddit sacre religionis insignes. Nos siquidem dilectis filiis nostris nobilibus viris Johanni, Petro et Leoni filiis quondam bone memorie

1. Alexandre III garantit à Aimon, abbé de Marmosolo, et à ses moines, la possession de l'église Saint-Eleuthère à Tivera, cette église n'étant pas comprise dans l'échange des châtellenies d'Olevano et de Tivera, consenti par le pape aux fils de Cencio Frajapane. — Cette lettre (J., 12624) doit être de l'une des années 1160, 1173, 1174, 1175. Marmosolo et Tiberia étaient deux localités voisines de Ninfa et de Norma. Elles avaient été données en 1154 aux Cisterciens par l'évêque de Velletri Hugues; v. Borgia, *Istoria della chiesa di Velletri*, p 232. Cf. Bauco, *Storia di Velletri*, t. II, p. 125; *L. P.*, t. II, p. 309, note 40; Tomassetti, *Campagna Romana*, t. I, p. 68. *Tivera* est un lieu dit un peu à l'ouest de Ninfa. Tout près, vers le nord, subsiste le nom de *S. Eleuterio*. Quant à l'abbaye de Marmosolo, il faut peut-être l'identifier avec l'abbaye de S. Angelo, au-dessus de Ninfa, entre Norma et Sermoneta, dont il reste trace dans le lieu dit *Abbadia*. — L'homme de bien (*bone memorie*) Cencius Frajapane est celui dont il est question dans la vie de Gélase II (*L. P.*, t. II, p. 313 et suiv.). — Ce texte a été publié par Pflugk-Harttung, *Acta P. R. inedita*, t. II, p. 241, d'après un manuscrit secondaire du *L. C.*

Cinthii Fraiapanis castrum Tiberie pro eo quod nobis Olibanum concesserunt ad tenendum in custodia sicut Olibanum habuerunt concessimus; sed ecclesia sancti Eleutherii cum pertinentiis suis in tenimento ejusdem castri sitam quc ad jus monasterii vestri pertinet eis nullatenus duximus concedendam. Et ideo nulla ratione volumus ut occasione illius concessionis quam eis fecimus jus monasterii vestri depereat vel super eadem ecclesia debeatis aliquatenus infestari aut ejus possessiones imminui debeant vel auferri. Datum Anagnie, XV *kl. octobris.*

LXV. — Instrumentum locationis castri Frusinonis [1].

In nomine Domini. Anno Domini MCCVII pontificatus domni Innocentii pape III anno nono, indictione X, mense septembri, die V, nos Stephanus de Fossanova, domni Innocentii pape III camerarius, precepto et auctoritate ipsius, sub ejusdem domni pape presentia, et venerabilium patrum et dominorum Nicolai Tusculani episcopi, Cinthii sancti Laurentii in Lucina presbyteri cardinalis, Petri sancte Pudentiane presbyteri cardinalis, Roggerii sancte Anastasie presbyteri cardinalis, Stephani sancti Grisochoni presbyteri cardinalis, Johannis sancte Romane Ecclesie cancellarii sancte Marie in Cosmidin diaconi cardinalis, Uberti sancti Angeli diaconi cardinalis, Octaviani sanctorum Sergii et Bachi diaconi cardinalis, Gregorii sancti Theodori diaconi cardinalis, ad exemplar felicis memorie Johannis noni pape et Paschalis secundi, predecessorum ipsius domni Innocentii, procuratorio nomine renovamus locationem vobis dominis de Frusinone sacrosancte Romane ecclesie fidelibus, videlicet Sigimulfo, Adinulfo Baroni, Beraldo Collismedii, Tebaldo Vetulo, Johanni filio Orlandi, Alberto Peccatello, Landoni Retruso, Landulfo nepoti suo, Guttifrido Longo, Tebaldo Monacho, Petro Cunzo, Johanni Caputio, Guilemino Collismedii, Giso, Gerardo Pallarolo, Scalzagalline, Thomasio Scalzagalline, Thomasio Mazoccio, Raymundo, Johanni et Oggerio filiis Belizi, Antonio, Henrico, Bertrayino, Oggerio, Adenulfo, Biviano, Adinulfo Sclarice, Johanni Sperato, Afflatitio, Johanni Odorisci, Viviano, Johanni et Baroni filiis Oggerii Tosti, Petro Pagani, Gregorio Guttifridi, Girardo Lupo, Bartholomeo filio Petri Nubilonis, Paulo Nubilonis, Oggerio et Sygimulfo filiis Violani Pallarvî, Oddoni filio Bertraymi, Gualguano et Thome filiis Gualguani, Egidio, Johanni Tappeto, Pelagio, Johanni Gerardi, Gerardo Baldini, vobis vestrisque heredibus locamus et concedimus castrum Frusinonis usque in vestram tertiam generationem, quemadmodum predecessores vestri legitime tenuerunt, cum domibus, terris, vineis, silvis, aquis, pratis et pascuis, cultis et incultis, arboribus pomiferis, aquimòlis, et cum omnibus pertinentiis et territorio suo, quod habet hos affines : a primo latere fractas de arcu qui dividit inter Frusinonem et Aletrum; a secundo latere rivum sancti Angeli, qui dividit inter Frusinonem et Ferentinum; et a tertio latere campum sancti Antonini, qui est finis inter Frusinonem et Ceccanum; et a quarto latere Turrice, terminans inter predictum castrum et Verulanam civitatem, que juris sancte Romane ecclesie esse dinoscitur. Hanc siquidem locationem vobis vestrisque heredibus fecimus hoc tenore, ut videlicet in unoquoque tertio genere ipsius castri locatio ab apostolica sede renovetur, et pro renovatione ipsa decem libras puri argenti heredes vestri, quibus fiet locatio, apostolice sedi persolvent. Verum pro pentione trium solidorum aureorum, quam Romane ecclesie tenebamini solvere annuatim, sicut predictus papa Paschalis decrevit, et in instrumento puplico exinde confecto perspeximus contineri, de voluntate ac consensu vestro olim hujusmodi commutatio facta est, ut videlicet ecclesia Romana in castro predicto quadraginta octo homines habeat, qui de cetero sicut hactenus teneantur Romane ecclesie respondere; domum autem de Siconibus, que nunc multiplicata est per sobolis propagationem, sedile unius molendini et casalinum cujusdam domus, que ibidem hactenus apostolica sedes absolute noscitur habuisse, et nunc et in posterum libere possidebit. Quia vero possessiones et bona predictorum hominum et domus de Siconibus distrahi vel alienari non debent in dampnum et prejudicium apostolice sedis ut ipsa debita servitia et consueta ammittat, possessiones et bona ipsa ad cujuscumque manus devenerint vel devenerunt hactenus, alienata vel distracta restituantur, et in potestatem et proprietatem et utilitatem ejus absque cujuslibet contradictione redibunt, ut jus ecclesie Romane illibate ac integre conservetur. Vobis itaque vestrisque heredibus liberam auctoritate apostolica tribuimus facultatem ipsum castrum possidendi, fruendi, utendi, meliorandi secundum approbatam consuetudinem et antiquam, salvis fidelitatibus, bandis, placitis, forisfacturis, fodris, albergariis, expeditione et parlamento, guerra et pace ad mandatum curie facienda, et aliis rationibus, que ibidem Romana ecclesia habere consuevit. Actum Ferentini coram

1. 5 septembre 1206. — Muratori, *Antiq.*, t. III, p. 235; Theiner, *Codex dipl. S. Sedis*, nº 50. — Au nom du pape Innocent III, Etienne de Fossanova, son camérier, renouvelle à la seigneurie de Frosinone la location de cette ville et de son territoire, pour trois générations.

venerabili domno papa Innocentio, anno, mense, indictione et die suprascriptis.

Hii sunt rogati testes : ✠✠✠ Johannes domni Palmerii miles Ferentini testis, Roggerius frater domni camerarii testis, Tholomeus Ambrosii miles Ferentini testis, Trasmundus Mathei Drilro (?) miles Ferentini testis, Sanson miles Ceccani testis, Vivianus sancti Germani testis, Lando consobrinus domni camerarii testis.

Ego Robertus Setinus sancte Romane ecclesie judex et notarius, mandato venerabilis domni Innocentii pape tertii, ejusque camerarii domni Stephani de Fossanova supradicta fideliter scribsi.

LXVI. — De censu [1] x marcarum quas de tertio in tertium annum ecclesie Romane debet solvere dux de Calis.

Honorius et cetera. Dilecto filio nobili viro Wlodislavo duci de Calis salutem et apostolicam benedictionem. Sacrosancta Romana ecclesia et cetera. Ea propter, dilecte in Domino fili, tuis justis postulationibus inclinati, personam tuam, terram, homines, possessiones, et alia bona que in presentiarum rationabiliter possides aut in futurum justis modis prestante Domino poteris adipisci, sub beati Petri et nostra protectione suscipimus et presentis scripti patrocinio communimus, districtius inhibentes ne venerabilis frater noster Gnegnensis archiepiscopus in te vel terram tuam absque manifesta et rationabili causa et monitione premissa sententiam excommunicationis promulget. Ad indicium autem hujus a nobis precepte protectionis censum decem marcarum auri quas de tertio in tertium annum te promisisti liberaliter soluturum nobis et successoribus nostris persolves. Nulli ergo omnino hominum liceat hanc nostre protectionis et inhibitionis paginam infringere et cetera. Si quis autem et cetera. Datum Laterani, Vidus februarii, pontificatus nostri anno primo.

LXVII. — Instrumentum [2] Salimguerre de juramento fidelitatis ab eo prestito, censu XL marcarum et servitio in quibus ecclesie Romane tenetur.

Anno a nativitate domini nostri Ihesu Christi MCCXV, indictione III, tempore domni Innocentii pape tertii, pontificatus ejus anno octavodecimo, die Lune, vigilia beate Marie, septimo intrante mense septembris, in presentia et testimonio rogatorum testium infrascriptorum. In nomine Domini, amen. Ego Sallenguerra de Ferraria ab hac hora in antea ero fidelis vobis domino meo pape Innocentio·vestrisque catholicis successoribus et ecclesie Romane. Non ero in facto vel consilio vel consensu ut vitam vel membrum perdatis aut mala capiamini captione. Vestrum certum malum si scivero pro posse meo diligenter impediam. Quod si non potero impedire significabo illud vobis aut tali persone quam credam vobis pro certo dicturam. Consilium quod michi crediderilis ad vestrum dampnum me sciente nemini pandam. Papatum Romanum et regalia beati Petri, specialiter quidem totum quod michi concessistis in feudum de terra quondam clare memorie comitisse Matildis, videlicet Medicinam et duas partes Argelate, Mombaronzonem cum plebatu sancte Marie, Carpum, Carpenetum, Besinantum, Mandriam, Bibianellum, Castrum Ariani, Fordondum, Mozole, Bondenum Arduini, Pignagiam cum universis curiis et pertinentiis, juribus ac honoribus omnium predictorum castrorum et locorum, et cuncta jura et redditus, responsiones, jurisdictiones et honores, usus et albergarias, que sunt dicti poderis prefate comitisse Matildis dive memorie. In hiis locis sive pertinentiis videlicet in Sablono, Gazolo, Bellegaria, Biolotorta, Dinazano, Casale Magno, Casale Zigogno, Tregasso, Pregnano, Caviano, Runchaliis, Planzo, Castro Canusie ejusque curia, Fontana, Campogaiano, sancto Martino de Rio, Susciliolo, Pradis, Corregia, Fosa, Canulis, Miliarina, Gurgatellis, Fosulis, Budriono, Soleria, et in toto pondere quondam Cavalcacomitis ac universo Ymole comitatu, et in toto eo quod est prenominati podcris in episcopatu Bononiensi, Mutinensi, Regino, Parmensi, ceterisque aliis episcopatibus, adjutor ero ad retinendum et ad defendendum que habet, et que non habet ad recuperandum, et cum recuperata fuerint ad retinendum et defendendum contra omnem mortalem. Eandem vero terram nec teneo nec tenebo nisi a Romana tantum ecclesia et pro ipsa solvam ei annis singulis nomine census [1] quadraginta marcas argenti et serviam ei pro

1. 9 février 1217. Potthast, n° 5452; Muratori, t. V, p. 835; Pressutti, *Reg. Hon. III*, n° 324; Theiner, *Mon. Pol.*, t. I, n° 3, d'après le registre. — Honorius III prend sous sa protection Wladislas Plwacz, duc de Kalisz et de Grande-Pologne, contre les excommunications de l'archevêque de Gnesen. Cf. ci-dessus, p. 151.

2. Carpi, 7 septembre 1215. — Theiner, n° 59; cf. n° 65. Serment de fidélité prêté par Saliguerra de Ferrare, vassal du Saint-Siège pour un certain nombre de terres en Emilie, provenant de l'héritage de la comtesse Mathilde.

1. Ce cens n'est pas marqué dans la table ci-dessus. Sur ce

ipsa terra meis sumptibus in Lombardia et Romania cum centum militibus, in Tuscia vero, Valle Spoletana vel Marchia cum quinquaginta, ab Urbe autem et infra versus Apuliam per Campaniam et totum regnum Sicilie cum viginti per mensem integrum singulis annis, quandocumque fuero requisitus, tempore veniendi et recedendi minime computato. Ac deinde, quantum sibi placuerit, in suis dumtaxat expensis legatos et nuntios apostolice sedis in terram venientes prefatam devote recipiam et honorifice pertractabo. Hec omnia promitto me bona fide impleturum et servaturum; sic me Deus adjuvet et hec sancta evangelia. Actum in castro Carpi in ecclesia sancte Marie, in manibus magistri Pelegrini domni pape capellani ad hoc specialiter delegati feliciter.

Ego Thomas qui vocor Rizardus domni Ottonis imperatoris notarius rogatus interfui, audivi et scripsi et duo instrumenta uno tenore complevi.

✠ *Signum proprie manus domni Sallinguerre, qui hoc fieri rogavit et sigillo suo communiri precepit.*

✠ *Ego Nicolaus Reginus episcopus interfui, subscripsi et ad majorem cautelam meo sigillo hoc muniri mandavi.* ✠ *Ego Mainardinus Ymolensis episcopus interfui, subscripsi et hoc similiter sigillo muniri precepi.* ✠ *Ego Henricus Bononiensis episcopus interfui, subscripsi et hoc similiter sigillo meo roborari jussi. Ego Azo abbas sancti Benedicti de Laronc interfui, subscripsi et sigillo meo muniri feci.*

Testes autem ad hoc rogati et convocati, clerici et laici, scilicet domnus abbas sancti Petri de Cremona et donnus archipresbyter de Carpo, et donnus Guillelmus archipresbyter Quaranti; laici autem Raimundus de Sisso, et Manfredus de Sisso, et Guido de Sisso, et Atto de Sisso, Mamfredus Lupi, Guillelmus de Fuliano et Hugolinus frater ejus, Parcusgrossus, Albriconus Cambiatoris, Paganus de Saviola, Arduinus de Bondeno et Piscatore judex de Bundeno, Guidotto de Bundeno, Jordanus de Bundeno, Fulchinus de Campaniola, Guizardinus de Campaniola, Jacobus de Lafracta, Hildeprandinus de Prentopar et multis aliis.

LXVIII. — Instrumentum[1] addestratorum mappulariorum et cubiculorum.

In nomine Domini, anno X pontificatus domni Innocentii tertii pape et indictione X mense martii die XXI. Nos quidem scolensens de scola addexstratorum et de scola mappulariorum et cubiculorum, scilicet Nicolaus Jaconus prior mapulariorum et Romanus de Johanne Tinioso prior de scola cubiculorum et Stephanus Nicolai Jaconi et Nicolaus de Johanne abbate et Gregorius Simeonis et Angelus de Pecta et Homo sancti Petri et Petrus scriniarius et Nicolaus de Stephano et Mala Spina et Jacobus de Laurentio marmorario et Paulus Faraone prior de scola addexstratorum et Pantaleon et Rogerius Tancredi et Petrus Josanti et Leonardus Romani de Gulielmo et Angelus de Pecta et Nicolaus de Caro Johanne et Homo sancti Petri et Benedictus Patitarius et Rogerius scriniarius, prestito sacramento promittimus omnes pariter quod amodo a nullo archiepiscopo vel episcopo consecrato vel abbate benedicto seu quolibet ordinato equ[u]m vel mantum aut quodlibet aliut per importunitatem exigemus aut per violentiam extorquebimus, nec propter hoc aliquam injuriam verbo vel facto cuiquam irrogabimus aut faciemus irrogari, set illut cum gratiarum actione accipiemus quod nobis ab aliquo predictorum liberaliter fuerit elargitum vel quod cammerarius requisitus gratis poterit obtinere. Sub eodem etiam juramento promittimus quod non crimus in facto vel consilio vel consensu ut plures quam quatuor ex mapulariis sive cubiculariis et quatuor de addexstratoriis in curia domni pape commedant; set tamen in santo die Jovis et Pascha et Natale et quando domnus papa habebit regnum omnes predicti scolensens in curia domni pape conmedant, nec alium vel alios secum adducant cum sibi in stationibus vel aliis festivitatibus consuetum servitium exhibebunt et quatuor de addestratoribus et quatuor item mappulares et cubiculares similiter et non plures semel commedant, sine strepitu vel tumultu cum conscerato et benedicto et ordinato; nullum autem in nostra societate recipiemus qui non prestet in primis domno pape coram camerario suo simile juramentum; verum si quis de mea societate aliquid predictorum infringere apteptaverit, ad societatem meam ipsum de cetero non admittam; et si nos, quod absit, contra hoc venire teptavcrimus, preter reatum perjurii officium istut prorsus amittatur. Quam cartulam scripsit Rogerius Obitus scriniarius in mense et indictione suprascripta X, signum ⊕ manus ss. hujus cartule rogati Petrus de Romano clericus sancti Sergii testis, Thomas Sundus testis, Johannes Mathei testis, Damianus testis, Johannes Sallorentius scriniarius testis.

(*Autre main.*) Basilius Jobannis Nicole civis Romanus juravit officium mappulariorum secundum formam juramenti suprascripti cum sacramento fidelitatis sub anno Domini

fait, voir les observations de P. Fabre, p. 101 *a*, n. 7; 101 *b*, n. 1; 102 *b*, n. 2; 130 *a*, n. 1.

1. 21 mars 1207. — Muratori, t. VI, p. 459. Cf. ci-dessus, p. 304, 305.

MCCLIIII, indict. XII, pontificatus vero domni pape Innocentii IIII[u] anno XI[o].

Stephanus Nicoli Johannis abbatis civis Romanus juravit officium adrestatoriorum cum juramento fidelitatis ut superius continetur.

Petrus Johannis Angeli civis Romanus juravit officium adrestariorum in eundem modum.

(*Autre main.*) Johannes Guidonis prior mappulariorum.
Petrus Abbatis prior mappulariorum.
Angelus Pecte.
Paulus Nicolai Jaconi.
Petrus Johannis Guidonis scriniarius.
Basilius Johannis Nicolai.
Lucas marmorarius.
Romanus Petri Georgii prior adestratorum.
Petrus Abbatis.
Angelus Pecte.
Stephanus Nicolai Johannis Abbatis.
Petrus Johannis Angeli.
Gregorius Pantelonis.
Johannes Romanus cursor domni pape.
Angelus Pauli Johannis Nicolai.

Omnes predicti mappularii et adrestratores ad sancta Dei evangelia juraverunt secundum formam superius annotatam presentibus magistro Pascali de Godane camere domni pape clerico, magistro Burchardo de Carongeno (?) capellano domni pape, Basso notario camere domni pape et Jacobo de Farcon. (?) domni pape cursore testibus.

Actum Laterani anno Domini MCCLV, VII idus decembris, pontificatus vero domni pape Alexandri IIII[u], anno primo.

LXVIIII. — LITTERE[1] H. PREPOSITI ET C. CANONICI NOVE ECCLESIE DE OBEDIENTIA QUAM NOMINE ABBATIS MONASTERII HELWORIDESUSENSIS PRESTITERUNT IN MANIBUS DUORUM CARDINALIUM SEDIS APOSTOLICE LEGATORUM ET RENUNTIATIONE CUJUSDAM CONSUETUDINIS.

H. Dei gratia nove ecclesie prepositus et C. ejusdem ecclesie canonicus Paderburnensis diocesis, universis harum litterarum inspectoribus salutem in Domino. Notum esse cupimus tam presentibus quam futuris hujus pagine inspectoribus quod cum dominus H. Hostiensis et Velletrensis episcopus et dominus L. tituli sancte Crucis presbyter cardinalis in partibus Alamanie legationis officio fungentes invenerunt T. Corbeiensem abbatem de monasterio Helwordeshusensi[1] quod ad Romanam ecclesiam nullo noscitur mediante pertinere ad monasterium quod etiam est Romane ecclesie speciale secundum illius terre consuetudinem migrasse, licentia primum deserendi vel confirmatione... a domno papa vel ab ipsius legatis qui vices suas tunc in partibus illis gerebant nec habita nec petita. Propter quod dum ipsum suspendi ab officio et beneficio mandassent donec se summo pontifici vel eorum conspectui representaret super excessu prememorato veniam petiturus, idem abbas et ipsius ecclesia nuntios suos ad eorumdem presentiam destinarunt, qui devote ipsum et humiliter excusantes illius terre allegarunt consuetudinem generalem; asserentes videlicet quod pro confirmatione electionis vel obtinenda benedictione vel etiam de uno monasterio ad aliud transeundi summus pontifex vel ejus legati non erant aliquatenus requirendi cum in ipsorum partibus talis consuetudo fuerit hactenus observata, talem nichilominus licet consuetudinem generalem et plurimum ipsis commodam, si forsan ab ipsis legatis corrigibilis videretur, ad ipsorum placitum ut pote in eo sicut in omnibus filii obedientie corrigi cupientes. Idem vero legati ad ipsorum mandatum tam abbate quam suo conventu super predicta consuetudine retinenda vel abolenda promptissimis et devotis eisdem injungere curarunt ut super predictis suum ad sedem apostolicam nuntium destinarent, mandatum domni pape super his eodem nuntio mediante recepturi. Injunctum igitur sibi legatorum mandatum tam predictus abbas quam ipsius conventus devote ac humiliter adimplentes nos familiares ac clericos ecclesie sue, sicut in litteris suis tam clausis quam apertis protestati sunt, ad sedem apostolicam destinarunt, ratum habituri quicquid in predicta consuetudine conservanda vel etiam ejus renuntiatione facienda apud apostolicam egerimus benignitatem, plenariam hujus cause procurationem nobis committentes. Nos itaque in presentia domni pape constituti cum pro predicta consuetudine apud ipsius sanctitatem excusationes intenderemus et ipse nichilominus eandem censeret pravam et canonibus inimicam, ex consueta tamen apostolice sedis benignitate que tali consue-

1. Cette pièce n'est pas datée, mais la légation des cardinaux Hugolin d'Ostie et Léon de Sainte-Croix est de l'année 1207. — Le prévôt et un des chanoines de Corvey renoncent, au nom de leur abbé, à la coutume de ne pas demander l'autorisation du pape pour les translations d'une abbaye à une autre.

1. Le monastère de Helmwardshausen, au diocèse de Paderborn, est marqué ci-dessus, p. 161 *b*, comme devant un cens au Saint-Siège. Quant à la célèbre abbaye de Corvey, elle figure, p. 246 *b*, sur la liste des monastères exempts.

tudine mediante fuerant hactenus peracta dissimulans vel potius paterne remittens, eidem consuetudinem ex parte prememorati abbatis et totius ipsius ecclesie renuntiavimus deinceps observande predictis domnis cardinalibus prestantes vice sepedicti abbatis obedientiam manualem, presentem etiam jamdicte renuntiationis pagtnam nostrorum sigillorum munimine subsignantes.

LXX. — Instrumentum [1] castri Scurie.

Dominice incarnationis anno M°CC°XIIII°. Notum sit presentibus et futuris quod Petrus de Naiac, nuncius militum et proborum hominum Scurie ad summum pontificem, asseruit se habere mandatum domni pape ut omnes probos homines Scurie ex parte ipsius domni pape moneret et induceret procuraret quod ipsi domno pape et sancte ecclesie Romane jurarent fidelitatem, ad cujus jus et proprietatem idem castrum Scurie ab antiquo dinoscitur pertinere, et ut idem castrum cum pertinentiis ejus fideliter ad honorem Dei et domni pape et sancte Romane ecclesie pro posse custodirent et tuerentur. Milites autem infrascripti et probi homines ejusdem castri ipsius monitis et mandatis summi pontificis fidem et effectum congruum adhibentes, devote et benigne ipsi domno pape fidelitatis sacramentum prestiterunt, et quod idem castrum cum pertinentiis suis pro posse fideliter custodient et servabunt ad honorem Dei et sancte Romane ecclesie et domni pape et successorum ejus et salvo etiam jure omnium eorum qui jus habent in eodem castro, eodem Petro de Naiac ipsius domni pape nomine sacramentum recipiente.

Bet Montarsi, Bernat Audric, Guillem Audibert, Raimund Pouz, Gui Audric, Namat Rigal, Uc Clari, Bernat de Tacill, Costa, Marmoissa, Uc Sicart, Bernart de la Capella, Joan Gacha, Na Adibert, Ermengau de Flaviac, Rosergue, Daide Calmeta, Nermas, Bueorn, Guillem Tiboba, Raimund Cogul, Daide Desirats, Treillas, Cassainac, Guillem Galles, Daide Rotguier, Bordeti, Raimund Cheirandier, Bertolmieu Rotguier, Guillem Peirera, Peire de Soeil, P. Humbert, Raimund de Bonaval, Guillem Taillafer, Peire Boba, Rotguier de Naiac, P. Boer, Raimund Maner, Ermengau, Benezeg, W. Guittar, N'Engilbert de Drinac, Barreira, Bernart Dons, Daide de Dalenx, Guillem Ver, W. Pécol, Uc Bofat, Raimund Delsol, W. Cordurier, Laoter Jonas, Bertolmieu Neissartels, Fenols, D. Chatbert, R. Baireira, W. Calmetta, Constanti, Daide Sabatier, P. Berenguier, W. de Dalenx, Bernart Calmeta, Bonet Guitmar, Donadieu, P. Capella, Bernart de Bairadeiras, W. Rodanel, Daide de Bezeilles, G. Gressellas, Uc Millassa, P. Boissier, Bernart Audric lo Jove, Gui Boier, Joan Guarnier, Torreta, Fantaus, W. lo fil, que fo Frotart, Pouz Cornavi, Bernat de la Dreeha, Espaucenx, N'Arnal de Fos, Daide del Pogi, Ameil Fornier, Redon, Azemar Bonet, Farsat, Ameil de la Costa, Bordet, Causanel, P. Guitmar, Rotguier de Soeil, P. de la Drecha, G. de la Comba, Raimund del Pogi, P. Segui, Joan del Pog, P. Morgues, Bernalt Rainal, Dalenx lo cappita, W. Moscaillo, Daide Rainal, D. Fornier, D. de Drinae, Joan della salla, Daide Moscaillo, Raimund del Slas, Bonet Gaborier, B. Guitmar, W. de Caorrz, W. Aigbran, Pouz Bonet, Girma de la Gresa, P. Sazol, Golfier, P. Gros, Millars, Durant Lumet, Nabra, P. Delmas, P. Folcran, D. Galles, Bernat Aimeric, P. Julz, W. del Pog, Joan Pouz, Bernat Chatbert, Bernat Segui, Bonifaci, W. Rairal, Boazo, W. de Drinac, Ponz de la Capella, Gairal, P. Folcran, Raimund Segui, Guillem Rog., Bernart Desprati, Blanesqer, R. Boer, Joan de la Farga, Ysarn de Somma, Uc Teisseire, Rotbert de Sirsols, P. Grimal, D. de Besoinese, Joan Fabre, P. Alaman, Raimund de Vezeille, Raimund Teisseire, Bernat Delsol, Robert de Flamaguet, Raimund Grimal, Bernat Raols, Daide Jocaveil, Perassal, Vinola, Dadan, Pons Amat, Bernat Guitart, Castelsneus, Lueis, W. Folcran, Creissens, Randole, Ysarn de Cantaloba, Gui Delzol, Matheu de la Grava, Daide de Cainac, Rameg, Joan de Lavaur, D. de la Broa, W. Pous, P. Boer, Raimund Baile, Raimund de Dalenx, Daide Cauller, Raimund Capus, en Ysarn, Daide Audric, Raimund de Castelnou, Bonet Pecol, P. Fos, Ribieira, Bernat Estora, P. de la Capella, Esteve Gavag, Azemar Capella, Guiral de Cue, Raimund de Coga, Raimund Bernat, W. Veil, Bernart Davizac, Morgues, P. Mudat, Ysarn de Dalenx, B. Fransese, Arnaut de Cais, Ysarn Pent, Bernat de Gresellas, Zasquier, Raveilla, Ameil Bernat, Ameil Vassal, Bertran Vassal, Bet Tempesta, Gros, Arnaut de la Mota, Dauderi, Durant Berenguier, Peironet lo commat, Bernat Fransese, Casals, Pons de Lacapella lo Jove, R. Peirota.

1. 1214. — Procès-verbal du serment de fidélité prêté au pape par les gens de Lescure. Sur le château de Lescure (diocèse d'Albi) et ses relations avec le Saint-Siège, v. ci-dessus, p. 203 *a*, n. 4. Cf. plus loin les pièces CLXXVI et CLXXVII.

LXXI[1]. — De civitatibus et territoriis que rex Carolus beato Petro concessit et pape Adriano tradi spopondit, necnon civitatibus, castris, terris et monasteriis per diversas mundi provincias constitutis et censibus ecclesie Romane debitis ab eisdem.

Ex Romano Pontificali cap. CXLVIIII[2].

[1] Muratori, *Antiq.*, t. V, p. 827 (noter que la pagination répète deux fois les pages 827-836). Theiner, *Cod. dipl. s. sedis*, t. I, n° 2, ne donne, et encore sans titre, que les extraits du *L. P.* jusqu'aux mots *Romanis locata*, ci-dessous, p. 346 *b*, l. 23.

[2] Ces mots ont été grattés dans le ms. original, lors de la transcription du titre ci-dessus; ils figurent dans R[1] et ses dérivés. — Ici commence la série des documents que Cencius emprunte à Albinus. Les n°s LXXI, LXXII, LXXIII, forment un groupe qui se retrouve dans la collection canonique de Deusdedit, l. III, ch. 149. C'est ce n° de chapitre qui figure, sans rime ni raison, dans la rubrique d'Albinus, d'où il a passé dans le titre primitif de Cencius. Les mots *Ex Romano pontificali* appartiennent à Deusdedit; ils ne peuvent s'appliquer qu'aux extraits du *Liber pontificalis* par lesquels s'ouvre ce morceau (c. 1-5), et n'ont rien à voir avec les extraits des registres qui viennent à la suite. — Je donnerai désormais, pour toutes les pièces que Cencius doit à Albinus, les variantes du ms. unique de celui-ci, l'*Ottob.* 3057. J'y joins, pour les pièces qu'Albinus lui-même a tirées de Deusdedit, des variantes de trois manuscrits de cet auteur, le *Vaticanus* 3833, le *Vaticanus* 1984 et le *Parisinus* 1458. Sur ces manuscrits, v. E. Stevenson, *Osservazioni sulla Collectio Canonum di Deusdedit* (*Archivio Rom. di storia patria*, t. VIII, p. 305). Le *Parisinus* est très voisin des deux autres, mais il a été suppléé d'après Cencius. E. Stevenson a démontré que, pour les textes compris sous les n°s LXXI-LXXIII, la tradition paléographique d'Albinus et de Cencius est en général préférable à celle des mss. de Deusdedit. Enfin, j'ai cru devoir ajouter aussi des leçons du ms. de Cambrai 554 (ancien 512), qui contient, en tout ou en partie, le Polyptyque du chanoine Benoît, et qui est, somme toute, assez mauvais. Mais, sauf Albinus, pour lequel la collation est complète, je ne reproduis des autres que ce qui est vraiment utile pour la comparaison des textes, lacunes, compléments, orthographe des noms propres, etc. — A = Albinus, B = *Cameracensis*, D = *Vat.* 3833, P = *Parisinus* 1458, V = *Vat.* 1984.

J'ai cru devoir numéroter les paragraphes de ce long chapitre.

1. Adrianus[1] papa optinuit a Karolo rege Francorum et patricio Romanorum ut promissionem illam quam ejus genitor Pipinus quondam rex et ipse precellentissimus Karolus cum suo germano Karlomagno atque omnibus judicibus Francorum fecerant beato Petro et ejus vicario sancte memorie domno Stephano juniori pape quando in Franciam perrexit pro concedendis diversis civitatibus ac territoriis istius Italie provincie et contradendis beato Petro ejusque omnibus vicariis in perpetuum possidendis adimpleret in omnibus. Cumque ipsam promissionem in loco qui vocatur Carisiacum sibi relegi fecisset, complacuerunt illi et judicibus ejus omnia que ibidem erant annexa, et propria voluntate, bono ac libenti animo, aliam donationis promissionem ad instar anterioris ipse antedictus precellentissimus et revera christianissimus Karolus Francorum rex ascribi jussit per Etherium religiosum ac prudentissimum capellanum et notarium suum. Ubi concessit easdem civitates et territoria beato Petro easque prefato pontifici contradi spopondit per designatum confinium, sicut in eadem donatione contineri monstratur : inde a Lunis cum insula Corsica, deinde in Suriano, deinde in monte Bardone, inde in Verceto, deinde in Parma, deinde in Regio, exinde in Mantua atque Monte Silicis, simulque universum exarchatum Ravennantium sicut antiquitus erat, atque provincias Venetiarum et Ystriam, necnon et cunctum ducatum Spoletanum seu Beneventanum. Factaque eadem donatione et propria sua manu ipse christianissimus Francorum rex eam corroborans, universos episcopos, abbates, duces etiam et grafiones in ea ascribi fecit. Quam prius super altare beati Petri et postmodum intus in sancta ejus confessione ponentes, tam ipse Francorum rex quam ejus judices beato Petro et ejus vicario sanctissimo Adriano pape, sacramento sese omnia con-

4 Carolus A *et ita porro* — 7 in *om.* DPV — 8 Ytalie A — 11 promissionem <que Francie> ABDPV que in loco Francie q. v. B — 12 Carisiacus <facta est> ABDPV — 17 <et> per DPV — 21 continere DPV — 24 <et> exinde ADPV — 25 <et> univ. DV — 26 Ravennatium AV — 28 Spoletinum DV — 31 etiam *om.* B — graphiones AD

servaturos que in eadem donatione continentur promittentes tradiderunt. Apparem ipsius donationis eumdem Eutherium ascribi faciens ipse christianissimus Francorum rex, intus super corpus beati Petri subtus evangelia que ibidem osculantur, pro firmissima cautela et eterna nominis sui ac regni Francorum memoria propriis suis manibus posuit; aliaque ejusdem donationis exempla per scrinium hujus nostre sancte Romane ecclesie ascripta ejus excellentia secum portavit.

2. Sed[2] et in gestis secundi Stephani pape leguntur patrimonia esse beati Petri Ravenna, Ariminum, Pensaurum, Conca, Fanum, Cesena, Xenogallia, Esis, Forumpopuli, Forum Livii et castrum Subsubium, Mons Feretri, Acereagio, Mons Lucati, Serra, castellum sancti Martini, Bobium, Orbinum, Callis, Luciolis, Egubium, Comia[cl]um et civitas Narnia et Faventia et castrum Tiberiacum et Gabelum et omnis ducatus Ferrarie.

3. Johannis VII[3] pape temporibus Aripertus rex Longobardorum donationem patrimonii Alpium Cotiarum que longa per tempora a jure ecclesie privata fuerat ac ab eadem gente detinebatur in litteris aureis exaratam juri proprio beati apostolorum principis Petri reformavit.

4. Zacharias[5] pontifex accepit a Constantino principe donationem in scriptis perpetuo jure de duabus massis que Nimphas et Normias appellantur que juris publici erant. Hujus temporibus Theodorus filius Megisti Catacsancti dedit beato Petro apostolo patrimonium suum situm v miliario ab hac Romana urbe, via Tiburtina, quod domusculta sancte Cecilie dicitur. Sic constituit aliam domumcultam XIII miliario ab urbe Roma, patrimonio Tuscie, obligans eandem perpetuo usui Romane ecclesie et domum cultam Lauretum et massam Fontisnianam que dicitur Paonaria et massas que vocantur Ancius et Formias beato Petro acquisivit.

5. Item Adrianus[6] constituit domos cultas quatuor, unam quidem que dicitur Capracorum, territorio Vigentanu, miliario ab urbe Roma plus vel minus XV, in usu c pauperum Lateranensis palatii; et Galeriam in via Aurelia, miliario plus minus X ab urbe ad sanctam Rufinam, et Calvisianum in via Ardeatina, miliario ab urbe plus minus XV; et aliam Galeriam cum omnibus eis pertinentibus, in usum sancte Romane ecclesie.

Idem acquisivit beato Petro massam Aratianam, sitam ab urbe miliario XVI via Ardeatina, in qua ecclesia beati Edisti esse dinoscitur. Qualiter etiam et massam Acutianam que juxta eandem esse videtur, necnon etiam massam in qua est ecclesia sancti Leucii, posita via Flaminea, miliario ab urbe Roma plus minus V.

6. Et quamvis[7] supra monstratum sit et adhuc in sequentibus demonstretur quosdam ducatus et marchias ex integro patrimonio beati Petri esse, placet tamen ostendere quedam loca intra prefatos ducatus et marchias et principatus, immo etiam in diversis regnis sita veluti beati Petri patrimonia diversis temporibus a diversis pontificibus Romanis locata.

7. Igitur[8] Casinense monasterium beati patris B. nullius dicioni vel juri subditum habet tuitionem ab apostolica sede, a cujus pontifice Zacharia per Petronacem virum Dei restauratum est, eversionis sue CXX° anno, dominice incarnationis DCCXX. Habet privilegia sue tuicionis a Romano pontific[e] Zacharia. Item monasterium ejusdem Sublacense et Salvatoris apud Rete et Farfense juris beati Petri sunt, quoniam in ejus patrimonio et territorio ut in sequentibus legitur sita sunt.

8. Hec[9] itaque que secuntur sumpta sunt ex tomis Lateranensis bibliothece. Et quoniam quedam propria nomina patrimoniorum in eisdem thomis alia ex toto alia ex parte nimia vetustate corrupta sunt, in loco proprii nominis quod vel ex toto vel ex parte nullatenus legi potuit appositum est theta, de qua poeta dicit :

O multum ante alias infelix littera theta.

9. Itaque in eo thomo ubi prescriptus est Papa Johan-

3 Etherium DP — 5 obscul. A — 7 proprii nominis sui B — suis *om.* DPV — 8 scriniarium DPV — sancte nostre DPV — 9 deportavit DPV

11 esse patr. DPV — 12 Senogallia DPV — 13 Sussubium DPV — 14 Acerteagio D, Acerreagio PV — Lucani D — 15 Orbinum *om.* D — 16 Comiadum C — 17 Gabellum A

20 Cotiarum DP — reformavit] Cononis [4] papae temporibus Iustinianus imperator filius Constantini relevavit CC capita annonae quae patrimonia Britiae et Lucaniae persolvebant. Idem restituit suprascripti patrimonii familias et Siciliae quae in pignore detinebantur *add.* DPV — 26 iuri <Romanae aecclesiae> DPV — 28 Megesti D — 32 Hic DPV — 35 Fontinianam DPV — 36 Antius ADPV

2 Vigentanii A, Vigentano DPV — 3 vel *om.* P — 4 usum DPV — 15 Flamminea A

19-21 ex-marchias *om.* A — 23 locata] constituta B

25 ditioni A — 27 Dei *om.* D — eversionis-tuitionis *om.* B — 28 sue tuic.] sua V — tuitionis A — pontificibus CDPV — 31 Reate DPV

35 Et quoniam-littera theta *om.* DPV — 37 consumpta AB

41 ubi] in quo ABDPV

nes itemque in alio carticio thomo invento in Cartulario juxta Palladium, in quo prescriptus est Papa Gregorius, leguntur patrimonia esse beati Petri apostoli ab eodem [10] locata id est :

Monasterium beati Petri in integro cum mercato suo situm intra civitatem Luccensem in loco qui vocatur Cortina [11], cum curte que dicitur Valentina vel Blentina [12], seu ceteris curtibus cum casis, casalibus, vineis, terris, pratis, silvis, pascuis, cultis et incultis, mobilibus vel immobilibus seseque moventibus, servis et ancillis, aldiis, aldionibus, angararibus, mandaritiis, colonis et colonabus ibidem residentibus, vel cum omnibus suprascripto monasterio generaliter pertinentibus. Prestant sub pensione XII auri solidos lucanos, ana denarios VIIII, et vestita stamesirica IIII cum guindegis suis.

Necnon et curtem in integro que dicitur Cartinianum [13], positam territorio Luccensi et Vulternensi, cum omnibus ad eam pertinentibus, ut premissum est de monasterio Luccensi. Prestat XVIII auri solidos lucanos, ana denarios VIIII.

Item monasterium Salvatoris cum curte sua in eodem territorio posita, in loco qui dicitur Vicoalais [14], cum omnibus sibi pertinentibus, ut premissum est de monasterio Luccensi. Prestat auri solidos lucanos L, ana denarios VIIII.

Et cum curte in integro que dicitur Rapida [15], sita in territorio Pisano, loco qui dicitur Ecclesia sancti Rufini, cum omnibus sibi pertinentibus, ut premissum est de monasterio Luccensi.

Necnon et curtem aliam que dicitur Cicerana [16] cum ecclesia sancti Andree, cum omnibus ad eam pertinentibus, ut premissum est de monasterio Luccensi. Prestat auri solidos lucanos V, ana denarios VIIII.

Itemque monasterium Pecunia integra et alia Pe(cunia), sita in territorio Luccensi et Silicano [17], loco qui dicitur Cordenne et Castello novo, cum omnibus eis pertinentibus, ut premissum est de monasterio Luccensi. Prestat auri solidos lucanos II.

Item curtis que dicitur Burrianum [18], in territorio Rosellano, cum omnibus sibi pertinentibus, ut predictum est de monasterio Luccensi. Prestat auri solidos lucanos XV ana denarios IX. Et due curtes que vocantur Piscaria et Flatianum cum caio suo qui dicitur III, una cum monasterio sancte Julie. Necnon et Villa Magna et fossa que vocatur Flexu, cum omnibus sibi pertinentibus. Posite sunt prefato territorio Rosellano. Prestat auri solidos lucenses X.

Item curtis in integrum [que dicitur] Capaniaticum [19] cum ecclesia sancti Justi, villa que dicitur Castellione cum omnibus sibi pertinentibus. Posite sunt in territorio Rosellano. Prestat auri solidos lucanos X.

Item monasterium sancti Petri in territorio Pisano, in loco qui dicitur Vada [20], cum omnibus sibi pertinentibus. Prestat auri solidos lucanos X ana denarios VIIII.

10. Item in alio thomo cui prescriptus est Papa Benedictus leguntur posita esse in comitatu Luccensi et in comitatu Cor[u]ino [21] et in comitatu Rosellano et in comitatu Pisano hec patrimonia beati Petri et ab eodem locata, id est :

Curtis que dicitur Barrianum et Saalma et Carpanianum cum castello suo et curtis Vada juxta mare, et Punistellum, et Valentina, et terra que ponitur inter Arno et Armice, et massa que ponitur in Montecla; terra que ponitur in Policano et terra Alama, terra in Bicentale et masse, terra in Saltuccio, masse in Carara, masse et terra a Saltopplo, terra a Flexu, terra a Vico Solaro, terre et masse in Stratæ, terra in Sexto, terra in Brancalo, masse et terre que ponuntur in Θ, terra in Dimizano, terra in Fundagnio, terra in Timpaniano,

1 in cartulario *om.* DPV — 4 eisdem DPV — 6 in loco q. v. Cortina *om.* DPV — 7 curte *om.* B — Valentina *om.* B — Blevantina A — 9 cultum et incultum mobile vel immobile... servos et ancillas, aldios, aldiones, angarales... colonos et colonas DPV — 12 vel *om.* DPV — 15 cum g.[et guindensis DPV (-gis PV[— vindemiis B — 17 curte DPV — Carpinianum DPV — 18 posita ADPV — 20 soldos A *et ita passim* — VIII DPV — 23 in *om.* DPV — Vicoalais <vel alissi> DPV — 25 L a. s. l. DPV *et ita porro* — 31 curte alia DPV — 34 prestant DPV — ana *om.* DPV — 35 mon. <sancti Petri> ABDPV — 36 Saliano D, Siliano P — 37 Corclenne A

1 predictum DV — 2 lucanos II] *Hic Albinus inserit integram epistolam Alexandri II, quam reperies infra in editione Albini ipsius.* — 4 sibi pert.] suis D — sibi ad eam P — 6 ana *om.* DPV — d. IX *om.* V — 7 Flacianum DPV — 10 Tertio DP, Territio V — eis DP — 11 prestant DPV — X sol. a. l. <den. VIIII> DPV — 12 Item *om.* DPV — integro DPV — Campaniaticum vel Capetiaticum DPV, Campagneticum B — 14 eis DP — 15 prestant DPV — <den. VIIII> DPV — 17 Guada P — sibi p.[suis DPV — 18 lucenses *om.* D

22 Corvino C — 25 et Saalma *om.* DPV (*suppl.* p — Carpianum V — 27 Pinistellum DPV — 28 Montecla *om.* DPV (*suppl.* p *et ita porro* — 29 Alama *om.* DP *sp. relicto* — terra Alama *om.* V — 30 maxo D *et ita infra* — Saltuclo A, Saltucelo B, Saltuplo DPV — Carrara DPV; *hic V reliquit spatium* — 31 a Flexu *om.* DPV *sp. rel.* — 32 Solario B — Strate A, *om.* DP *sp. rel.*, V *sine sp.* — 33 Brancano DV — Θ *om.* DP *spat. rel.*, BV *sine sp.* — 34 Funo agnio A, Fumagnio B, Fundanio DPV — Tinpaniano DV

terra in Decimo, terra in Leoiana, terra in Pastino, masse in Avane, et masse in Roio, et masse et terra in Convalli, terra et masse in Anclano, terra et masse in Lacune, masse et terra in Controni, sive in Casa Basciana, vel in Buliano, sive ecclesia s. Petri in Cisarana, cum omnibus suis pertinentiis; villa Miliana et villa Ariana, villa in Bargano seu Ros in Cluza, in villa Majore, in Bacano, in Foscana, et curte in Castellione, villa a Colle Masse Siliquano Roiana, masse in Caricino, masse in Roio, masse in Casatico, corte Cerasana cum ecclesia s. Andree et curtis que dicitur Vicus et ecclesia Θ sancte Rufine cum curte sua, et curtis in Piscaria in integro, et curtis de Campaniatico, masse et terra in Cascania seu in Corfine seu in Petroniano, in castello de Curfiniano, curtis in Ursignano, masse que dicuntur Grisomoletio que ponuntur inter Paternum et Petrionium, in Capruniana, in Vipiliano, in Ba. Θ in Ceriliana, in Gragnio, in Graniana, Canalia, et alia Graniana, in Icano curtis Faloniana cum pertinentiis suis, curtis in Coscuniana, curtis in Θia et curtis in Lactaria cum introitu et exitu earum et cum omnibus ad omnes supradictas curtes et terras generaliter et in integro pertinentibus.

11. Item in quodam thomo carticio qui est in Cartulario juxta Palladium legitur papa Benedictus locasse civitatem et comitatum Suauensem cum castellis et villis et cum omnibus suis pertinentiis et civitatem et comitatum Rosellensem cum villis et castellis et suis pertinentiis et districto et placito et cum omni datione et redditu suo. Prestat unaquaque civitas LX solidos.

12. Item in alio thomo ejusdem Cartularii legitur VII papa Bonefatius locasse castellum Petram Pertusam [22] cum omnibus ei pertinentibus cum placito et districto eorum et glandatico et herbatico, tam de eodem castello quam de villis ad se pertinentibus. Situm est in territorio Silve Candide. Prestat annue x auri solidos.

13. Item in alio carticio thomo Lateranensi legitur Burianum [23] situm in Aretino comitatu juris beati Petri esse cum castellis et villis et ecclesiis, silvis et terris seu lacu et omnibus ei pertinentibus.

14. Item in alio thomo invenitur papa Benedictus locasse cuidam comiti Ariminensem comitatum cum omnibus pertinentiis suis, una [24] cum ecclesia sancte Marie que dicitur in Turre Muro; similiter ecclesiam sancte Marie in Argumino cum cella sancti Theodori in integro cum omnibus suis; et sanctum Georgium in integro qui est positus juxta forum publicum cum omnibus suis; simul territorium integrum quod est castri Conche cum suis publicariis et armanniis suis infra civitatem ipsam vel foris positis, quantum ad medietatem ipsius comitatus pertinet, sicut dividitur a fluvio qui dicitur Folia usque ad fluvium qui dicitur Taulus, cum omnibus ad hoc pertinentibus. In comitatu Orbinensi plebem sancti Petri que dicitur in Arsicitio et plebem sancti Gaudentii. Est vero pensio predictarum ecclesiarum LX solidos denariorum papiensium, exceptis comitatibus et eorum pertinentiis.

15. Item in quodam carticio privilegio invenitur nonus Leo papa locasse comiti Ancouitano prefatum comitatum Ariminensem et prefatas ejus ecclesias et castrum Concha et fundum qui dicitur Sala qui est juxta plebem sancti Johannis [25] que dicitur in Rufio.

16. Item in alio invenitur juris beati Petri esse palatium Ariminense cum capella sancti Nicholai juxta posita et curtis de Campo Longo cum turri sua et cas-

2 Vane A, Avarie B — et masse *ante* in Roio *om.* V — 2^{ms} et *om.* V — 3 Anclano *om.* DP *sp. rel.*, V *sine sp.* — 4 Lacumne D — Controni *om.* DPV *sp. rel.* — Carbassano DPV — 5 Bubiliano D — ecclesia *om.* DP *sp. rel.*, V *sine sp.* — 7 et *om.* V — Ros *om.* DP *sp. rel.*, V *sine sp.* — Gluza D, Duza BPV — 8 Baccano B — Fascana DP, Fasscana V — 9 Masse si *om.* DP *sp. rel.*, V *sine sp.* — 9 Roiana *om.* DP *sp. rel.*, V *sine sp.* — 10 Rodio B — Casatico D — curtis Cesarana DPV (Ceser. V) — 12 Θ *om.* ABDPV — 13 in *ante* Pisc. *om.* D — 14 Caruscaria B, Cascana DP, Casscana V — seu in Corfine *om.* V — Corfine *om.* DP *sp. rel.* — Petroniono DPV — 15 Carfiniano DPV — Vasignano A, Vagsignano B, Ursiano D, Ursiiano P, Ursuano PV — 16 Grisomolecio AD, Grisomoleciao V, Grisomolagio B — 17 Petrionium *om.* DPV, Patrionium B — Caprumana B, Cauriniana DPV — piliano *om.* DPV *sp. rel.* — 18 in *ante* Ba. *om.* V — Ba. Θ *om.* DP *sp. rel.*, V *sine sp.* — Granio DPV — 19 Canalia *om.* DPV — Grauiana A — Icano *om.* DP *sp. rel.*, V *sine sp.* — Foloniana DPV — 20 s. p. DPV — Conscuniano DPV — curtis in Θia et *om.* V — 21 Θia *om.* DP sp. *rel.* — curtis *om.* DP *sp. rel.* — 22 omnes *om.* BV — suprascriptas ADPV — et *om.* DP

24 tomo A *etc.* — carticio *om.* B — 62 cum *om.* DPV — 27 et 2° *loco om.* D — et civ. *usque* ad pertinentiis *om.* B

2 Bonif. ADPV — Petra Pertusa DPV, Petram et Pertusam B — 4 erbatico A

8 tomo *om.* B — 9 Aretino *om.* DPV, Areto B — 11 sibi V

12 Inv. in al. tomo DPV (inv. <item> P, <itaque> V) — 14 suis pert. ADPV — 15 Turre muro] cum suis omnibus et cum plebe sancti Paterniani in integro que est juris sancte Marie que dicitur in Terre muro *add.* ABDPV (Paternianum D, Paterni B — quo dicitur *om.* B — Turre novo D) — 16 <que dicitur> in Arg. DPV — 19 suis *om.* D — similiter A, simulque DPV — 20 publicanis B *et ita infra* — armamaniis D, armaniis PV] et ecclesia sancti Stephani et medietatem de comitatu Pensauro cum publicariis et armanniis *add.* ABDPV (publica D — armariis D armaniis PV) — 23 Flolia D — 24 Taullus DPV — 25 Arsicio D, Arsitio P, Arsiccio V

29 quod... quod A — 35 Nicolai A, Nijcolai D

trum magnum latum cum curte et appendiciis suis et curte Aternano et castrum Arcinianum cum curte et castrum Azma cum curte et medietas castri Crucis cum quatuor mansis et castrum Paternum et quecumque locata fuerunt a Romanis pontificibus cuidam Marotie comitisse Ariminensi et matri ejus Sibille, sicut legitur in tribus cartis armarii Lateranensis palatii.

17. Item in alio thomo sub Johanne XV papa Dagone [26] judex et et Ote senatrix et filii eorum Misica et Lambertus leguntur beato Petro contulisse unam civitatem in integrum, que est Schinesghe cum omnibus suis pertinentiis, infra hos affines, sicuti incipit a primo latere longum mare fine Pruzzo, usque in locum qui dicitur Russe et fines Russe, extendente usque in Cracoa et usque ad flumen Oddere, recte in locum Alemure, et ab ipsa Alemura usque in terram Milze, et a fine Milze recte intra Odere et exinde ducente juxta flumen Oddera usque in predictam civitatem Schinesghe.

18. Item in alio thomulo carticio leguntur locata fuisse patrimonia Romane ecclesie in comitatu Perusino, id est massa de Fascano, massa de Corgnolo, massa de Filunci, massa de Puscolo, massa sancte Margarite, massa de Agelione, massa de Morgiania, massa de Caliano, massa sancti Georgii, massa juxta Lunam, massa de monte Tenzo, massa sub Daano, massa juxta Riam, massa sancte Marie in Petroio, massa de Taulina, massa Vinca Longa, massa Rancolfi, massa de Arne cum castellis, villis, silvis, massa juxta civitatem Perusinam, massa de monte Alto, massa de Mantugnana, massa de monte Passignano, massa de Ancagianula, lacus [27] integer cum tribus insulis, massa de Miliano.

19. Item in alio carticio thomo legitur VII Gregorius papa locasse castrum Albininum [28] situm in Narniensi comitatu cum terris, vineis, silvis, pratis, pascuis, montibus, collibus, aquis, rivis, puteis, cum omnibus suis pertinentiis intus et foris, cultis et incultis. Est autem situm inter hos fines : ab uno latere rivus qui dicitur Laia, ab alio terra Peponis suorumque consort[i]um, a tertio latere via Asinaria que ducit ad montem Mori, a quarto criptule et via que ducit ad sanctum Silvestrum et usque in terram Carvisem. Prestat annuatim palatio Lateranensi in kalendis novembris de unaquaque domo denarios majores quidem VI, mediocres III, minores II. Licet autem Romano pontifici si vult domum vel turrim in eodem castro edificare et pro utilitate et servitio sancti Petri ibidem milites ponere, quibus oppidani debent pro amore sancti Petri adjutorium in omnibus secundum suum posse prebere, ita ut [quisquis] oppidanorum obstiterit suorum amissione multetur. Nec licet cuiquam Romanorum pontificum a jure beati Petri prefatum castrum auferre nec prefatum tenorem commutare. Debent vero prefati oppidani Romano pontifici omni tempore gratis expeditionem, colloquium, placitum, sicut mos est fidelium militum.

20. Item ecclesia sita in loco qui dicitur [29] Casachis in comitatu in episcopatu et silva et forestis, secus Duronem fluvium juris Romane ecclesie est, data Tarentasie a quodam Guidone et uxore ejus Adhelleida, sicut legitur in alio carticio thomo.

21. Item in alio carticio thomo cui prescriptus est IIII [30] Leo papa, quinta pars monasterii sancti Valeriani quod situm est in comitatu Olmello, in episcopatu in burgo quod dicitur de Rodubio, et quinta pars de omnibus sibi pertinentibus, debet pre-

1 appendiciis A, apendicibus DPV — suis] et monasterium sancte Marie in Arbulici cum curte et appendiciis suis *add.* ABDPV (Arburici A — apendicibus DPV) — 2 curte *om.* B — Eternano DP, Aterniano V — Artinianum A, Ancinianum V — 3 Mazima D, Azina PV — 6 Marocie A

9 Dagome DPV — 10 Mifica B, Misicam D — 11 Labertus D — Lambertus] nescio cujus gentis homines, puto autem Sardos fuisse quoniam ipsi a IIII judicibus reguntur *add.* DPV — 12 integro DPV — est] vocatur DPV — Schinesne A, *qui addit* de provincia Polanorum, Schignesne B — 13 sicut A — 14 Przze B, Bruzze D — 15 fine A — 16 Graccoa B, Craccoa <et ab ipsa Craccoa> DPV (Raccoa V) — Odere B — locum <qui dicitur> BDPV — 17 Mulze P — 18 et a fine Milze *om.* DPV — Oddere ABDPV — 20 Schinesgne A, Schinesche B

21 carticio *om.* DPV — 24 Filiunci D — Pusculo B, Puculo V — 25 Morgialla D, Morgianla BPV — 27 Luna DV (Luuam d) — Dano A, Diano B — 28 Petroico B — 29 Tauliana D — Randolfi B — 30 *post* massa D *retinquit sp.* — 32 massa de m. Passignano *om.* B

1 Ancaglanula A, Anclanula B — 2 insulis] Majore, Minore, Pulvensi C *in marg.* — Miliano] et sigilla, massa sub porta Solis, quam detinent canonici sancti Laurentii, massa in Tentionosa *add.* DPV

4 Abininum D — situm *om.* B — 6 rivis] ruris et B — 8 infra V — affines DPV — 9 Iaia B — Poponis DPV — 10 dicitur D — 11 et] a D — ad] a D — 13 <in> pal. PV — 14 denarios *om.* B — quidem *om.* B — 17 ibidem-Petri *om.* B — ponentes D — beati DPV — 19 pro posse suo B — 21 mulctetur A — 23 tenore D

27 <in> eccl. D ecclesie <sancti Petri> DPV — Casarchis DPV — *spatium post* episcopatu *om.* B — 31 Aelbeida D, Adheleida P, Adelehyda V

33 Item-thomo *om.* B — cui *om.* A — 34 IIII] nonus DPV — 36 *spat. om.* PV — qui ABDPV

fatum monasterium domnum papam suscipere cum XXX militibus, nuntium ejus cum X et totidem caballis. Prestat annuatim in Pascha duos auri solidos.

22. Item in alio thomo carticio in quo scriptus est II Alexander papa, invenitur juris beati Petri monasterium montis Magelle [31] cum omnibus sibi pertinentibus. id est monasterium [32] sancti Pancratii et sancti Clementis [33] et ecclesia sancti Barbati [34] et heremo sancti Angeli et sancti Nicholai [35], cum quarta portione de uno portu [36] [in] integro qui appellatur de sancto Vito, et heremo in comitatu Pinnensi et castra Kepalia [37] et ecclesia sancti Martini et ecclesia sancte Juste cum omnibus suis, sita in pertinentia castri Castilionis, et ecclesia sancte Canciane et medietate ecclesie sancti Nicholai, site in territorio castri Phare [38] cum X massis intra dictum castrum, seu molendinis et ecclesia sancte Crucis cum omnibus suis. Item ecclesia sancti Blasii et medietate ecclesie sancte Agathe [39] et rocca que dicitur Penna [40], et castro Fameclano [41], et item ecclesia sancti Angeli et sancti Petri [42] cum omnibus eorum pertinentiis et omnia prefat[o] monasterio Magelle concessa vel concedenda.

23. Item in alio carticio thomo legitur sanctus papa Leo VIIII subdidisse beato Petro monasterium suum [43], situm in Lotharingia in episcopatu Tullensi, consecratum in honore sancte Crucis, et donum abbatie ipsius et consecrationem abbatisse, et posuit annuam pensionem persolvendam sedi apostolice, auream scilicet rosam penso duarum untiarum Romanarum aut factam ut fieri solet aut faciendam. Debet vero mitti consuetudinarie octavo die antequam feratur a summo pontifice. Que pensio si postposita fuerit, districte exigatur ab abbatissa in consecratione ejus.

24. Item in alio carticio thomo et in missali Lateranensis palatii legitur monasterium de Alamannia quod Sindiezzesaugia [44] dicitur cum omnibus sibi pertinentibus ditioni et tuitioni sedis apostolice subditum esse, et abbas illius loci consecratur a Romano pontifice cum dalmatica et sandaliis, interventu imperatoris Odonis. Debet pensionis nomine in sui consecratione codicem Sacramentorum unum, Epistolarum unum, Evangeliorum unum, equos albos II. Habet privilegia a Romanis pontificibus.

25. Item in alio legitur junior Agapitus locasse waldum [45] qui dicitur Catillianum cum castello suo Civitella et turre sua et ecclesia sancti Laurentii et vocabulis ejusdem waldi, id est colle de Manno, silva de Longara, colle de [cripta] Filetri et terra que dicitur Camisili, vel quibus aliis nominibus nuncupantur et cum omnibus finibus eorum et cunctis ei adjacentibus et portum fluminis Tiberis et aque ejus usque dimidium pelagi fluvii, sicut ipse waldus designat et omnibus ad eum pertinentibus. Positus est inter Sabinense et Utriculanum territorium, inter affines ab uno latere Laia que dicitur Botanu, a secundo casale Servilianum et Paternum, a tertio confinium limitis waldi insule, a quarto per medium fluvium, sub pensione trium solidorum auri.

26. Item in alio Johannes XII papa locat fundum Fauriscum situm in territorio Utriculano cum omnibus suis pertinentiis. Prestat annue V solidos auri.

27. Item in alio thomo Gregorius V locat in fundo Gabiniano [46] territorio Sabinensi terras, vineas, silvas, inter affines hos : ab uno latere silicem publicam et pergit in pontem fractum, inde in Stafilum antiquum, inde in rivum de silva Rosaria, inde in fluvium Tiberis et limen a Cantaro, inde in duos Rivos, inde in via que est affinis de Bretiano, inde in rivum quod decurrit inter Sporna Asina et collem de Nigra et dividit inter paludem et venit in portum de Furella et per ipsum alveum fluvii usque in rivum Rosarum.

Hec ex thomis patriarchii Lateranensis.

28. Honorius [47] vero primus in suo registro ad Epiphanium defensorem Tuscie legitur locasse massam Gracilianam apud Bleranam civitatem.

29. Idem in eodem ad Dominicum terras et vineas et prata foris portam Flamineam usque ad pontem

4 prescriptus DPV — 5 secundus DPV, *om.* B — Petri <esse> V — 6 pertinentiis D — 9 IIII^{or} portionem DP — 11 castro DPV — 12 Keph. DP — 14 Cantiane ABDV — 15 Fare BDPV — 17 item <in> P — 18 medietatem DV — 21 prefata AC

23 carthicio A — 25 situm *om.* V — Tullensi *om.* DP *sp. rel.*, V *sine sp.* — 26 domum D — 29 unc. ADPV — 30 ut] aut B — 31 consuetudinarie *om.* ABDPV — antequam <consuetudinaliter> ABDPV — Romano ABDPV

34 de in DPV — 35 Alammannia A, Alamania V — 36 Sinolezzesaugia A, Sindezzesaugia BP, Sinlezzesaugia D, Sindelezzesaugia V — pertinentiis D — 37 dicioni A

2 Oddonis A, Othonis B, Octonis D, Ottonis PV — consecrationis DV — 3 unum] idem A — 5 R. pontif. D, R. pontifice BV

7 Catil. DPV — 8 vocabulum V — 9 waldi D — 10 Gricta B, Griopta C, Gripta DP — 12 eis DPV — 14 fluminis V — 15 est <vero> D, <vero> est PV — 17 Betanu P

24 Item-Rosarum *om.* DPV, *suppl.* 2^{a} *m. in* P — 26 scilicem A — 27 Staffilum AP — 28 Rosaria] *Hic desinit* P — 30 quod] qui A — 31 <et> Asina B

35 primus *om.* DV — ad E. d.] Epifanio defensori DV — Epyphanium A

38 ad D.] Dominico DV — 39 Flammincam DV

Molvium sub annua pensione xxx solidorum auri.

30. Idem in eodem ad Valerianum et Liberum notarium : Monasterium sancti Archangeli in Claiano [48] apud Firmanam civitatem juris beati Petri est.

31. Idem in eodem ad Numerium notarium fundum Paternum et Gaianum et Ciprianum et Paternum et Arbatianum locasse invenitur.

32. Idem in eodem Gaudisio notario et Anatholio magistro militum [49] Neapolitanam civitatem regendam commisit cum omnibus ei pertinentibus et qualiter debeat regi scriptis informat.

33. Idem in eodem ad Epiphanium legitur locasse massam Stracesim cum prato suo et omnibus sibi pertinentibus positam territorio Centumcellensi.

34. Sed et Gregorius junior item in suo registro locat in xxvm annis Anatholio tribuno fundum Meianula cum casis et vineis et omnibus suis pertinentiis, ex corpore masse Peltiane territorio Anagnino, patrimonio [Lavicano]; sub annua pensione [50] prestat . . . . . siliquas auri.

35. Idem in eodem Exhilarato et Gaudioso locat ut supra casale Pondera Agellione et casale Pompeianum, Caleianum, et fundum Fortune positos territorio Foro Claudiensi ex corpore masse Tuscie . . . . . auri solidos.

36. Idem in eodem Constantine honeste femine locat ut supra fundum Salianum cum omnibus suis pertinentiis, situm territorio Cesenate ad montem qui dicitur Lucati [51], ab uno latere situm juxta fundum Carbasianum, ab alio fundum Anianum, a tertio latere fundum qui dicitur Gumaris, ex corpore patrimonii Ravennatis juris Romane ecclesie. Prestat annuatim . . . . . auri solidos.

37. Idem in eodem Lupicino presbitero u monasteria [52], scilicet sancti Leonis confessoris et pontificis et sancti Severini sita intra castrum Montis Feretro cum omnibus eorum pertinentiis.

38. Idem in eodem locat Blando ut supra massam Juniorum [53] patrimonio Lavicano sub annua pensione . . . . . auri solidos.

39. Idem in eodem Eustachio presbitero fundum Casa Cantari et fundum Vivarium ex corpore masse Silanis et sex uncias fundi Lauretis cum oliveto suo ex corpore prescripte masse, prestantes pensionem . . . . . auri solidos; sed et fundum Martianum ex corpore masse Gallorum patrimonio Lavicano sub annua pensione . . . . . auri solidos in fundo Offiliano cum prato et saliceto suo prestantem . . . . . auri siliquas, ex corpore masse [54] Neviane, patrimonio Appie.

40. Idem in eodem Leoni notario et Leontie jugalibus eorumque filiis ac nepotibus fundum Ripacesarium cum silvis glandaretis et terris sationalibus, situm via Aurelia, miliario plus minus decimo, ex corpore suburbani patrimonii Tuscie. Prestat annuatim . . . . . auri siliquas.

41. Idem in eodem Bonifatio notario seu Claudie jugalibus eorumque filiis ac nepotibus fundum Coccelanum et Follianum ex corpore masse Fonteiane [55] patrimonio Appie. Prestant annue . . . . . auri solidos.

42. Idem in eodem eisdem fundum Gratinianum et fundum Rosarium cum domibus et vineis, sita ab urbe miliario plus minus septimo, coherentes sibi ab uno latere fundo Canneolo, ab alio casale Miliariolo, a tertio casale Faustini, a quarto Faustini, juris Romane ecclesie, ex corpore patrimonii suburbani Tuscie. Prestat annue . . . . . auri solidos.

43. Item in eodem Gennadio tribuno et Lucie et ex eorum amplexibus filiis ac nepotibus fundum [56] Porcianum et Leonianum et fundum Grecorum et Tuticianum, via Clodia, miliario plus minus VIII, ex corpore patrimonii Tuscie. Prestat annue . . . . . auri solidos.

44. Idem in eodem Studiose tribune seu Petro jugalibus ejusdemque Petri filiis et nepotibus, fundum Serrulas, fundum Sisinianum, ex corpore masse Silanis [57] patrimonio Lavicano. Prestant annue . . . . . auri solidos.

45. Idem in eodem Anne religiose et aliis duabus personis fundum Argenti Verclanum, Lugeranum,

8 Gaudioso DV — 10 committit DV
13 Sitracensim B — 14 <in> terr. BD
19 Lavicano *om.* AC
24 Claudensi A — Tuscie <sub pensione> ABDV
28 Cesinate DV — 29 fundum *om.* B — 30 ab *om.* B
34 monasterio A — 35 scilicet *om.* B — 36 monte ABDV

2 predicte BD — 3 et *om.* B — Marcianum ADV — 4 Lav. <prestantem> DV — sub-solidos] auri siliquas et coloniam sitam ABDV
16 que *om.* AD *suppl.* d. — Coccelanum BDV (Cocceiarium B) — 17 et Follianum *om.* A — Folianum D
22 coerente D, coherente V — 24 a quarto Faustini *om.* D — a quarto <fundo> ABV
27 ex *om.* B — 28 amplexu DV — 29 Tutianum A, Tutitianum DV — 31 Prestat annue *om.* D
33 Stodiose D

Collivertorum, Toleranum, prestantes duos auri solidos et fundum Tuci, Trasissenanum et Possessianum, prestantes . . . . . auri solidos, ex corpore masse Sabinensis, via Tiburtina, miliario plus minus x, ex corpore patrimonii Tiburtini.

46. Idem in eodem Eraclio preposito coquine dominice fundum Casa Siri ex corpore masse Porculis [58] patrimonii Lavicani. Prestat auri solidos.

47. Idem in eodem Gemmulo militi fundum Mauricis, fundum Maurini, fundum Villa nova, via Prenestina, miliario plus minus nono, ex corpore masse Varvariane patrimonii Labicani. Prestant . . . . . auri solidos.

48. Idem in eodem Care religione colonia que dicitur Pofinis [59], via Latina, miliario ab urbe plus minus XII, post absidam basilice santi Petri intra massam Marulis. Prestat . . . . . auri solidos.

49. Idem in eodem Eustachio presbitero monasterium sancti Martini situm in Surrento [60], cum omnibus ei pertinentibus.

50. Idem in eodem Johanni consuli fossam que dicitur Valanicum [61] juxta campum Veneris, miliario ab urbe Roma plus minus XX, ex corpore masse Fonteiane patrimonii Appie. Prestat . . . . . auri solidos.

51. Idem monasteri[o] [62] sancti Silvestri in monte Soracte in perpetuum fundum Cancianum ex corpore masse Castelliane patrimonii Tuscie sub pensione . . . . . siliquarum auri.

52. Idem in eodem Petro magnifico tribuno coloniam positam in massa Paulis [63] ex corpore patrimonii Appie. Prestat annue . . . . . auri solidos.

53. Idem in eodem Basilio viro honesto coloniam Alvini ex corpore masse Ocris [64] patrimonio Appie in Aritia. Prestat annue . . . . . auri solidos.

54. Idem Georgio presbitero fundum Crispinis et Ammonetis via Lavicana miliario plus minus XIII ex corpore masse Fistis [65], patrimonio Lavicano. Prestat annue . . . . . auri solidos.

55. Idem in eodem Gemmulo diacono fundum Dometiorum, via Ardeatina, miliario plus minus nono ab urbe Roma, ex corpore suburbani patrimonii Ap-[p]ie. Prestat annue . . . . . auri siliquas.

56. Idem in eodem Sergie honeste femine fundum Severianum ex corpore masse Juniorum patrimonii Lavicani. Prestat annue . . . . . auri solidos.

57. Idem in eodem diaconie sancti Eustachii in perpetuum fundum Clivis, fundum Querquetum et Placonianum ex corpore masse Calciane patrimonii Lavicani. Prestat annue . . . . . auri solidos.

58. Idem in eodem Anastasio comiti fundum Laverna [66] ex corpore masse Laurentiane, prestante . . . . . auri solidos, et fundum Toranianum ex corpore masse Citrasensis, utraque patrimonii Caietani, prestantem annue . . . . . quinque auri solidos.

59. Idem in eodem Theodoro [68] consuli in annos XXVIII insulam Capris cum monasterio sancti Stephani, cum omnibus sibi pertinentibus. Prestat annue in auro quidem [solidos] CVIII, vini megaricos C.

60. Idem in eodem Theodoro consuli casale quod dicitur Castro majore, quod prestat annue . . . . . auri solidos, et casale quod dicitur Nimfise, sita utraque infra insulam Capris patrimonii Neapolitani. Prestat annue . . . . . auri solidos.

61. Idem in eodem Matrone religiose diaconisse ejusque filiis ac nepotibus lacum qui dicitur Icaonia ex corpore patrimonii Campanie Neapolim. Prestat annue . . . . . auri solidos.

1 Collibertorum DV, Collivertorium B — duos-prestantes *om.* V — 2 Truci AD, Tusci B — Trassissenanum, AB, Trasissessanum D — 4 mil. <ab urbe> D

6 Heraclio DV — 7 CasaSi V — Proculis D — 8 *spatium hiat in* DV, *minime in* AC

10 Marini B — f. Maurini *om.* DV — villa] via DV — Penestrina V — 12 <et> prest. B

15 Lata DV — 16 basilice *om.* V — iuxta B

18 Eustathio DV

22 Vaianicum DV — 24 *numerum om.* D

26 Idem <in eodem> B — monasterium AC, monasterio V (mon. D) — 27 Siracte A — Scantianum ABDV

30 coloniam *om.* B — 31 Pauli A

34 Albini V — 35 Aricia BDV

1 Scrispinis A — 2 Amonetis DV

6 Ardetina A — 8 solidos V

9 Idem-solidos *om.* V — 10 <et> patr. B

12 Eustathii DV — 13 Clivus DV — 14 patrimonium A

17 masse *om.* B — Larentiane A, Laurentiniane B — prest. <annue> DV — 19 corpus V — 20 prest. <... auri solidos. Idem in eodem monasterio sancte Agnes quod dicitur Duo Forna massam Marulis [67] et massam Sestianam, utrasque patrimonii Appie; prestant annue> *add.* ABDV (qui DV — dua DV — Festianam A) *apposita in A marginali notula* Sancte Agnetis, *quam solam retinuit* C, *mutato casu :* Sancta Agnes.

22 Idem-megaricos C *om.* B — annis DV — 23 Capri A — 25 solidos *add.* ADV — CVIIII D

27 *num. om.* V — 28 Ninifise B, Ninfise DV — 29 Capri A

31 Idem *om.* V — 32 Licaonia B — 33 Neapol̄ A, Neapoli DV — 34 *numerum om.* DV, *sed* V *sp. reliclo*

62. Idem in eodem Eustachio presbiteroo fundum Lauretum [69] et fundum Maurorum extra portam sancti Pancratii, via Aurelia, ex corpore fundi suburbani patrimonii Tuscie. Prestat annue . . . . . auri solidos.

63. Idem in eodem diaconie sancti Eustachii in perpetuum fundum Cervinariola, fundum Cardariola, prestantes . . . . . auri solidos, fundum Pompilianum, fundum Paganum, fundum Lamponianum, fundum Signioba, fundum Pompeianum, fundum Gavianum, fundum Caplanum, fundum Veranum, fundum Calecuanum, fundum Constantianum, fundum Camarcilis cum casalibus et appenditiis suis : prestant . . . . . auri solidos ; fundum Larintias, fundum Pavianum, fundum Lamponianum . . . . . auri solidos prestantes ; fundum Constantianum prestans . . . . . auri siliquas, fundum Ricciuanum prestantem . . . . . auri siliquas et casale Torianum, fundum Servilianum, fundum Natianum, fundum Ruscellis, fundum Silicella, fundum Gregorianum, fundum Casa Montis, fundum Gaianum, prestantes . . . . auri solidos ; fundum Saxo Nigro, prestantem . . . . . auri siliquas, omnes ex corpore masse Caltiane ; — fundum Pigrinum, fundum Casa Nova, fundum Turritanum, fundum Laganum, fundum Calabruacanum, fundum Trivitianum, prestantes . . . . auri solidos, posita in Affile [70], ex corpore masse Pontiane patrimonii Lavicani ; — et massam Furianam cum fundo et casalibus et omnibus suis, fundum Pacurianum, fundum Ancurianum, fundum Casa Gallorum, fundum Furanianum, fundum Filianum, fundum Arcus, fundum Patianum, fundum Scandilianum, fundum Barbatianense, fundum Casa Nercianea, fundum Serenianum, fundum Casa Tuscis, fundum Casa Laucini, fundum Casnarellis, fundum Casa vini, fundum Casa Simiana, fundum Jussianum, fundum Cetinianum, fundum Casa Valeriana, fundum Pinianellum, prestantes . . . . . auri solidos et aureum 1, ex corpore masse Aliane [71] patrimonii Tiburtini. Prestant annue . . . . auri solidos.

64. Item in eodem Theodosie honeste femine fundum Antianum cum omnibus suis, via Appia, miliario ab urbe Roma plus minus xx, ex corpore masse Neviane [72] patrimonii Appie, prestantem . . . . . auri solidos.

65. Idem in eodem Theodosio [73] consuli monasterium sancti Pancratii situm extra castrum Mesenate et lacum in annis xxviii[i].

66. Idem Genesie honeste femine fundum Capitonianum, fundum Dostianum, fundum Viricaria, fundum Tatianum cum omnibus suis etiam aquimolis posita in massa Camustis juxta campum [74] Barbaricum, ex corpore patrimonii Appie. Prestat . . . . . auri solidos et vini decimatas numero LXXX, in presentia missi paracellarii.

67. Idem in eodem Cali honeste femine coloniam masse Ciliane patrimonii Appie ; prestante . . . . auri solidos.

68. Idem Anualdo tribuno fundum Casa major et Longoieianum ex corpore patrimonii Lavicani, territorio Prenestino, miliario ab urbe Roma plus minus XXI ; prestat . . . . . auri solidos.

69. Idem in eodem Mamalo fundum Funianum via Prenestina, miliario plus minus XV ex corpore masse Aliane, patrimonio Tiburtino ; prestat VIII auri siliquas.

70. Idem in eodem Stephano exconsuli fundum Flabis et fundum Orrea [75], sita V miliario ab urbe Roma, via Latina ; prestat II auri solidos.

71. Idem in eodem Leontio militi fundum Annias [76] et fundum Spatianum, sitos via Numentana, miliario ab urbe Roma plus minus XI ; prestant . . . . . auri solidos.

Hec Gregorius junior.

72. Zacharias vero in suo item registro locat Philicario comiti massam Pelagianam patrimonio Lavicano ; prestat . . . . . auri solidos.

1 Eustathio DV — 2 Laurentium D, Laureclini B — 4 patr. Tuscie *om.* V

6 Eustathii DV — 7 Cardarima A — 9 Daganum B — Lapponianum V — 10 Gaviarium B — 11 Caprolanum DV — 12 Calecliannm A, Calechianum D, Caledianum V — 13 Camarellis ABDV — appendiciis A — *numerum om.* B — 15 Ladonianum B *num. om.* B — 17 Ricciuanum A, Riciuanum B, Ricciianum DV — 18 prestans A — *num. om.* B — 23 siliquas] solidos DV — 24 Calciane ABDV — 25 Iaganum D, Gaianum V — Calabrilacanum ABDV — 26 Trivicianum DV — 27 Afile DV — 28 Lavicanum A — Furanianam DV — 29 fundis DV — Galliorum A — 31 Ficanum B, Filanum — 32 Arclis ADV — Fatianum — 33 Nerclanea A — Herclanea ABD, Hercleanea V — 35 Lantini B — Casnarellis D — 36 Simiama D — 37 Causa D

4 Idem DV — Theodoxie D — 5 Aritianum B, Antinianum D — 7 patrimonium D, nio V

9 Theodoxio D, Theodosii V — 10 Prancatii A — 11 XXVIII C

12 femine *om.* B — 13 Vicaria V — 14 etiam <et> DV — 15 Camustis *Hic desinit* V — 17 vini VIIII B

19 Calis D

23 ex] et A — <in> terr. B

31 via-Roma *om.* B — solidos *om.* D

32 Aunias D — 33 sito D — 34 XI *add.* D

38 Lavicani A

73. Idem in eodem Christoforo militi massam Gallis cum omnibus suis pertinentiis et fundum Digitorum et fundum Gabiis [77] cum lacu et fundum Metiorum, fundum Barbulianum qui et Sentianus, fundum Lucretianum qui et Musta, fundum Lampadiorum qui et Fornellus, fundum Flavianum qui et Casa Monachorum, fundum Medianam, fundum Formicis, fundum Aureflis, sitos in Bursano, territorio Gabinate, ex corpore patrimonii Lavicani; prestant . . . . . auri solidos.

74. Idem in eodem Alphio militi fundum Familicanum in anno XXVIII, ex corpore masse Appiane, patrimonio Lavicano; prestat . . . . . auri siliquas.

75. Idem in eodem Theodoro notario casale Casula et Testianum; prestat . . . . . auri solidos; et fundum Teianellum, prestat . . . . . auri siliquas, et fundum Quadrantala, prestat . . . . . auri siliquas, ex corpore masse Talassarotis, et fundum Amphiteanorum ex corpore masse Pirane, prestat . . . . . auri solidos, et campum positum in Scauriis prestat . . . . . auri siliquas, omnia ex corpore patrimonii Caietani juris Romane ecclesie, et terram vacantem foris muros castri Caietani, prestant omnia . . . . . auri solidos.

76. Idem in eodem Hisidoro fundum Sororum et fundum Virorum, via Lavicana, miliario plus minus XIII, prestat . . . . . auri solidos.

77. Idem in eodem Urso fundum Ananiulas cum appendice suo Cucunulis qui et Corcorulis et tabernale posita in civitate Tiburtina, ex corpore masse intramurane patrimonii Tiburtini, prestat . . . . . auri solidos.

Hec Zacharias.

78. Septimus vero papa Gregorius in VI libro sui registri dicit castrum [78] quod dicitur Moriciccia beati Petri esse, situm in ducatu Spoletano inter Muricem et Clarignanum, in plebe de Luzano, ex redditione Gisleri sub usufructu vite sue et filii sui et legitimorum filiorum ejus.

79. Item ex primo [79] libro ejusdem, capitulo LXVI, Crosciensis ecclesia in episcopatu Sistoricensi, in comitatu Folcacerii, beati Petri esse.

80. Item in eodem [80], capitulo LXVII, legitur beatus Egidius juri beati Petri subdidisse monasterium suum et abbatis ejus consecrationem.

81. Item in eodem, libro II, capitulo XV, leguntur monasterium [81] Pultariense in Burgundia, in episcopatu Lingoniensi, juris beati Petri esse; prestat XII denarios.

82. Item ex libro VII, capitulo LXX, legitur beatus Giraldus [83] monasterium suum situm in Provintia loco qui dicitur Aureliacus beato Petro tradidisse sub annua pensione X solidorum.

83. Item ex eodem, capitulo LXXV, monasterium Salvatoris in Suevia [84] in episcopatu Constantie, in villa que dicitur Scaphusa, solvit annuatim aureos XX, quorum XX unciam faciunt.

84. Item ex VIII libro, capitulo XXVIIII [85], monasterium quod dicitur Mons Major, situm in Avernia, et monasterium sancte Marie de Crassa in episcopatu Narbone juris beati Petri leguntur; et commissa sub tutela abbatis Massilie qui regulariter promovetur.

85. Item ex eodem, capitulo XXX, ecclesia [88] sancti Petri in episcopatu Pictavensi, in villa Mascarans a suis conditoribus Romane ecclesie tradita est, et unaquaque domus ejusdem ville solvit annuatim VII denarios pictavienses.

86. Alexander [87] episcopus, servus servorum Dei Sueiu regi Danorum, inter cetera.

Quapropter prudentiam tuam ammonemus ut censum regni tui quem antecessores tui sancte apostolice ecclesie persolvere soliti sunt, nobis et successoribus nostris transmittere studeat; ita tamen ut non sicut

1 militi *om.* D — Gallus B — Gabus D — 2 <et> fund. B — 4 Brulianum B — 5 Lampidiorum A — 6 Furnellus D — 11 *num om.* B — 15 Testuanum A — 16 Teganellum D — solidos D — 18 masse *om.* D — Telass. B — Amphith. AD — 21 omnia-ecclesie *habet* D *post* castri Caietani — Caietanibus D — 22 juris-Caietani *om.* B — Caietani <... auri siliquas> *add.* D — 23 castri Cai.] civitatis Gaietane A — 25 Ysidoro A — 29 appenditiis suis B — Cororulis B — 30 Tyburtina A — introm. D — 35 Moriciccla A, Moricicla D — 36 Spoletino D — 37 religione D, *corr. in* reditione, redictione B

3 libro *om.* D — 4 Crosciensis D — Pistoricensi B — 5 Folcarcerii A. *om.* D *sp. rel.* — est D — 9 legitur D — 11 Lingonensi BD — prestat XII den. *om.* AD, *qui addunt :* Item in eodem, cap. XVIII, monasterium Dolense [82] in Aquitania, in archiepiscopatu Bituricensi, juris beati Petri esse legitur, prestat XII denarios (pr. XII den. *om.* D) — 13 e D — beatum Geraldum A — 14 Provincia A, Arvernia D — 17 XII BD — 21 VIIII libro AB — Provincia D — 23 archiepiscopatu A — 25 Maxilie D — 26 VIII D — 31 De regno Danorum *titulum add.* B — Sueni B, Sueiu AD — 36 transmittere-nostris *om.* B — studeas D

oblatio super altare ponatur, sed ut supra diximus, tam nobis quam successoribus nostris ut certius approbetur presentialiter afferatur.

87. Idem [88] Guillermo regi Anglorum inter cetera.

Novit prudentia tua Anglorum regnum ex quo nomen Christi ibi clarificatum est sub apostolorum principis manu et tutela extitisse, donec quidam, membra mali capitis effecti, zelantes superbiam patris sui Sathane, pactum Dei abjecerunt et Anglorum populum a via veritatis averterunt. — Et paulo post : Nam, ut bene nosti, donec Angli fideles erant pie devotionis respectu ad cognitionem religionis annualem pensionem apostolice sedi exhibebant ex qua pars Romano pontifici, pars ecclesie sancte Marie que vocatur Scola Anglorum in usumfructum deferebatur.

88. Gregorius VII [89] eidem Willelmo inter cetera.

Rebus vero sancti Petri que in Anglia colliguntur sic te ut tuis invigilare monemus, sic liberalitati tue ut tua committimus, ut pium ac propitium debitore[m] Petrum repperias et eum tibi ex debito subvenire ammoneas.

89. In eodem registro Alexandri. Raimundus Willelmi [90] comes Ugellensis optulit beato Petro in prefato comitatu duo castra, unum dicitur Laboriola et alterum Saltevola, sub pensione IIII unciarum auri; ea conditione ut posteri ejusdem comitis accipiant de manu pontificis prefata castella, et ab eodem anathemate feriantur quicumque ab eisdem eadem auferre temptaverint. Hujus autem annue pensionis exactor et beati Petri actionarius est abbas monasterii sancti Pontii quod est juris beati Petri situm in diocesi Narbonensi.

90. Ex registro [91] Gregorii VII pape, libro VIII, cap. XXIII.

Gregorius episcopus, servus servorum Dei, dilectis filiis nostris Petro Albanensi episcopo et Gisulpho principi Salernitano legatis nostre sedis apostolice in Gallias, inter cetera : Dicendum est omnibus Gallis et per veram obedientiam precipiendum ut unaqueque domus saltem unum denarium annuatim solvat beato Petro, si eum recognoscunt patrem et pastorem suum more antiquo. Nam Karolus imperator, sicut legitur in thomo ejus qui in archivo ecclesie beati Petri habetur, in tribus locis annuatim colligebat mille et CC libras ad servitium apostolice sedis, id est Aquisgrani, apud Podium sancte Marie, et apud sanctum Egidium, excepto hoc quod unusquisque propria devotione offerebat. Idem vero magnus imperator Saxoniam optulit beato Petro cujus eam devicit adjutorio, et posuit signum devotionis et libertatis sicut ipsi Saxones habent scriptum et prudentes illorum satis sciunt.

91. Item ex registro [92] eodem, lib. II, cap. XIII.

Gregorius episcopus Salomoni regi Ungarorum inter cetera. Sicut a majoribus patrie tue cognoscere potes, regnum Ungarie sacrosancte Romane ecclesie proprium est, a rege Stephano olim beato Petro cum omni jure et potestate sua oblatum et devote traditum. Preterea Henricus pie memorie imperator ad honorem sancti Petri regnum illud expugnans, victoria adepta ad corpus beati Petri lanceam et coronam regis transmisit, et pro gloria triumphi sui illuc regis direxit insignia, quo principatum ejus dignitatis attinere cognovit. Que cum ita sint, tu tamen jus et honorem sancti Petri quantum in te minuisti, dum ejus regnum a rege Teutonicorum in beneficium, sicut audivimus, accepisti. Quod si verum est, qualiter gratiam beati Petri aut nostram benivolentiam debeas tu ipse justitiam attendis. Non ignoras videlicet te non eam habiturum nec sine apostolica animadversione diu regnaturum, nisi sceptrum regni quod tenes, correcto errore tuo, apostolice non autem regie majestatis beneficium recognoscas. Neque enim nos timore vel amore vel aliqua personali acceptione, quantum Deo adjuvante poterimus debitum honorem ejus cui servi sumus irrequisitum relinquemus. Verum si hoc emendare et vitam tuam ut regem decet instituere Deo miserante volueris, procul dubio dilectionem sancte Romane ecclesie sicut dilectus filius et nostram in Christo amicitiam plene habebis.

92. Idem in eodem [93] ad Geusam Ungarie regem, cap. LXIII, inter cetera.

Notum vero tibi esse credimus regnum Ungarie sicut et alia nobilissima regna in proprie libertatis

7 substitisse B — 15 ferebatur B, deferebat D
18 ut] in A — et D — 20 eum tibi] euntibus D
22 Guilielmi A — 23 Urg. AD — 24 Lobariola D — 26 comiti D — 27 <Romani> pontif. D — 29 exauctor D
40 solvant ABD

6 beate D
9 registris D — XII A, XIIII D — 10 episcopus <servus servorum Dei> B potest D — sancte AD — 15 Heinricus D — 16 illum D — 17 regis] eius D — regni D — 21 in] ad ABD — imminuisti BD — 24 <sperare> debeas ABD — <si> iust. D — 27 correpto B — 28 <et> apost. B — benef. <esse> B — 32 hec B — 33 decet D — Deo <adiuvante vel> B — 34 dilectissimus D — 36 habere D

statu debere esse et nulli regi alterius regni subici, nisi sancte et universali matri Romane ecclesie, que subjectos non habet ut servos sed ut filios. Quod quia consanguineus tuus a rege Teutonico non a Romano pontifice usurpative optinuit, dominium ejus, ut credimus, divinum judicium impedivit.

93. Idem in eodem [94] ad eundem, cap. LXX, inter cetera.

Verum ubi contempto nobili dominio beati Petri apostolorum principis, cujus regnum esse prudentiam tuam non latet, rex subdidit se Teutonico regi et reguli nomen optinuit, Dominus autem injuriam suo illatam principi providens, potestatem regni suo ad te judicio transtulit. Et ita consanguineus tuus, sicut in obediendo regno juris prius habuit, a se sacrilega usurpatione privavit. Petrus enim a firma petra dicitur, que portas inferi confringit atque adamantino rigore destruit, et dissipat quicquid obsistit.

94. Idem in eodem [95] Demetrio regi Ruscorum et regine uxori ejus inter cetera, cap. LXXIIII.

Filius vester limina apostolorum visitans ad nos venit, et quod regnum illud dono sancti Petri per manus nostras vellet optinere, eidem beato Petro apostolorum principi debita fidelitate exhibita, devotis precibus postulavit, indubitanter asserens illam suam petitionem vestro consensu rata[m] fore ac stabilem, si apostolice auctoritatis gratia ac munimine donaretur. Cujus petitionibus quia juste videbantur, tum ex vestro consensu, tum ex donatione poscentis tandem assensum prebuimus et regni vestri gubernacula ex parte beati Petri illi tradidimus, ea videlicet intentione caritatis ut beatus Petrus vos et regnum vestrum sua apud Deum intercessione custodiat.

95. Item quod regnum Hispanie juris beati Petri sit cognoscitur [96] ex registro ejusdem VII Gregorii, id est cap. VII et item ex IIII libro, cap. XXVIII, quod ita se habet :

Gregorius episcopus servus servorum Dei regibus, comitibus, ceterisque principibus Hispanie, inter cetera. Preterea notum vobis fieri volumus quod nobis quidem tacere non est liberum, vobis autem ad presentem et ad futuram gloriam valde necessarium, videlicet regnum Hispanie ex antiquis constitutionibus beato Petro et sancte Romane ecclesie in jus et proprietatem traditum esse, quod nimirum hactenus et preteritorum temporum incommoda et antecessorum nostrorum tacuit negligentia. Nam postquam regnum illud a Sarracenis pervasum est et servitium quod beato Petro inde solebat fieri propter infidelitatem eorum et tirannidem detentum ab usu nostrorum tot annis interceptum est, pariter etiam rerum et proprietatis memoria dilabi cepit. Verum quia divina clementia concessa vobis in hostes illos semperque concedenda victoria terram in manus vestras tradidit, ulterius vos causam hanc ignorare nolumus, ne quis superuus arbiter legum ac justicie conditor de recuperanda justicia et honore beati Petri ejusque sancte et apostolice sedis glorie vestre ad bene merendum contulit nobis aut vobis ex taciturnitate in negligentie culpam aut vobis ex ignorantia, quod absit, ad detrimentum proposite et divinitus oblate retributionis obveniat, et cetera.

LXXII. — De censibus [98] sive tributo cc bisantiorum quos debet rex Chroatie atque Dalmatie et fidelitate ecclesie Romane prestita ab eodem.

Ex sinodo habita in Dalmatia a legatis VII pape Gregorii, scilicet a Gebizone tunc monasterii sanctorum Bonifatii et Alexii abbate, nunc [97] vero Cesenate episcopo necnon et a Folcuino Foro Simpronii episcopo, que sinodus habetur in archivo sacri palatii Lateranensis, in qua de regno et de rege Dalmatie ita inter cetera legitur.

In nomine sancte et individue Trinitatis, anno dominice incarnationis MLXXVI, indictione XIIII, mense octobri, ego Demetrius qui et Suinimir nuncupor, Dei gratia Chroatie Dalmatieque dux, a te domne Gebizo, ex apostolice sedis legatione domni nostri pape Gregorii potestatem obtinens, in Salonitana basilica sancti Petri sinodali et concordi totius cleri et populi electione de Chroatorum Dalmatinorumque regni regimine per vexillum, ensem, sceptrum et co-

1 esse deb. A — 3 ut D
9 dno D — 14 sicut] si quid BD — 15 obtinendo D — 16 privabit D
20 LXXXIIII ABD — 24 debita *om.* D — devotione D — 31 tradimus A
34 De regno Hyspanie *titulum add.* B — Hyspanie A — 35 id est] lib. I D — 36 item *om.* D — XIIII lib. B — 39 Ysp. A *etc.* — 40 et <ad> BD — gloriam *om.* A — nobis B

1 ad *om.* A — 15 justitie... justitia A — 16 nobis *om.* D — vobis] nobis ABD
26 Zebizone A nunc episcopo *om.* D — de 2e I. *om.* ABD
32 *tit. om.* ABD — 34 octubri A — providentia ABD — 35 Croatie A — opt. AD

ronam investitus atque constitutus rex, tibi devoveo, spondeo et polliceor me incommutabiliter completurum omnia que mihi tua reverenda injungit sanctitas, videlicet ut in omnibus et per omnia apostolice sedi fidem observem et quicquid hoc in regno tam apostolica sedes quam sui legati sanxerunt aut sanxerint, irrevincibiliter custodiam; justitiam excolam; ecclesias defendam; primitie, decime, omniumque ad ecclesias pertinentium procurator existam; vite episcoporum, presbyterorum, diaconorum, subdiaconorumque, ut caste et regulariter vivant, provideam; pauperes, viduas atque pupillos protegam; parentele illicitam copulam destruens, legitimam dotem anulo sacerdotisque benedictione constituam, et constitutam corrumpi non permittam; hominum venditionem contradicam; atque in omnibus que ad rectitudinis statum congruunt, Deo auctore, me equum exhibeam. Ducentorum quoque bizantiorum tributum meorum omnium consultu primatuum sancto Petro per singulos annos in Resurrectione Domini de mihi concesso regno persolvendos statuo, et ut post me regnaturi hoc idem servent censeo, corroboro atque sanxio. Dono insuper, concedo atque confirmo apostolice sedi sancti Gregorii monasterium cui Urana est vocabulum, cum omni suo thesauro, scilicet cum capsa argentea reliquias sacri corporis ejusdem beati Gregorii continente, cum duabus crucibus, cum calice et patena, cum duabus coronis aureis gemmis ornatis, cum evangeliorum textu de argento, cumque omnibus suis mobilibus et immobilibus bonis, ut sancti Petri legatis semper sit ad hospitium et omnino in potestate eorum; hoc tamen interposito tenore ut nulli alii potestati detur, sed omni tempore sancti Petri sit proprium et a me meisque successoribus defensum atque ab omni homine liberum et securum. Cujuscumque autem audatia temerario ausu prefatum monasterium ex assignato thesauro privaverit, terribilem illam judicis vocem quam diabolus cum suis angelis auditurus est audiat. Preterea, cum Deo servire regnare sit, vice beati Petri et domni nostri pape Gregorii atque post se successorum in apostolica sede me tuis manibus committo et committendo hanc fidelitatem sacramento stabilio. Ego, inquam, Demetrius qui et Suiminir Dei gratia et apostolice sedis dono rex ab hac hora in antea sancto Petro et domno meo pape Gregorio suisque successoribus canonice intrantibus ero fidelis, et ut ipse sive post eum futuri pontifices sive legati eorum vitam aut membra perdant aut capiantur neque in consilio neque in facto ero, et consilium quod mihi crediderint ad illorum dampnum scienter nulli intimabo; regnum autem quod mihi per manum tuam, donne Gebizo, traditur fideliter retinebo et illud suumque jus apostolice sedi aliquo ingenio aliquando non subtraham; dominum meum papam Gregorium et suos successores atque legatos, si in meam potestatem venerint, honorifice suscipiam et honeste tractabo et remittam; et undecumque me invitaverint, prout potero eis [iuste] sempliciterque serviam.

LXXIII [99]. — De censu c librarum debito a duce Boemie.

Item in quodam thomulo Lateranensi, inter cetera, Spiciocneus dux Boemie accepit licentiam a papa Nicholao sibi portandi mitram, et promisit se daturum omni anno c libras argenti de terra sua sub nomine census.

LXXIIII. — Ex regesto [100] Gregorii pape vii libro viii capitulo xx°vii°. Quod de singulis domibus regni Francorum unus denarius pro censu beati Petri persolvebatur antiquitus.

Gregorius servus servorum Dei dilectis filiis nostris P. Albanensi episcopo et G. principi Salernitano legatis nostre apostolicque sedis in Gallias salutem et apostolicam benedictionem. Vobis commissa negotia non latent, etiam vos ita ac si nostra, immo quia nostra in vobis presentia est, cuncta digne per agite. Dicendum est autem omnibus Gallis et per veram obedientiam precipiendum ut unaquaque domus saltem unum denarium annuatim solvant beato Petro, si eum recognoscunt patrem et pastorem suum more antiquo. Nam Karolus imperator sicut legitur in thomo ejus qui in archivo ecclesie beati Petri habetur, in tribus

1 ac B — 9 ecclesiam B — 13 dote D — anulos B — 14 benedictionem B — constituta D — 16 ac B — rectitudinem D — 17 equum *om.* B — 18 quoque] que B — 19 consulto D — 21 persolvendum ABD — 26 beati *om.* B — 35 audacia A — 41 successorum B, sessurum D — 42 promittendo A

5 aut l°l.] ac D — 11 meum *om.* B — 12 devenerint B — 13 et honeste *om.* ABD — 14 potero <et in quibus potero> D — 15 simpl. AD — 18 tumulo D — 25 beato petro A — 32 nostra <ibi> A — 33 autem est A

locis annuatim colligebat mille et cc libras ad servitium apostolice Sedis, id est Aquisgrani, apud Podium sancte Marie, et apud sanctum Egidium, exceplo hoc quod unusquisque propria devotione offerebat. Idem vero magnus imperator Saxoniam optulit beato Petro cujus eam devicit adjutorio et posuit signum devotionis et libertatis sicut ipsi Saxones habent scriptum et prudentes illorum satis sciunt.

NOTES EXPLICATIVES

1. *L. P.*, t. I, p. 498.

2. *L. P.*, t. I, p. 454, 475.

3. *L. P.*, t. I, p. 385.

4. *L. P.*, t. I, p. 369.

5. *L. P.*, t. I, p. 432, 433, 434, 435.

6. *L. P.*, t. I, p. 501, 502, 505, 509.

7. Ici s'arrêtent les textes tirés *ex Romano pontificali*. Deusdedit continue sans ouvrir un nouveau chapitre, ou tout au moins sans l'indiquer par une rubrique nouvelle.

8. On ne voit pas bien ce que vient faire ici la revendication relative aux abbayes du Mont-Cassin, de Subiaco, de Rieti et de Farfa. Les titres que l'Eglise romaine pouvait avoir sur ces abbayes et sur beaucoup d'autres sont d'une autre nature que ceux qui ont été rappelés ci-dessus ou vont l'être dans les paragraphes suivants.

9. Ici commence un recueil d'extraits relevés dans les archives pontificales par un contemporain de Deusdedit. (Cf. *Etude*, p. 21; Stevenson, *Archivio Romano di st. patria*, t. VIII, p. 329 et suiv.). De ces registres, le plus grand nombre était conservé au palais de Latran: d'autres se trouvaient dans la tour *Cartularia*, non loin du monastère appelé Palladium et tout près de l'arc de Titus.

10. La variante *ab* EIDEM *locata* de Deusdedit me paraît préférable à la leçon *ab* EODEM d'Albinus et de Cencius. Dans ces conditions, il semble que les deux papes Jean et Grégoire, ainsi rapprochés, ne puissent être que Jean XV (985-996) et son successeur Grégoire V (996-999).

11. Saint-Pierre *in Cortina* figure à la table des cens, p. 68 *a*; c'est sans doute lui qui est mentionné, p. 244 *b*, dans la liste des monastères exempts.

12. *Rientina*, localité située au sud-est de Lucques, au nord de l'Arno, entre ce fleuve et un lac maintenant desséché.

13. Cette *curtis Cortinianum* devait se trouver aux environs de Monte Foscoli, le seul point vers lequel les anciens diocèses de Lucques et de Volterre étaient limitrophes. Je n'en ai pas trouvé trace.

14. *Vicovalais*, lieu mentionné dans une charte de 801 (Muratori, *Antiq.*, t. I, p. 669); peut-être S. Alessio dans le val di Serchio, au nord-ouest de Lucques.

15. *Rapida*, dénomination conservée dans le vocable de deux églises voisines de Calcinaja, localité sur la rive droite de l'Arno, à l'est de Pise. Ces églises étaient dédiées l'une à saint Laurent, l'autre aux saints Jacques et Christophe (Repetti, t. I, p. 387; t. IV, p. 705).

16. *Ciceriana*, village dans le val di Lima, au nord-est de Lucques.

17. Silico, Silicano, Silicagnana et Castel Nuovo di Garfagnana sont des localités de la haute vallée du Serchio (Repetti, t. I, p. 568; t. V, p. 408).

18. Buriano et Castiglion della Pescaja sont des localités de la Maremme toscane, à l'ouest de Grosseto; cf. p. 58 *a*, note 1. Sur Villamagna et Flexus, Repetti (t. V, p. 781) ne connaît autre chose que ce texte.

19. Campagnatico, près de l'Ombrone, au nord-est de Grosseto.

20. Le monastère de Saint-Pierre à Vada est mentionné ci-dessus, p. 244 *b*, dans la liste des exempts.

21. Le comitatus *Corninus*, car telle est la vraie leçon, représente une partie de l'ancienne cité de Populonia, annexée de bonne heure au domaine des rois lombards et rattachée pour cette raison au duché de Lucques, bien que sa situation, au sud du territoire de Pise, l'eût désigné pour être absorbée par celui-ci. Il y avait là un château appelé Cornia, situé près de la rivière du même nom, laquelle atteint la mer à peu de distance de Piombino. — Plusieurs des domaines ou églises de ce catalogue ont déjà figuré dans les résumés du chapitre précédent.

22. On voit encore les ruines de ce château, près de la via Flaminia, sur un antique chemin de traverse qui s'en détache, dans la direction de Véies, à gauche, à deux milles environ de Prima Porta. Il en est question dans Procope (*Bell. Goth.*, IV, 34); une bulle de Benoît IX, de 1037 (J., 4110), mentionne son église parmi celles du diocèse de Silva Candida. Cf. Nibby, *Dintorni*, t. II, p. 569; Tomassetti, *Camp. Rom.*, t. I, p. 445.

23. Le nom de ce château, maintenant détruit, se conserve dans celui du ponte di Buriano, sur l'Arno supérieur, au nord-ouest d'Arezzo.

24. Sur les églises nommées ici, v. ci-dessus, p. 244 *a* avec les notes 46 et 47. Sur Conca, cf. *L. P.*, t. I, p. 460, n. 51.

25. Sur S. Jean in Rufio, v. ci-dessus, p. 244 *a*.

26. Sur ce texte, v. l'étude de P. Fabre, *La Pologne et le Saint-Siège du Xe au XIIIe siècle*, dans les *Etudes d'histoire du moyen âge dédiées à G. Monod*. Le judex *Dagome* est identique au duc Mieszko Ier, qui fut marié en secondes noces à une princesse Ota et en eut trois fils, dont l'un s'appela Mieszko, comme son père, et se retrouve ici sous le nom de Misica; le Lambert de notre texte doit être un de ses frères. Le duché de Pologne est représenté comme le territoire d'une cité, Schinesghe ou

Gnesen; ses limites sont : la mer (Baltique), la Prusse, la Russie jusqu'à Cracovie, l'Oder; il comprend, au delà de ce fleuve, le pays qui s'étend jusqu'aux montagnes de Bohême.

27. Le lac Trasimène. Je n'ai pu identifier les *massae* pérugines.

28. Un des nombreux torrents appelés *Laia* se jette dans la Nera un peu en amont de Narni; sur sa gauche s'élève une colline appelée *Colle S. Silvestro*. C'est sans doute de ce côté qu'il faut chercher le *castrum Albininum* dont il est ici question. Le même nom se retrouve dans la table des cens (ci-dessus, p. 55 *b*), à l'évêché de Narni, sous la forme *Alvinum*, et, sous la forme *Albinianum*, dans la liste des revenus des comtés de Narni et d'Amelia, ci-dessous, n° LXXXVI.

29. Césarches, près d'Albertville, au confluent du Doron et de l'Arly. Il faut remplir les blancs ainsi qu'il suit : *in comitatu [Savogiense], in episcopatu [Tarentasiense]*. Ce document est le plus ancien que l'on ait sur cette localité.

30. La vraie leçon est, je crois, celle de Deusdedit, *nonus Leo papa*. Il y a encore tout près de Robbio, en Lomellina, une église de saint Valérien; on y voit aussi des restes du château-fort (*burgus de Rodubio*). Cf. ci-dessus, p. 110 *b*. Il faut suppléer *in episcopatu [Papiensi]*.

31. Il s'agit ici du monastère de Saint-Sauveur au mont Majella, dont les biens furent donnés en 1552 au chapitre de Saint-Pierre de Rome. Cf. *Bull. Vatic.*, t. I, p. 39, et la dissertation à la fin de ce volume. Il est catalogué ci-dessus, p. 47 *a*, parmi les monastères censiers du diocèse de Chieti. La situation indiquée dans la note correspond à S. Liberatore, établissement cassinésien, qui n'a rien à voir avec celui-ci. Le *Bull. Vatic.*, t. I, p. IV, inculque expressément cette distinction, mais n'indique pas la situation exacte de Saint-Sauveur. Tout ce qu'il en dit de plus clair (p. 40) c'est que, en 1598, les bâtiments de l'abbaye et de l'église elle-même étaient en ruines et que, en 1604, il n'en restait plus que l'emplacement, si bien que le titre de Saint-Sauveur avait été transféré dans l'église paroissiale de Saint-Silvestre, à Guardia Grele. De ceci, on peut déduire que le monastère était au-dessus de cette localité. Le *Bullaire du Vatican*, t. I, p. 39, donne le texte d'une bulle d'Alexandre II (J., 4726) adressée à l'abbé Rainier, par laquelle est acceptée la donation faite au Saint-Siège, tant du monastère que de toutes ses propriétés. Plusieurs des églises et autres possessions nommées ici y sont énumérées, mais il n'y a pas identité entre les deux listes et notre texte vise un autre document. Cf. J., 9442.

32. Une église de Saint-Pancrace, avec diverses dépendances, fut donnée à Majella en 1057 par un acte que nous avons encore (*Bull. Vat.*, t. I, p. XI *in fine*); elle paraît avoir été près de Guardiagrele; la bulle J., 4726, la place *ad radicem montis ipsius Magellae*.

33. Cette église de Saint-Clément, déjà en ruines à la fin du seizième siècle (*Ibid.*, p. 40, n. *c*), se trouvait près du lieu dit Comnino, un peu à l'ouest de Guardiagrele. On a l'acte de donation (*Ibid.*, p. X), daté de 1056 : *Monasterium s. Clementis in tenimento de Comena*.

34. Cette église paraît avoir été sur la rive droite de la Pescara. Elle s'élevait sur un domaine appelé *Pollutrum*. Ce fut d'abord un monastère indépendant, fondé en 1015; en 1043 il fut donné à Saint-Sauveur (*Ibid.*, p. VII, VIII).

35. Le monastère possédait plusieurs églises de Saint-Nicolas et de Saint-Blaise. Il n'est pas aisé de dire desquelles il s'agit ici.

36. S. Vito Chietino, port sur l'Adriatique, au sud-est d'Ortona. Cette redevance échut à l'abbaye en 1047 (*Ibid.*, p. [illegible]), avec une église *s. Angeli ad Criptas*, mentionnée aussi (*ad Grultam*) dans la bulle d'Alexandre II.

37. La bulle d'Alexandre II marque l'église *s. Martini de super Cephalia*. Le lieu dit *Cephalia* devait se trouver près de la rivière Pescara; il est marqué dans un acte de 1054 (*Ibid.*, p. IX), qui nomme aussi un *rivus s. Juste*. — Le *castrum Castilionis* est sans doute *Castiglione a Casauria*. Tout cela se trouvait à gauche de la Pescara, et, par suite, dans le comté de Penne.

38. Le *castrum Phare* porte actuellement le nom de *Fara Filiorum Petri*; la localité de Casa Canditella, tout près de là, a une paroisse sous le vocable de saint Nicolas. L'*ecclesia s. Cantiane apud Farum* fut donnée au monastère en 1066, celle de Saint-Nicolas en 1067 (*Ibid.*, p. XIII).

39. Cette église Sainte-Agathe se trouvait *apud Vacrum*, comme le marque la bulle d'Eugène III. C'est S. Agata, près Vacri, au sud-est de Chieti.

40. Penna Piedimonte, au sud de Guardiagrele.

41. La bulle d'Eugène III rattache ce château au précédent : *Aram Pinni cum subjacenti sibi podio Famecchiani*.

42. Ces deux églises de Saint-Ange et de Saint-Pierre se trouvaient, d'après la bulle d'Eugène III, *in castro La Roma*, localité qui subsiste encore sous ce nom, près de Casoli.

43. Sur ce monastère, v. ci-dessus, p. 175 *b* et 181 *a*.

44. Reichenau. Cf. ci-dessus, p. 156 *b*.

45. La situation indiquée ici correspond à la rive gauche du Tibre, un peu au-dessus de Magliano. Il y a précisément en cet endroit un *colle Manno* et une rivière l'Aja. Le *waldus* est une forêt.

46. Gavignano, en Sabine, près de l'endroit où l'Aja Galantina se jette dans le Tibre. Ce document est omis par Deusdedit; il ne figure pas dans les *Regesta* de Jaffé.

47. Ici s'ouvre une autre série d'extraits. Il n'est plus question de tomes, mais de registres; la lettre Θ n'est plus employée. D'autre part, au lieu que, dans la série précédente, les pièces émanent toujours de papes du dixième ou du onzième siècle, nous n'avons affaire ici qu'à Honorius (VIIe siècle), Grégoire II et Zacharie (VIIIe siècle), et à Grégoire VII. Je serais porté à croire que nous avons affaire ici à un autre *deflorator*, peut-être à Deusdedit lui-même, qui, en d'autres parties de sa collection, a fait usage de registres d'anciens papes.

48. Une des paroisses de Fermo est encore sous le vocable de saint Michel. Elle correspond sans doute à ce monastère.

49. Une autre lettre d'Honorius (J. 2027) nous le montre en correspondance avec ce *magister militum*.

50. Dans ces extraits des registres de Grégoire II, de Zacharie, les rentes des domaines sont indiquées en chiffres d'une forme particulière. Muratori a essayé de les traduire ; il rend par le terme *bisant*. le signe qui se présente ordinairement le premier. Martinucci, dans son édition de Deusdedit, p. 322 et suiv., a reproduit typographiquement ce même signe et déchiffré les autres. Ces tentatives ne m'ont point paru réussies ; les paléographes que j'ai consultés n'ont pu, de leur côté, arriver à une solution qui les satisfît. J'ai cru bon de laisser aux futurs éditeurs de Deusdedit le soin de résoudre cette énigme ou de la proposer au public par des reproductions photographiques, et je me suis décidé à remplacer par des points ces chiffres inexplicables.

51. Sur le *Mons Lucati*, v. ci-dessus.

52. Sur ces deux monastères, dont le premier devint plus tard une église cathédrale et l'autre fut remplacé par une église paroissiale, v. Zucchi Travaglia, *Storia di Montefeltro*, p. 18 et suiv. Le vocable de Saint-Séverin se rattache au souvenir du séjour que fit en cet endroit le corps de l'apôtre du Norique (Eugippius, *Vita S. Severini*, c. 44).

53. Cette *massa* et la suivante sont placées par Tomassetti entre Grotta Ferrata et l'Algido (*Camp. Rom.*, t. I, p 307).

54. Cette *massa Neviana* doit, vu la distance, être cherchée notablement au delà de Genzano, et non point aux environs de Marino, où l'on trouve cependant un *fundus Naevianus* (De Rossi, *Bull.*, 1872, p. 93; Tomassetti, *Camp. R.*, t. II, p. 62). Elle revient plus loin, c. 64.

55. Cf. Tomassetti, *Camp. Rom.*, t. I, p. 82.

56. Nibby (*Dintorni*, t. I, p. 334) place ces fonds autour du casale Buonricovero, à gauche de la v. Clodia, entre le Sepolcro di Nerone et la Storta. Je crois qu'il a raison, bien que Tomassetti, t. I, p. 222, pense plutôt aux environs de cette dernière localité.

57. Sur cette *massa*, cf. note 53.

58. Plus tard *Mons Porculi*, Monte Porzio ; c'est la plus ancienne mention de cette localité (Stevenson, *Arch. Rom. di st. p.*, t. VIII, p. 378 ; cf. Nibby, *Dintorni*, t. I, p. 357).

59. Sur la *massa Marulis* et l'église Saint-Pierre, v. *L. P.*, t. I, p. 521, n. 101.

60. Ce monastère Saint-Martin à Sorrente est inconnu. Je ne trouve aucune église de ce vocable dans la ville ou le diocèse de Sorrente. Cf. B. Capasso, *Memorie storiche della chiesa Sorrentina*, Naples, 1854.

61. La *torre Vojanica*, sur la plage voisine de Lavinium (Pratica) et d'Ardée, conserve encore le nom de cette *fossa*. Quant au *campus Veneris* (Campo Selva? Campo Iemini?), il tire le sien d'un célèbre sanctuaire de Vénus mentionné auprès d'Ardée par Strabon (V, 3), Pomponius Mela (II, 4) et Pline (*H. N.*, III, 5). De ce côté était la *domus culta Lauretum*, voisine de la *massa Fontiiana* (*L. P.*, t. I, p. 432 ; cf. p. 438, n. 40 ; Nibby, *Dintorni*, t. I, p. 209 ; Tomassetti, *Camp. Rom.*, t. II, p. 83).

62. Le monastère Saint-Silvestre, au sommet du Soracte. C'est probablement la plus ancienne mention bien authentique de ce sanctuaire. La *massa Castelliana* avait son centre dans l'ancienne acropole falisque qui est devenu Civitá Castellana. Cf. *L. P.*, t. I, p. 483, n. 39.

63. M. Tomassetti a groupé tous les textes relatifs à la *massa Pauli*, plus tard Castel Paolo, actuellement Vigna Inghami, au-dessous de Marino, et exploré lui-même ce qui reste des édifices (*Camp. Rom.*, t. II, p. 90).

64. La *massa Ocris* est mentionnée dans une inscription du temps de Serge Ier (De Rossi, *Bull.*, 1870, p. 93; *L. P.*, t. I, p. 380). La vallée d'Aricia s'appelait anciennement *vallis Ocrana* (De Rossi, *Bull.*, 1873, p. 104; cf. Tomassetti, *l. c.*, p. 60).

65. Cette *massa Fistis* est identifiée par De Rossi (*Bull.*, 1873, p. 114) avec la *massa Festi praepositi sacri cubiculi* mentionnée au temps de Constantin. Cf. *L. P.*, t. I, p. 174 et 192, n. 47.

66. M Tomassetti (*Camp. Rom.*, t. II, p. 83) cherche à tort ce fonds et la *massa Laurentiana* près de Laurentum; notre texte les indique clairement du côté de Gaète.

67. Sur la *massa Marulis*, v. ci-dessus, n. 59; de l'autre, je ne sais rien. Le monastère Duo Forna est Sainte-Agnès, sur la place Navone.

68. Sur ce duc de Naples, v. Capasso (*Monum. Neap. ducatus*, t. I, p. 47), qui le présente comme ayant administré de 718 à 729. Le monastère Saint-Etienne est déjà mentionné en 591 par saint Grégoire (*Reg.*, I, 52). C'est, je crois, à cet établissement que correspond la principale église de Capri, qui en a conservé le vocable.

69. Sur ces deux fonds, v. Tomassetti, t. I, p. 148 et 159; cf. *L. P.*, t. I, p. 438. Le *fundus Maurorum* est marqué dans la bulle de Benoît IX pour Silva Candida (J., 4110; Ughelli, *Ital. sacra*, t. I, p. 102), qui le place *via Cornelia, mil. XII*.

70. Une *possessio Celeris*, *territorio Affilano* est indiquée dans le *L. P.*, vie de Xystus III (t. I, p. 233). La localité d'Affile est mentionnée par saint Grégoire le Grand (*Dial.*, II, 1), sous la forme *Enfide*. Son nom se conserve dans le village d'Affile, au sud de Subiaco, tout comme celui de la *massa Pontiana* dans celui de Ponza, localité voisine.

71. Cette *massa Aliana* revient plus loin, c. 69.

72. Il a déjà été question plus haut de cette *massa Neviana*.

73. Capasso (*l. c.*) se demande si ce consul Théodose ne serait pas identique au duc de Naples Théodore, nommé ci-dessus.

74. Ce *Campus Barbaricus* est marqué dans la bulle de Serge Ier (*L. P.*, t. I, p. 380). De Rossi (*Bull.*, 1873, p. 97) l'indique entre le quatrième et le cinquième mille, dans l'intervalle entre les voies Appienne et Latine.

75. Sur le lieu appelé *Horrea*, v. la vie de Jean VI dans le *L. P.*, t. I, p. 383; cf. Tomassetti, *Camp. Rom.*, t. II, p. 59.

76. Nibby corrige en *Anitnas* le nom de ce fonds et il y voit un dérivé du nom de Caecina, très ancienne cité sabine, dont il reconnaît des vestiges au lieu appelé Monte Gentile, sur la voie Nomentane, un peu avant Mentana (*Dintorni*, t. I, p. 341 ; cf. Tomassetti, *Camp. Rom.*, t. II, p. 52).

77. Nous sommes ici sur le territoire de l'antique Gabies ; une *massa Gaba*, dans ce territoire, figure déjà dans le *L. P.* à la vie de saint Silvestre (t. I, p. 174).

78. La pièce alléguée ici ne fait pas partie du registre proprement dit, car ce n'est pas une lettre pontificale. On la trouvera plus loin, n° XCVII. Le château de Morcicchia est marqué dans la table des cens, ci-dessus, p. 84 *b*.

79. C'est en réalité la lettre 67 (et non 66) du l. I (J., 4845). Il s'agit ici de Saint-Martin de Cruis; v. ci-dessus, p. 183 *a*.

80. J., 4846, en réalité *Reg.* I, 68.

81 J., 4888. Sur Pothières, v. ci-dessus, p. 190 *a*.

82. Corriger c. XVIIII, J., 4892. Sur Déols, v. ci-dessus, p. 200 *a*.

83 VII, 19; J., 5162. Sur Aurillac, v. p. 200 *b*.

84. VII, 24; J., 5167. Sur Schaffouse, v. p. 157 *b*. Deusdedit écrit *in Arvernia*, exactement; Albinus et Cencius ont interverti ici et dans le chapitre suivant les noms *Provincia* et *Arvernia*.

85. J., 5211 Montmajour, p. 183 *b*: La Grasse, p. 208 *a*.

86. J., 5209. Cf. ci-dessus, p. 205 *a*.

87. 1062-1063. — J., 4495. Il n'y a pas d'autre texte que celui-ci. Sur le cens du Danemark, cf. ci-dessus, p. 227; cf. *Etude*, p. 123. — Ici commence le chapitre CL de Deusdedit.

88. 1066-1073. — J., 4757. Pas d'autre texte. Cf. ci-dessus, p. 226; *Etude*, p. 134.

89. 4 avril 1074. — J., 4850; *Reg.* I, 70.

90. Cf. ci-dessus, p. 216 *b*.

91. 1081. — J., 5203. Cf. *Etude*, p. 124. — La même pièce reparaît plus loin, c. LXXIIII, *in extenso*. Le *thomus* de Charlemagne, conservé aux archives de Saint-Pierre, n'est autre chose que la fausse pièce (Marini, *Papiri*, p. 105; *Archivio Rom. di st. patria*, t. XXIV, p. 426), par laquelle Charlemagne dote l'église Saint-Sauveur du Vatican, à lui donnée par le pape Léon IV (!); encore a-t-on dû, pour s'en réclamer, en altérer le sens, car les sommes recueillies dans les trois villes (ici Reims, Le Puy, Aix) sont, dans ce document, affectées, non pas au Saint-Siège, mais à l'entretien du clergé national de Saint-Sauveur. Cf. Scheffer-Boichorst dans les *Mittheilungen für Osterr. Geschichtforschung*, *Ergänz.*, t. IV, p. 86.

92. 28 octobre 1874. — J., 4886.

93. 23 mars 1075. — J., 4944.

94. 14 avril 1075. — J., 4952.

95. 17 avril 1075. — J., 4955. Cf. *Etude*, p. 124.

96. 28 juin 1077. — J., 5041; cf. 4778 et *Etude*, p. 122.

97. Gebizo devint évêque de Césène en 1083, sept ans après sa légation en Dalmatie.

98. Octobre 1076. — Muratori, *Ant.*, t. V, p. 840. Sur cette pièce, v. *Etude*, p. 125.

99. 1059-1061. — Muratori, *Ant.*, t. V, p. 842. Ce privilège, dont le texte est perdu, figure au n° 4452 dans les *Regesta* de Jaffé. Cf. *Etude*, p. 123. — Avec cette pièce résumée prend fin la longue série d'extraits des biographies et des archives pontificales que Cencius a tirés d'Albinus et Albinus de Deusdedit, et qui paraît avoir figuré aussi dans le Polyptyque du chanoine Benoît.

100. La pièce n° LXXIIII fait corps, dans le ms. original, avec les trois précédentes. Cependant, elle ne provient pas de Deusdedit. Chez Albinus, qui l'a aussi, elle se présente assez loin des extraits de Deusdedit (n° XI, 13). — Ce n'est qu'une répétition, un peu plus complète, de la pièce déjà donnée ci-dessus, d'après Deusdedit, p. 355, § 90.

LXXV. — De censu unius marce auri debito a nobile viro Savarico de Maloleone [1].

Honorius episcopus et cetera. Dilecto filio nobili viro Savarico de Maloleone crucesignato salutem et cetera. Invicta fides et devotio indefessa quam erga clare memorie I. regem Anglorum nosceris habuisse, te ac tua ponendo pro ipso, sicut illi materiam prestitit te dignis muneribus honorandi, sic et nobis tuis remunerationibus prestandi favorem non immerito persuadet ut tua circa eum grata obsequia, et ipsius erga te retributivam gratiam approbantes, utrisque reddamus exinde honorificentiam clariorem. Cum igitur sicut tua nobis exhibita petitio continebat, idem rex, pensatis tue devotionis obsequiis, in terra tua cudende monete tibi liberam de liberalitate regia concesserit facultatem, sicut in ejus litteris plenius continetur, nos concessionem hujusmodi gratam habentes eam tibi sicut ipsam juste optines et quiete auctoritate apostolica confirmamus et presentis scripti patrocinio communimus. Ad indicium autem hujus a sede apostolica confirmationis obtente, unam marcam auri annis singulis quibus moneta ipsa cudetur nobis et suc-

1. 20 avril 1218. — Muratori, V, 829; Potthast, n° 5759; Pressutti, *Reg.* n° 1245. — Le pape confirme, moyennant un cens, à Savary de Mauléon, le droit de battre monnaie à lui conféré par le roi Jean sans Terre.

cessoribus nostris exolves. Nulli ergo omnino hominum liceat hanc paginam nostre confirmationis infringere vel ei ausu temerario contraire. Si quis autem hoc attemptare presumpserit, indignationem omnipotentis Dei et beatorum Petri et Pauli apostolorum ejus se noverit incursurum. Datum Laterani XII *kal. maii, pontificatus nostri anno secundo.*

LXXVI. — De pigneratione castrorum Preceni et Ripeceni facta domni pape camerario a comite Aldelbrandino de Calmaniare [1].

In nomine Domini. Anno dominice incarnationis M°C°L°IX etc.

1. Cette pièce, ajoutée ici après coup, reparaîtra plus loin, sous le n° CXII, dans le texte de première main.

LXXVII[1]. — Privilegium Lodowici imperatoris de regalibus confirmandis pape Paschali[2].

In nomine domini Dei omnipotentis Patris et Filii et Spiritus Sancti, Ego Ludovicus imperator augustus statuo et concedo per hoc pactum confirmationis nostre tibi beato Petro principi apostolorum et per te vicario tuo donno Pascali summo pontifici et universali pape et successoribus ejus in perpetuum, sicut a predecessoribus vestris usque nunc in vestra potestate et ditione tenuistis et disposuistis civitatem Romanam cum ducatu suo et suburbanis atque viculis omnibus et territorio ejus montanis ac maritimis, littoribus ac portubus seu cunctis civitatibus castellis oppidis ac viculis in Tuscie partibus, id est Portum Centumcellas, Chere, Bledam, Manturanum, Sutrium, Nepe, Castellum, Gallisem, Hortem, Polimartium, Ameriam, Todem, Perusium cum tribus insulis suis, id est Majorem et Minorem Pulvensim, Narniam, Utriculum, cum omnibus finibus ac territoriis ad suprascriptas civitates pertinentibus.

Simili modo in partibus Campanie Seguiam, Anagniam, Ferentinum, Alatrum, Patricum, Frisilunam, cum omnibus finibus Campanie, nec non et Tiburim cum omnibus finibus ac territoriis ad easdem civitates pertinentibus.

Nec non et exarchatum Ravennatem sub integritate cum urbibus, civitatibus, oppidis et castellis que pie recordationis donnus Pipinus rex ac bone memorie genitor noster Karolus imperator beato Petro apostolo et predecessoribus vestris jam dudum per donationis paginam restituerunt, hoc est civitatem Ravennam et Emiliam, Bobium, Cesenam, Forumpopuli, Forumlivii, Faventiam, Immolam, Bononiam, Ferrariam, Comiaclum et Adrianis que et Gabelum, cum omnibus finibus, territoriis, atque insulis, in terra marique ad supradictas civitates pertinentibus. Simul et Pentapolim, videlicet Ariminum, Pisaurum, Fanum, Senogalliam, Anconam, Ausimum, Humanam, Hesim, Forumsimpronii, Montem Feretri, Urbinum et terri-

2 Paschali <et pactum constitutionis imperatorum primi Ludovici et primi Octonis et primi Henrici cum Romanis pontificibus> A *que verba (omisso* et) etiam *in C reperiuntur sed inferius et in margine* (Lodowici, Ottonis); *pro titulo V habet verba* Pactum constitutionis etc. (Hludovci, Heinrici); D *omittit titulum.*

4 Ludouuicus AD, Ludoycus V

1. Ce document et les deux suivants se suivent chez Albinus (X, 32) comme ici. Dans la collection de Deusdedit, ils viennent, comme chez Albinus, immédiatement après le n° LXXIII de Cencius. Il n'est pas douteux qu'Albinus, et Cencius qui dérive de lui, ne les aient tirés de Deusdedit (Stevenson, *loc. cit.*, p. 350 et suiv.). Aussi ai-je cru devoir donner ici, comme pour les pièces LXXI-LXXIII et dans la même mesure, les variantes de ses manuscrits D et V, les seuls dont on dispose pour cette partie de son texte. — Nous avons ici un recueil de trois privilèges impériaux sur les temporalités du Saint-Siège; le premier, celui de Louis le Pieux, est donné en entier; ceux d'Otton Ier et de Henri II, en extraits; ce recueil est probablement, comme celui des extraits d'archives du n° LXXI, l'œuvre d'une autre personne que Deusdedit. En tout cas, Anselme de Lucques et Bonizo de Sutri, contemporains de Deusdedit, l'ont eu entre les mains, et Anselme, à tout le moins, ne relève pas de Deusdedit. Sur cette question, voy. Sickel, *Das Privilegium Otto I*, p. 74 et suiv., et, à la fin de cet ouvrage, une édition du privilège de Louis d'après toutes les sources du texte.

2. 817. — Theiner, n° 3; Böhmer-M, n° 622; *M. G. Leges, Capit.*, t. I, p. 352. — Pacte du souverain franc avec le Saint-Siège, dans le renouvellement qui en fut fait en 817, au nom de Louis le Pieux et du pape Pascal Ier. Le texte a subi quelques remaniements dans les formules du commencement et de la fin; il y a lieu de croire aussi que la mention des trois îles de Corse, Sardaigne et Sicile représente une interpolation.

1 te *om.* C, *suppl.* c — 2 Paschali ADV — 7 litoribus ADV — territoriis ADV — 11 Pulvensim et lacu *add.* c — 18 Tyburim AD — 21 sub] cum A — 24 Carolus A etc. — 29 Comiacrum A, Comiacum D

torium Valvense, Callem, Luciolis, Egubium cum omnibus finibus ac territoriis ad easdem civitates pertinentibus. Eodem modo territorium Sabinense, sicut a genitore nostro Karolo imperatore beato Petro apostolo per donationis scriptum concessum est sub integritate, quemadmodum ab Itherio et Majenario abbatibus missis illius inter idem territorium Sabinense atque Reatinum definitum est.

Item in partibus Tuscie Longobardorum, Castellum Felicitatis, Urbivetum, Balneum regis, Ferenti, Castrum Viterbum, Orclas, Martam, Tuscanam, Populonium, Suanam, Rosellas, et insulas Corsicam, Sardiniam et Siciliam, sub integritate cum omnibus adiacentibus ac territoriis maritimis, littoribus, portubus, ad suprascriptas civitates et insulas pertinentibus.

Item in partibus Campanie, Soram, Arces, Aquinum, Arpinum, Theanum et Capuam, et patrimonia ad potestatem et ditionem vestram pertinentia, sicut est patrimoninm Beneventanum et Salernitanum, et patrimonium Calabrie inferioris et superioris, et patrimonium Neapolitanum, et ubicumque in partibus regni atque imperii a Deo nobis commissi patrimonia vestra esse noscuntur. Has omnes suprascriptas provincias, urbes et civitates, oppida atque castella, viculos ac territoria, simulque et patrimonia jamdicte ecclesie tue, beate Petre apostole, et per te vicario tuo spirituali patri nostro domno Paschali summo pontifici et universali pape ejusque successoribus usque in finem seculi eo modo confirmamus ut in suo detineant jure, principatu atque ditione.

Simili modo per hoc nostre confirmationis decretum firmamus donationes quas pie recordationis domnus Pipinus rex avus noster et postea domnus et genitor noster Karolus imperator beato apostolo Petro spontanea voluntate contulerunt, nec non et censum et pensionem seu ceteras donationes que annuatim in palatium regis Longobardorum inferri solebant sive de Tuscia Longobardorum sive de ducatu Spoletino, sicut in suprascriptis donationibus continetur, et inter sancte memorie Adrianum papam et domnum ac genitorem nostrum Karolum imperatorem convenit, quando idem pontifex eidem de suprascriptis ducatibus id est Tuscano et Spoletino sue auctoritatis preceptum confirmavit, eo scilicet modo ut annis singulis predictus census ecclesie beati Petri apostoli persolvatur, salva super eosdem ducatus nostra in omnibus dominatione et illorum ad nostram partem subjectionem.

Ceterum, sicut diximus, omnia superius nominata ita ad [ve]stram partem per hoc nostre confirmationis decretum roboramus ut in vestro vestrorumque successorum permaneant jure, principatu, atque ditione, ut neque a nobis neque a filiis vel successoribus nostris per quodlibet argumentum sive machinationem in quacumque parte minuatur vestra potestas, aut vobis de suprascriptis omnibus vel successoribus vestris inde aliquid subtrahatur de suprascriptis videlicet provintiis, urbibus, civitatibus, oppidis, castris, viculis, insulis, territoriis atque patrimoniis, nec non et pensionibus atque censibus; ita ut neque nos ea subtrahamus neque quibuslibet subtrahere volentibus consentiamus, sed potius omnia que superius leguntur, id est provincias, civitates, urbes, oppida, castella, territoria et patrimonia atque insulas, census et pensiones ecclesie beati Petri apostoli et pontificibus in sacratissima illius sede in perpetuum residentibus in quantum possumus nos defendere promittimus, ad hoc ut omnia ea in illius ditione ad utendum et fruendum atque disponendum firmiter valea[n]t optineri.

Nullamque in eis nobis partem aut potestatem disponendi vel judicandi, subtrahendive aut minorandi vindicamus nisi quando ab illo qui eo tempore hujus sancte ecclesie regimen tenuerit rogati fuerimus. Et si quilibet homo de supradictis civitatibus ad vestram ecclesiam pertinentibus ad nos venerit subtrahere se volens de vestra ditione vel potestate vel aliquam quamlibet iniquam machinationem metuens aut culpam commissam fugiens, nullo modo eum aliter recipiemus nisi ad justam pro eo faciendam intercessionem, ita dumtaxat si culpa quam commisit venialis fuerit inventa; sin aliter, comprehensum vestre potestati eum remittamus; exceptis his qui violentiam vel oppressionem potentiorum passi ideo ad nos venerint ut per nostram intercessionem justiciam accipere mereantur, quorum altera conditio est et a superioribus est valde disjuncta.

Et quando divina vocatione hujus sacratissime sedis pontifex de hoc mundo migraverit, nullus ex regno nostro aut Francus aut Longobardus aut de qualibet gente homo sub nostra potestate constitutus licentiam

1 Balneuse c, Valnense D — 2 terris A — 5 conceptum D — 11 Viterbii c — 12 Corsicam <Martam> D — 14 litoribus ADV — 24 et] ac A — 29 ut *om.* D — detineat A, detinead V — 36 pensiones AD — 38 Spoletano c

5 nostram AC — 19 censusque DV — 24 atque disp. *om.* D — valeat AC — 31 aliquam] aliam ADV — 40 est *ante* valde *om.* DV — 45 licentiam <habeat contra Romanos> ADV

aut publice aut private veniendi aut electionem faciendi, nullusque in civitatibus vel territoriis ad ecclesie beati Petri apostoli potestatem pertinentibus aliquis malum propter hoc facere presumat, sed liceat Romanis cum omni veneratione et sine aliqua perturbatione honorificam pontifici suo exhibere sepulturam, et eum quem divina inspiratione et beati Petri intercessione omnes Romani uno consilio atque concordia sine aliqua promissione ad pontificatus ordinem elegerint, sine aliqua ambignitate vel contradictione more canonico consecrari. Et dum consecratus fuerit, legati ad nos vel ad successores nostros reges Francorum dirigantur, qui inter nos et illos amicitiam et caritatem et pacem socient, sicut temporibus pie recordationis domni Karoli attavi nostri seu domni Pipini avi nostri vel etiam Karoli imperatoris genitoris nostri consuetudo erat faciendi.

Hoc autem ut ab omnibus fidelibus sancte Dei ecclesie et nostris firmum esse credatur firmiusque per futuras generationes et secula ventura custodiatur, proprie manus signaculo et venerabilium episcoporum atque abbatum vel etiam optimatum nostrorum sub jurejurando promissionibus et subscriptionibus pactum istud nostre confirmationis roboravimus et per legatum sancte Romane ecclesie Theodorum nomenculatorem domno Paschali pape direximus.

Ego Ludovicus misericordia Dei imperator subscripsi. Et subscripserunt tres filii ejus et episcopi x et abbates VIII et comites XV et bibliotecarius unus et mansionarius et hostiarius unus.

LXXVIII. — Sumptum ex privilegio primi O. et primi Henrici imperatorum super regalibus beato Petro concessis [1].

Item in partibus Thuscie Longobardorum, Castellum Felicitatis, Urbem Veterem, Balneum Regis, Ferentium, Viterbum, Orchem, Martam, Tuscanam, Suanam, Populonium, Rosellas, cum suburbanis atque viculis omnibus et territoriis ac maritimis, oppidis ac viculis seu finibus omnibus.

Itemque a Lunis cum insula Corsica, deinde in Suriano, deinde in monte Bardònis, deinde in Berceto, deinde in Parma, deinde in Regia, exinde in Mantua atque in Monte Silicis atque provintia Venetiarum et Ilistria, necnon et ducatum Spoletinum seu Beneventanum, una cum ecclesia sancte Christine positam prope Papiam juxta Padum IIII° miliario. Et infra. De civitate autem Neapolitana cum castellis et territoriis ac finibus et insulis suis sibi pertinentibus, sicuti ad easdem aspicere videntur; necnon patrimonium Sicilie. Simili modo civitatem Gaietam et Fundum cum omnibus earum pertinentiis.

Insuper offerimus tibi, beate Petre apostole, vicarioque tuo domno Johanni XII pape et successoribus ejus pro nostre anime remedio nostrique filii et nostrorum parentum de proprio nostro regno civitates et oppida cum piscariis suis, id est Reate, Amiternum, Forconem, Nursiam, Balvam et Marsim, et alibi civitatem Teramnem cum pertinentiis suis. Has omnes suprascriptas provincias, urbes et civitates, oppida atque castella, viculos ac territoria simul ac patrimonia pro remedio anime nostre seu parentum ac successorum nostrorum et pro cuncto Francorum populo jamdicte ecclesie tue, beate Petre apostole, et per te vicario tuo spiritali patri nostro domno Johanni summo pontifici et universali pape ejusque successoribus usque in finem seculi eo modo confirmamus ut in suo detineant jure, principatu atque ditione. Et infra. In electione vero Romani pontificis neque liber neque servus ad hoc venire presumat ut illis Romanis quos ad hanc electionem per constitutionem sanctorum patrum antiqua admisit consuetudo aliquod fatiat impedimentum. Quod si quis contra hanc nostram constitutionem presumpserit, exilio tradatur. Insuper etiam ut nullus missorum nostrorum cujuscumque impeditionis argumentum componere in prefata electione audeat omnimodis prohibemus. Nam et hoc omnimodis instituere placuit ut qui semel sub speciali defensione domni apostolici sive nostra fuerint suscepti impetrata juste utantur

5 qualibet DV — 6 suo pont. DV — 10 qualibet DV — 12 vel] aut A — 13 et] ac ADV — 15 <domni> Caroli ADV — 20 et A — 27 *ante* Ego AD *habent monogramma nominis Hludouici.* — 29 bliviothecarius AD

31 *Pro titulo A habet :* Ex alio privilegio primi Octonis et primi Henrici imperatoris, *quae verba etiam in C cernuntur sed obliterata.* — D *tit. om.*; V *ita attitulat :* Ex pacto constitutionis imperatorum primi Ottonis et primi Heinrici cum Romanis pontificibus. Cetera ut supra *quae reperiuntur etiam in A et C, sed infra et in margine.* — 34 Tuscie ADV

2 Ferenti ADV — 6 que *om.* A — 10 Hystria AD — 15 videtur ADV — 16 et fundum etc. cum fundis et omnibus aliis ad eam pertinentibus A — 34 Romanorum pontificum AD — 43 domni ADV

1. Cf. p. 363, note 1. — Albinus, X 32. Abrégé de la pièce donnée intégralement sous le n° LXXXII.

defensione. Quod si quis in quemquam illorum qui hoc promeruerint violare presumpserit, sciat se periculum vite sue incursurum. Et subscripsit imperator, VIII episcopi et abbates duo, comites V, optimates VIIII, anno divine incarnationis DCCCCLXII, indictione V.

LXXVIIII. — Ex privilegio Henrici imperatoris [1].

Super hoc confirmamus tibi, beate Petre, et per te vicario tuo donno Benedicto summo pontifici et universali pape Fuldense monasterium et abbatis ejus consecrationem, atque omnia monasteria, curtes et villas quas in ultramontanis partibus sanctus Petrus habere dinoscitur, absque Anthesna Wineringa sive Willinbac que a sancti Petri ecclesia per commutationis paginam episcopo Babenberguensi collate sunt, pro quibus jam dicte ecclesie sancti Petri concedimus et confirmamus omnem illam terram quam inter Narniam, Terammem vel Spoletum habuimus. Preterea sub tuitione ejusdem beati Petri et vestra vestrorumque successorum pretaxatum episcopatum Babenberguensem offerimus, unde sub pensione equum unum album et faleratum ex ejusdem loci episcopo vos annualiter suscepturos sancimus. Et infra. In electione vero Romanorum pontificum neque liber neque servus ad hoc venire presumat ut illis Romanis quos ad hanc electionem per constitutionem sanctorum patrum et cetera omnia ut supra.

4 VIII] octo et ADV — episcopi] $\overline{\text{xpi}}$ IX D, $\overline{\text{epi}}$ XV — 5 ind. V <Item in partibus Tuscie Reate cum pertinentiis suis> V

6 *Tit. om.* DV, *sed* V *sp. rel.*; AC *habent in margine* : Ex constitutione ejusdem Henrici. Cetera omnia ut supra.

7 hec ADV— Petre <apostole> ADV — 12 atque D — 18 beati *om.* D — 19 que *om.* D — 22 et *om.* DV — 25 electionem *om.* D — patrum <antiqua admisit consuetudo aliquod faciat impedimentum. Quod si quis contra hanc nostram constitutionem> ADV, *sed V pergit* : exilio tradatur. Insuper etiam ut nullus missorum nostrorum cujuscumque impeditionis aucmentum componere in prefata electione audeat omnibus modis proibemus. Nam et hoc omnimodis instituere placuit ut qui semel sub speciali defensione dompni apostolici sive nostra fuerint suscepti, imperata (*sic*) iuste utantur defensione. Quod si quis in quemquam illorum qui hoc promeruerint violare presumpserint (*sic*) sciat se periculum vite sue incursurum — 26 supra] A *add.* $\overline{\text{cap}}$ *et spatium relinquit.*

1. *M. G. Constitutiones*, t. I, p. 66, n. 3. — Albinus, X 32. Cf. p. 363, note 1. Abrégé de la pièce donnée intégralement sous le n° LXXXIII.

Et subscripsit Henricus imperator et episcopi XIII et abbates III et duces III, comites VIII, optimates VIII.

LXXX. — Ex privilegio Constantini imperatoris de corona et imperialibus insignibus ac ceteris dignitatibus seu possessionibus beato Silvestro traditis [1].

In gestis beati Silvestri que beatus papa Gelasius in concilio LXX episcoporum a catholicis legi commemorat, et pro antiquo usu multa[s] hec imitari dicit ecclesias, in eisdem ita legitur : Constantinus imperator III die sui baptismatis privilegium ecclesie Romane pontifici contulit ut in toto orbe Romano sacerdotes ita hunc caput habeant sicut omnes judices regem.

In eo privilegio inter cetera legitur :

Utile judicamus una cum satrapis nostris omnibus et universo senatu, optimatibus etiam et cuncto populo Romane ecclesie imperio subjacenti, ut sicut b. Petrus in terris vicarius filii Dei videtur esse constitutus, etiam et pontifices ipsius principis apostolorum vice, principatus potestatem amplius quam terrene imperialis nostre serenitatis mansuetudo habere videtur, concessam a nobis nostroque imperio optineant; eligentes nobis ipsum principem apostolorum vel ejus vicarios firmos apud Deum esse patronos; et sicut nostra est terrena imperialis potentia, ita ejus sacrosanctam Romanam ecclesiam decrevimus veneranter honorare et amplius quam nostrum imperium terrenumque thronum sedem sacratissimam beati Petri gloriose exaltari, tribuentes ei et potestatem et glorie dignitatem atque vigorem et honorificentiam imperialem; atque decernentes sancimus, ut principatum teneat tam super III sedes, Alexandrinam, Antiochenam, Jerosolimitanam, Constantinopolitanam, quamque etiam super omnes in universo orbe terrarum Dei ecclesias. Et pontifex, qui per tempora ipsi sacrosancte Romane Dei ecclesie extiterit, celsior et princeps cunctis sacerdotibus totius mundi existat, et ejus quoque ad cul-

2 opt. VIIII DV — 3 *tit. om.* D — 8 pro *om.* D — 13 <ita> inter AD — 14 judicavimus D — 16 ecclesiae] gloriae D — 26 honorari D — 28 et *post* ei *om.* D — 31 Jerosolimitanam A — 33 in *om.* D — 36 eius <judicio> D

1. Albinus, X 33, à la suite du recueil des privilèges, comme dans Cencius. C'est encore Deusdedit qui a fourni cette pièce, mais non pas à la suite des autres. Elle forme le c. I du livre IV. — Extraits de la Donation de Constantin, avec un petit prologue tiré des *Gesta Silvestri*.

tum Dei vel fidem Christianorum vel stabilitatem procuranda fuerint disponantur.

Et infra. Ecclesiis beatorum apostolorum Petri et Pauli pro concin[u]atione luminariorum, possessionum predia contulimus et rebus diversis eas ditavimus, et per nostra[m] imperialem jussionem sacram, tam in oriente quam in occidente vel etiam a septentrionali et meridionali plaga, videlicet in Judea, Grecia, Asia, Tracia, Affrica et Ithalia vel diversis insulis nostra largitate eis concessimus, ea prorsus ratione ut per manus beatissimi patris nostri Silvestri summi pontificis successorumque ejus omnia disponantur.

Et infra. Beato Silvestro et omnibus successoribus ejus de presenti tradimus palatium imperii nostri Lateranense, deinde diadema, videlicet coronam capitis nostri, simulque frigium, nec non et superhumerale, videlicet lorum quod imperiale circondare assolet collum, verum etiam et clamidem purpuream atque tunicam coccineam et omnia imperialia indumenta seu et dignitatem imperialium presidentium equitum, conferentes ei etiam imperialia scripta et omnem processionem imperialis culminis et gloriam potestatis nostre.

Viris etiam reverentissimis, clericis diversi ordinis cidem sacrosancte Romane ecclesie servientibus, illud culmen singulis potentie et precellentie habere sancimus cujus amplissimus noster senatus videtur gloria adornari, id est patritios et consules effici, nec non et ceteris dignitatibus imperialibus eos promulgamus decorari. Et sicut imperialis extat decorata militia, ita clerum Romane ecclesie ornari decernimus.

Et quemadmodum imperialis potestas diversis officiis cubiculariorum nempe et hostiariorum atque omnium excubitorum ornatur, ita et sanctam Romanam ecclesiam decorari volumus.

Et ut amplissime pontificale decus prefulgeat, decernimus et hoc ut clerici ejusdem sancte Romane ecclesie mappulis et linteaminibus, id est candidissimo colore decoratos equos equitent. Et sicut noster senatus calciamentis utitur cum udonibus, id est candido linteamine, illustrentur, et ita celestia sicut terrena ad laudem Dei decorentur.

[P]re autem omnibus licentiam tribuimus beato Silvestro et successoribus ejus ex nostro indictu quem placatus proprio concilio clericare voluerit, et in numero religiosorum clericorum cognumerare nullum ex omnibus presumentem superbe agere.

Decrevimus itaque ex hoc, ut ipse et successores ejus diademate, videlicet corona quam ex capite nostro illi concessimus, ex auro purissimo et gemmis preciosis uti debeant pro honore beati Petri. Ipse vero beatissimus papa super coronam clericatus quam gerit ad gloriam beati Petri ipsa ex auro non est passus uti corona.

Frigium vero candido nitore splendida, resurrectionem dominicam designans, ejus sacratissimo vertici manibus nostris imposuimus; et tenentes frenum equi illius, pro reverentia beati Petri stratoris officium exhibuimus; statuentes eodem frigio omnes ejus successores singulariter uti in processionibus ad imitationem imperii nostri.

Unde ut non pontificalis apex vilescat, sed magis quam terreni imperii dignitas gloria et potentia decoretur, ecce tam palatium nostrum, quamque Romanam Urbem et omnes Ithalie seu occidentalium regionum provintias, loca, civitates beatissimo pontifici et universali pape Silvestro contradimus atque relinquimus, et ab eo et a successoribus ejus per pragmaticum constitutum decernimus disponenda atque juri sancte Romane ecclesie concedimus permanenda.

Unde congruum prospeximus nostrum imperium et regni potestatem in orientalibus transferri regionibus, et in Bizantie provintie optimo loco nomini nostro civitatem edificari et nostrum illic constitui imperium.

Quoniam ubi capud sacerdotum et christiane religionis capud ab imperatore celesti constitutum est, justum non est ut illic imperator terrenus habeat potestatem. Hec vero omnia que per imperialem sacram et specialia divalia decreta statuimus et confirmavimus, usque in finem mundi illibata et inconcussa manere decernimus. Unde coram Deo vivo qui nos regnare precepit et coram terribili ejus judicio optestamur omnes nostros successores imperatores vel cunctos optimates, satrapas etiam amplissimumque senatum et universum populum in toto orbe terrarum, nunc et in posterum, nulli eorum quoquo-

1 deorum A — 4 <et> pro A — 6 nostrarum AC — 8 meridiana AD — 9 Tracia] Thatia A — Africa AD — Italia AD — 14 de] die D — imp. nostri] nostrum AD — 17 circumdare AD — 18 solet A — 21 scripta <simulque cuncta signa atque banna, etiam diversa ornamenta imperalia> D — 26 singularis D — 31 <sancte> Romane AD — 40 undonibus A — 43 Pre] Ire C — omnibus autem AD

2 consilio D — 3 connumerare AD — 5 et hoc AD — 15 ipsius AD — statoris A — officium <illi> AD — 22 Ytalie A — 28 perspeximus AD — 29 in *om.* D — 30 Bisantie A — 32 capud] principatus D — 35 per <hanc> AD — 36 specialia] per alia D — 38 permanere AD — 40 obtestamur AD

modo licere hoc aut confringere vel in quoquam convelli. Si quis autem, quod non credimus, in hoc temerator aut contemptor exstiterit, eternis conde[m]nationibus subjaceat innodatus et sanctos Dei principes apostolorum Petrum et Paulum sibi et in presenti et in futura vita sentiat contrarios, atque in inferno inferiori concrematus cum diabolo et omnibus defitiat impiis. Hujus vero imperialis decreti nostri paginam propriis manibus roborantes, super venerandum corpus beati Petri posuimus. Datum Rome, tertio kal. aprilis, Flavio Constantino Augusto quater consule et Gallicano un consulibus.

LXXXI. — Privilegium Henrici imperatoris super eisdem [1].

In nomine sancte et individue Trinitatis. Ego Henricus Dei gratia Romanorum imperator augustus pro amore Dei et sancte Romane ecclesie et domni pape Calisti et pro remedio anime mee dimitto Deo et sanctis Dei apostolis Petro et Paulo sancteque catholice ecclesie omnem investituram per anulum et baculum et concedo in omnibus ecclesiis que in regno vel imperio meo sunt canonicam fieri electionem et liberam consecrationem. Possessiones et regalia beati Petri, que a principio hujus discordie usque ad hodiernam diem sive tempore patris mei sive etiam meo ablata sunt, que habeo eidem sancte Romane ecclesie restituo, que autem non habeo ut restituantur fideliter juvabo. Possessiones etiam aliarum omnium ecclesiarum et principum et aliorum tam clericorum quam laicorum que in guerra ista amisse sunt, consilio principum vel justitia que habeo reddam, que non habeo ut reddantur fideliter juvabo. Et do veram pacem domno pape Calisto sancteque Romane ecclesie et omnibus qui in parte ipsius sunt vel fuerunt; et in quibus sancta Romana ecclesia auxilium postulaverit, fideliter juvabo, et de quibus mihi fecerit querimoniam debitam sibi justitiam faciam. Hec omnia acta sunt consensu et consilio principum quorum nomina subscripta sunt : Adelbertus archiepiscopus Maguntinus, F. Coloniensis archiepiscopus, H. Ratisponensis episcopus, O. Bavembergensis, B. Spirensis, H. Augusteusis, G. Traiectensis, V. Constantiensis, E. Wldensis, Henricus dux, Fridericus dux, S. dux, Pertolfus dux, marchio Theophilus, marchio Eugelbertus, Godefridus palatinus, Otto palatinus comes, Beringarius comes. ✠ Ego F. Coloniensis archiepiscopus et archicancellarius recognovi.

LXXXII. — Exemplum privilegii Ottonis imperatoris de regalibus beato Petro concessis [1].

In nomine domini Dei omnipotentis, Patris et Filii et Spiritus sancti. Ego Otto Dei gratia imperator augustus una cum Ottone glorioso rege filio nostro divina ordinante providentia spondemus atque promittimus per hoc pactum confirmationis nostre tibi beato Petro principi apostolorum et clavigero regni celorum et per te vicario tuo domno Johanni summo pontifici et universali pape X[II°], sicut a predecessoribus vestris usque nunc in vestra potestate ac ditione tenuistis et disposuistis, civitatem Romanam cum ducatu suo et suburbanis suis atque viculis omnibus, territoriis ejus montanis ac maritimis, littoribus ac portubus seu cunctis civitatibus castellis oppidis ac viculis Tuscie partibus, id est Portum Centumcellas, Cerem, Ple-

12 III consulibus] vv. cc. D
13 super eisdem om. A *que etiam in C defuerunt primum, sed suppleta sunt* — 25 meo] modo A — 30 ammissae A

13 Fredericus A — S. dux *bis in* A — 14 Theipoldus A
18 Octonis A — 22 Octone A — 27 XII C *m. post.*, XX A — 30 <et> territ. c — 31 ac] atque c — litoribus A

1. 23 sept. 1122. — Theiner, n° 12; Wieland, *M. G. Constitutiones*, t. I, p. 159. — Albinus, X 34, à la suite du document précédent. C'est la charte impériale de Henri V qui, avec une charte pontificale de Calixte II, constitue ce qu'on appelle le concordat de Worms. Cette pièce existe encore en original aux Archives du Vatican (Arm. I, caps. VI, n° 11). Anaclet II en fit peindre une copie sur les murs de la chapelle Saint-Nicolas, au Latran (*L. P.*, t. II, p. 322, l. 24). Boson la reproduisit, d'après l'original, dans sa vie de Calixte II (*Ibid.*, p. 378). Une photographie de l'original a été publiée, en 1885, dans les *Mitth. des Instituts für Œsterreichische Geschichtsforschung*, t. VI. p. 224.

1. Rome, 13 février 962. — Theiner, n° 4; Sickel, *Das privilegium Otto I*, où le texte est établi d'après les diverses sources, p. 179; *M. G. Diplomata*, t. I, p. 322. — Albinus, XI 4. C'est le célèbre privilège d'Otton Ier délivré au pape Jean XII. Il en existe, aux Archives du Vatican, une copie contemporaine sur parchemin couleur pourpre (Arm. I, caps. III, n° 1).

dam, Marturianum, Sutriam, Nepem, Castellum, Gallisem, Ortem, Polimartium, Ameriam, Tudam, Perusiam cum tribus insulis suis, id est majore et minore Pulvensim, Narniam et Utriculum cum omnibus finibus et territoriis ad suprascriptas civitates pertinentibus; necnon exarchatum Ravennatem sub integritate cum urbibus civitatibus oppidis et castellis que pie recordationis donnus Pipinus et donnus Karlus excellentissimi imperatores predecessores videlicet nostri beato Petro apostolo et predecessoribus vestris jam dudum per donationis paginam contulerunt, hoc est civitatem Ravennam et Emiliam, Bobium, Cesenam, Forumpopuli, Forumlivii, Faventiam, Immolam, Bononiam, Ferrariam, Comaclum et Adrianis atque Gabellum, cum omnibus finibus territoriis atque insulis terra marique ad suprascriptas civitates pertinentibus; simul et Pentapolim, videlicet Ariminum, Pensarum, Phanum, Senogalliam, Anconam, Ausimum, Humanam, Hesim, Forumsimpronii, Montemfeltri, Urbinum et territorium Balnense, Callis Luciolis, et Eugubium cum omnibus finibus et territoriis ad easdem civitates pertinentibus. Eodem modo territorium Sabinense sicut a donno Karolo imperatore antecessore nostro beato Petro apostolo per donationis scriptum donatum est sub integritate. Item in partibus Tuscie Longobardorum : Castellum Felicitatis, Urbem Veterem, Balneum regis, Ferenti, Biterbum, Orchem, Marcam, Tuscanam, Suanam, Populonium, Roselles, cum suburbanis atque viculis omnibus et territoriis ac maritimis oppidis ac viculis seu finibus omnibus. Itemque a Lunis cum insula Corsica, deinde in Suriano, deinde in monte Bardonis, deinde in Berceto, exinde in Parma, deinde in Regia, exinde in Mantua, atque in Monte Silicis atque provintia Venetiarum et Istria necnon et cunctum ducatum Spolitanum seu Beneventanum, una cum ecclesia sancte Cristine, posita prope Papiam, juxta Padum, quarto miliario. Item in partibus Campanie Sora, Arces, Aquinum, Arbinum, Teanum et Capuam necnon et patrimonia ad potestatem et ditionem vestram pertinentia, sicut est patrimonium Beneventanum et patrimonium Neapolitanum atque patrimonia Calabrie superioris et inferioris. De civitate autem Neapolitana cum castellis et territoriis ac finibus et insulis suis sibi pertinentibus sicuti ad easdem aspicere videntur, necnon patrimonium Sicilie si Deus nostris illud tradiderit manibus. Simili modo civitatem Gaietam et Fundim cum omnibus earum pertinentiis. Insuper offerimus tibi, beate Petre apostole, vicarioque tuo donno Johanni pape et successoribus ejus pro nostre anime remedio nostrique filii et nostrorum parentum de proprio nostro regno civitates et oppida cum piscariis suis, id est Reatem, Amiternum, Furconem, Nursiam, Balvam et Marsim et alibi civitatem Terannem cum pertinentiis suis. Has omnes suprascriptas provintias urbes et civitates, oppida atque castella, viculos ac territoria simulque et patrimonia pro remedio anime nostre et filii nostri sive parentum nostrorum ac successorum nostrorum et pro cuncto a Deo conservato atque conservando Francorum populo jam dicte ecclesie tue, beate Petre apostole, et per te vicario tuo spirituali patri nostro domno Johanni summo pontifici et universali pape ejusque successoribus usque in finem seculi, eo modo confirmamus ut in suo detineant jure, principatu atque ditione. Simili modo per hoc nostre delegationis pactum confirmamus donationes quas pie recordationis domnus Pipinus rex et postea donnus Karlus excellentissimi imperatores beato Petro apostolo spontanea voluntate contulerunt, necnon et censum vel pensionem seu ceteras dationes que annuatim in palatium regis Longobardorum inferri solebant sive de Tuscia sive de ducatu Spolitano, sicut in suprascriptis donationibus continetur et inter sancte memorie Adrianum papam et donnum Karlum imperatorem convenit, quando idem pontifex eidem de suprascriptis ducatibus id est Tuscano et Spolitano sue auctoritatis preceptum confirmavit, eo scilicet modo ut annis singulis predictus census ad partem ecclesie beati Petri apostoli persolvatur; salva super eosdem ducatus nostra in omnibus dominatione et illorum ad nostram [partem] (per hoc nostre confirmationis) et filii nostri subjectione. Ceterum sicut diximus omnia superius nominata ita ad vestram partem per hoc nostre confirmationis pactum roboramus ut in vestro permaneant jure, principatu atque ditione et neque a nobis neque a successoribus nostris per quodlibet argumentum sive machinationem in quacumque parte vestra potestas imminuatur aut a vobis inde aliquid subtrahatur, de

2 Pollimartium A — 3 maiorem A — 4 Pulvensin A — Pulv. <et lacu> c — 6 exarcatum A — 8 Carolus A — 13 Imolam A — 16 supradictas A — 23 Carolo A — 25 concessum A — 27 Ferentum A — 28 Marcham A — 39 Arpinum A

1 sicut A — 4 pertinentibus A — 11 provincias A — 30 Tarlum A — 36 partem *om.* C ; *ceterum abundant in AC verba* per hoc nostre confirmationis *male huc ex commixte sequuntur translata*

suprascriptis videlicet provintiis urbibus civitatibus oppidis castris viculis insulis territoriis atque patrimoniis necnon et pensionibus atque censibus, ita ut nec nos ea facturi simus neque quibuslibet ea facere volentibus consentiamus, sed potius omnia que superius leguntur, id est provintie civitates urbes oppida castella territoria et patrimonia atque insulas censusque et pensiones ad partem ecclesie beati Petri apostoli atque pontificum in sacratissima sede ipsius residentium nos in quantum possumus defensores esse testamur, ad hoc ut ea in illius ditione ad utendum et fruendum atque disponendum firmiter valeant optineri, salva in omnibus potestate nostra et filii posterumque nostrorum secundum quod in pacto et constitutione ac promissionis firmitate Eugenii pontificis successorumque illius continetur, id est ut omnis clerus et universi populi Romani nobilitas propter diversas necessitates et pontificum irrationabiles erga populum sibi subjectum asperitates retund[e]ndas, sacramento se obliget quatinus futura pontificum electio, quantum uniuscujusque intellectus fuerit, canonice et juste fiat. Et ut ille qui ad hoc sanctum atque apostolicum regimen eligitur nemine consentiente consecratus fiat pontifex, priusquam talem in presentia missorum nostrorum vel filii nostri seu universe generalitatis faciat promissionem pro omnium satisfactione atque futura conservatione, qualem dominus et venerandus spiritualis pater noster Leo sponte fecisse dinoscitur. Preterea alia minora huic operi inserenda previdimus, videlicet ut in electione pontificum neque liber neque servus ad hoc venire presumat ut illis Romanis quos ad hanc electionem per constitutionem sanctorum patrum antiqua admisit consuetudo aliquod faciat impedimentum. Quod si quis contra hanc nostram constitutionem ire presumpserit, exilio tradatur. Insuper etiam ut nullus missorum nostrorum cujuscumque impeditionis argumentum componere in prefatam electionem audeat prohibemus. Nam et hoc omnimodis instituere placuit ut qui semel sub spetiali defensione domni apostolici sive nostra fuerint recepti, impetrata juste utantur defensione. Quod si quis in quemquam illorum qui hoc promeruerunt violare presumpserit, sciat se periculum vite sue esse incursum. Illud etiam confirmamus ut donno apostolico justam in omnibus servent obedientiam seu ducibus ac judicibus suis ad justitiam fatiendam. Huic enim institutioni hoc necessario adnectendum esse perspeximus ut missi donni apostolici seu nostri semper sint constituti qui annuatim nobis vel filio nostro renuntiare valeant qualiter singuli duces ac judices populo justitiam faciant, hanc imperialem constitutionem quomodo observent. Qui missi decernimus ut primum cunctos clamores qui per negligentiam ducum fuerint inventi ad notitiam donni apostolici deferant et ipse unum e duobus eligat, aut statim per eosdem missos fiant ipse necessitates emendate, aut misso nostro nobis renuntiante per nostros missos a nobis directos emendentur. Hoc ut ab omnibus fidelibus sancte Dei ecclesie et nostris firmum esse credatur, proprie manus signaculo et nobilium optimatum nostrorum subscript[i]onibus hoc pactum confirmationis nostre roboravimus et bulle nostre impressioni assignari jussimus. Signum domni Ottonis serenissimi imperatoris ac suorum episcoporum abbatum et comitum. Signum Adaldagi Hamaburgiensis ecclesie archiepiscopi. Signum Habertis Curiensis ecclesie episcopi. Signum Drisogonis Osnabruggnensis ecclesie episcopi. Signum Ottonis Argentinensis ecclesie episcopi. Signum Otuuini Hiltinesemensis ecclesie episcopi. Signum Landivarti Mindonensis ecclesie episcopi. Signum Ogeri Nemetinensis ecclesie episcopi. Signum Gezonis Tortunensis ecclesie episcopi. Signum Hucberti Parmanensis ecclesie episcopi. Signum Guidonis Mutinensis ecclesie episcopi. Signum Hatonis Fuldensis monasterii abbatis. Signum Heberharti comitis. Signum Guntharii comitis. Signum Burgarti comitis. Signum Ytonis comitis. Signum Conratis comitis. Signum Ernustes. Signum Thiesteris. Ricdages, Liupenhartviges, Arnolfes, Ingilthies. Burcharthes, Retiges. Anno dominice incarnationis DCCCCLXII, indictione V, mense februario, XIII die ejusdem mensis, anno vero donni Ottonis imperii imperatoris invictissimi XXVII° facta est hec pactio feliciter.

1 provinciis A — 4 neque A — 6 provincie A — 9 illius A — 19 retundandas C — 41 suscepti A — 44 incursurum A

4 annect. A — 19 adsignari A — 21 † *ante* S. Adaldagi A — 22 Hamaburgensis A — Arberti A — 23 Osnaburgensis A — 26 Landuuarci A — 27 Otgeri A — 30 Mutunensis A — 31 Hattonis A — 32 abbatis <signum Guntharii Herolfelfeldensis monasterii abbatis> A — Eberharti A — 34 Conrates A — 35 Thietheris A — 36 Bargarthesretinges A — 39 imperii d. Oct. inv. imp. A

LXXXIII. — Exemplum privilegii Henrici imperatoris de regalibus beato Petro concessis[1].

In nomine domini Dei omnipotentis Patris et Filii et Spiritus Sancti. Ego Henricus dei gratia imperator augustus spondeo atque promitto per hoc pactum confirmationis nostr[e] tibi beato Petro principi apostolorum et clavigero regni celorum, et per te vicario tuo donno Benedicto summo pontifici et universali pape, sicut a predecessoribus vestris usque nunc in potestate vestra ac ditione tenuistis et disposuistis civitatem Romanam cum ducatu suo et suburbanis atque viculis omnibus et territoriis ejus montanis ac maritimis, littoribus ac portubus, seu cunctis civitatibus, castellis, oppidis ac viculis Tuscie partibus, id est Portum Centumcellas, Ceram, Pledam, Marturianum, Sutriam, Nepem, Castellum Gallisem, Ortem, Polimartium, Ameriam, Tudam, Perusiam cum tribus insulis suis, id est majore et minore, Pulvensim, Narniam et Utriculam cum omnibus finibus et territoriis ad supradictas civitates pertinentibus, necnon et exarchatum Ravennatem sub integritate cum urbibus, civitatibus, oppidis et castellis que pie recordationis donnus Pipinus et donnus Carolus, et domnus Ludovicus, et Otto et itidem Otto filius ejus, predecessores videlicet nostri, beato Petro apostolo et predecessoribus vestris jamdudum per donationis paginam contulerunt, hoc est civitatem Ravennam et Emiliam, Bobium, Cesenam, Forumpopuli, Forumlivii, Faventiam, Imolam, Bononiam, Ferrariam, Comiacclum, Adrianis atque Gabellum, cum omnibus finibus, territoriis atque insulis terra marique ad supradictas civitates pertinentibus, simul et Pentapolim, videlicet Ariminum, Pensaurum, Fanum, Senogalliam, Anconam, Ausimum, Humanam, Hesim, Forumsimpronii, Montemfeltri, Urbanum et territorium Balvelsem, Callis, Luciolis et Egubium cum omnibus finibus ac territoriis ad easdem civitates pertinentibus. Eodem modo territorium Sabinense, sicut a predictis imperatoribus antecessoribus nostris beato Petro apostolo per donationis scriptum concessum est, sub integritate. [Item] in partibus Tuscie Longobardorum : Castellum Felicitatis, Urbemveterem, Balneum Regis, Ferenti, Viterbium, Ortem, Martam, Pledam, Tuscanam, Suanam, Populonium, Roselles cum suburbanis atque viculis et omnibus territoriis ac maritimis, oppidis seu finibus omnibus. Itemque a Lunis cum insula Corsica, in Suriano, deinde in Monte Bardonis, deinde in Berceto, exinde in Parma, deinde in Regia, exinde in Mantua atque in Monte Silicis atque provincia Venetia et Istria, necnon et cunctum Spoletanum ducatum seu Beneventanum una cum cum ecclesia sancte Christine posita prope Papiam juxta Padum IIII^or^ miliario, Item in partibus Campanie : Sora, Arces, Aquinum, [Arpinum,] Teanum, Capuam, necnon et patrimonium ad potestatem et ditionem vestram pertinentia sicut est patrimonium Beneventanum et Neapolitanum atque patrimonia Calabrie superioris et inferioris. De civitate autem Neapolitana, castellis et territoriis ac finibus et insulis sibi pertinentibus, sicuti ad easdem aspicere videntur, necnon patrimonium Sicilie, si Deus nostris tradiderit illud manibus ; simili modo civitatem Gaietam et Fundum cum omnibus earum pertinentiis. Super hec confirmamus vobis Fuldense monasterium et abbatis ejus consecrationem atque omnia monasteria, cortes et villas, quas in ultramontanis partibus sanctus Petrus habere dinoscitur, absque Antesna, Winnireringa sive Willinbach, que a sancti Petri ecclesia per conventionis paginam episcopo nostro Babembergensi collate sunt, pro quibus sepedicte ecclesie sancti Petri transcribimus, concedimus et firmamus omnem illam terram, quam inter Narniam, Terannem vel Spoletum ex regni nostri parte habuimus. Sub tuitione preterea sancti Petri et vestra vestrorumque successorum pretaxatum episcopium Babembergense offerimus ; unde sub pensionis [nomine] equum unum album fal.ratum ex ejusdem loci episcopo vos annualiter suscepturos sancimus. Offerimus insuper, firmamus et corroboramus tibi beato Petro ac vicario tuo domno Benedicto et successoribus ejus, prout bone memorie pape Johanni suisque successoribus a predecessoribus nostris Ottonibus factum [est] civitates et oppida cum piscariis suis, Reatem, Amiternam, Furconem, Nursiam, Balvam et Mar-

6 nostri C — 18 Pulveusim <et lacu> c — Urticulam A — 24 Octo (*bis*) A — 35 Urbinum A — Valvensem A — 36 Eugubium A

1. Rome, avril 1020. — Theiner, nº 7 ; *M. G. Constitutiones*, t. I, p. 65. — Albinus, XI 5. Privilège de Henri II délivré au pape Benoît VIII.

1 Item] et est AC — 11 Venetiarum et Ystria A — 12 Beneventum A — 15 Arpinum c, Ariminum AC — 19 <cum> castellis c — 32 confirmamus A — 36 Babembargense A — 37 nomine nostre AC — 42 Octonibus A — 43 est *om.* C

siam, et alibi civitatem Terannem cum pertinentiis suis. Has omnes supradictas provintias, urbes et civitates, oppida atque castella, viculos ac territoria simulque patrimonia pro statu regni nostri cunctoque populo christianorum conservando jamdicte ecclesie tue, beate Petre, vicario[que] tuo Benedicto ac successoribus ejus usque in finem seculi eo modo confirmamus, ut in suo detineant jure, principatu atque ditione. Simili modo per hoc nostre delegationis pactum confirmamus donationes, quas pie recordationis Pipinus rex, et postea donnus Karolus excellentissimus imperator, ac deinceps Ottones piissimi beato Petro Christi apostolo spontanea voluntate contulerunt, necnon et censum vel pensionem, seu ceteras donationes que annuatim in palatium regis Longobardorum inferri solebant, sive de Tuscia, sive de ducatu Spoletino, sicut in suprascriptis donationibus continetur et inter sancte memorie Adrianum papam et donnum Karolum Imperatorem convenit, quando idem pontifex eidem de supradictis ducatibus, id est Tuscano et Spoletano, sue autoritatis preceptum confirmavit, eo scilicet modo ut annis singulis predictus census ad partem ecclesie sancti Petri persolvatur, salva super eosdem ducatus nostra in omnibus dominatione et illorum ad nostram partem subjectione. Ceterum, sicut diximus, omnia suprascripta nomina ita ad vestram partem per hoc nostre confirmationis pactum corroboravimus ut in vestro permaneant jure, principatu atque ditione, et neque a nobis, neque a successoribus nostris per quodlibet argumentum sive machinationem in quacumque parte vestra potestas imminuatur aut a vobis inde aliquid subtrahatur. De supradictis vero provintiis, urbibus, civitatibus, oppidis, castris, viculis, territoriis ac patrimoniis necnon et pensionibus atque censibus, ita ut nec nos facturi simus, neque a quibuslibet ea facere volentibus consentiamus, sed potius omnia que superius leguntur, id est provintie, civitates, urbes, castella, oppida, terras, patrimonia, atque insule, censusque et pensiones ad partem ecclesie beati Petri apostoli atque pontificum in sacratissima sede illius residentium, nos in quantum possumus, defensores esse tenemur. Ad hoc ut eam illis ditionem ad utendum atque disponendum firmiter valeant optineri salva in omnibus potestate nostra posterorumque nostrorum, secundum quod in pacto et constitutione ac promissionis firmitate Eugenii pontificis successorumque illius continetur, ut omnis clerus et universi populi Romani nobilitas propter diversas necessitates et pontificum irrationabiles erga populum sibi subiectum asperitates retundendas sacramento se obliget, quatinus futura pontificum electio, quantum uniuscujusque intellectus fuerit, canonice et juste fiat, et ut ille, qui ad hoc sanctum regimen eligetur, nemine consentiente consecratus fiat pontifex priusquam talem in presentia missorum nostrorum seu universe generalitatis faciat promissionem pro omnium satisfactione ac futura conservatione, qualem donnus et venerandus spiritualis pater noster Leo fecisse dinoscitur. Preterea alia minora huic operi inserendum previdimus, videlicet ut in electione pontificum neque liber neque servus ad hoc venire presumat ut illis Romanis quos ad hanc electionem per constitutionem sanctorum patrum antiqua admisit consuetudo, aliquod faciat impedimentum. Quod si quis contra hanc nostram institutionem ire presumpserit, exilio tradatur. Insuper etiam ut nullus missorum nostrorum cujuscumque impeditionis argumentum componere audeat in prefatam electionem prohibemus. Nam et hoc omnimodo instituere placuit ut qui semel sub speciali defensione domni apostolici sive nostra fuerint suscepti, impetrata juste utantur defensione. Quod si quis in quemquam illorum, qui hoc promeruerunt violare presumpserit, sciat se periculum vite sue esse incursum. Illud etiam confirmamus, ut domno apostolico justam in omnibus servent obedientiam, seu ducibus et judicibus suis ad faciendam justitiam. Huic enim institutioni hoc necessario adnectendum esse perspeximus ut missi domni apostolici seu nostri semper sint constituti, qui annuatim nobis renuntiare valeant qualiter singuli duces ac judices populo justiciam faciant, hauc imperialem constitutionem quomodo observent. Qui missi decernimus ut primum cunctos clamores, qui per negligentiam ducum vel judicum fuerint inventi ad notitiam domni apostolici deferant, et ipse unum e duobus eligat, aut statim per eosdem missos fiant necessitates emendate, aut misso nostro nobis renuntiante, per nostros nuntios a nobis directos emendentur. Hoc ut

5 christiano A — 6 que *om.* C — 11 Carolus A — 12 Ottones] ditiones A — 13 vol. spont. A — 15 annuatim *om.* A — 17 Spoletano — 21 auctor. A — 23 patrem A — 26 supr.] superius A — 34 atque A — 35 neque A — 38 cast. opp. A — 39 patrimonium A — 41 illic A — 42 testamur A

10 illi A — 11 sanctum <apostolicum> A — 14 atque A — 15 spiritualiter A — 31 se esse v. s. per. incursurum A — 38 populo *om.* A — 45 nuntios] missos A

ab omnibus fidelibus sancte Dei ecclesie et nostris firmum esse credatur, proprie manus signaculo subscriptionibus hoc pactum confirmationis nostre roboravimus et sigilli impressione[e] assignari jussimus. ✠ Signum domni Henrici gloriosissimi Romanorum imperatoris augusti. Signum Erchandildi Maguntini archiepiscopi. Signum Herberti Coloniensis archiepiscopi. Signum Bobonis Treverensis archiepiscopi. Signum Thiederici Metensis episcopi. Ego Eberhardus Babenbergensis ecclesie episcopus Romane sedi subditus ss. Ego Macelinus Wirciburgensis episcopus ss. Ego Walterius Spirensis episcopus ss. Ego Ruodardus Constantiensis episcopus ss. Ego Zodalricus Kuriensis episcopus ss. Ego Adalberus Basiliensi[s] episcopus ss. Ego Heimmo Werdunensis episcopus ss. Ego Walteterius Heihstoidensis episcopus ss. Signum Richardi Fuldensis. Signum Arnoldi Herfendensis abbatis. Signum Bruchardi abbatis. Signum Gottifridi ducis. Signum Beringardis ducis. Signum Thiedericis ducis. Signum Welphonis comitis. Signum Cunonis comitis. Signum Kunradi comitis. Signum Ottonis comitis. Signum Adilbrahtis comitis, Bobonis comitis. Signum Frederici comitis. Signum Bezelini comitis. Signum Ezonis comitis palatini. Signum Frederici camerarii. Signum Ezonis infercoris. Signum Heimzonis pincernarii. Signum Husis, Alimunberenger, Adilman, Adhilbero.

LXXXIIII. — Concordia inter domnum papam Clementem III et Senatores Populumque Romanum super regalibus et aliis dignitatibus Urbis [1].

Sanctissimo patri et domino Clementi Dei gratia summo pontifici et universali pape Senatus Populus Romanus, salutem et fidele cum subjectione servitium. Dignitas Senatus Populique Romani in optimum statum roboratur et reipublice nimium confert, si pacis concordiam inter sacrosanctam ecclesiam et inclitam urbem firmiter stabilitam ad posterorum memoriam sollempni scripturarum exaratione reducamus, ne forte per negligentiam vel socordiam inestimabilis pacis veritas temporis lapsu depereat, que sue excellentie prerogativa ab omnibus est tam colenda, quam perpetuis temporibus observanda. Per habundantiam namque pacis, auxiliante Deo, patrie crescit defensio, et Romane ecclesie atque urbis egregie dignitas conservatur illesa. Hinc agrorum fertilitas procreatur, que in usum humane vite multiplici commoditate porrigitur, per quam equidem nobis et vobis ceterisque illam conservantibus utilitates et lucra generantur quamplurima, et hostibus nostris vestrisque male merentibus digna preparantur exitia. Proinde, piissime in Christo pater et domine, tenores ejusdem pacis ad perempnem rei memoriam per presentem senatorie dignitatis paginam, decreto amplissimi ordinis sacri senatus et aliorum quamplurium tam sapientum quam multorum prudentum virorum consulto, duximus roborandam et vobiscum taliter componendum. Videlicet ad presens reddimus vobis senatum et urbem ac monetam; tamen de moneta habebimus tertiam partem, sicut inferius continetur. Item ecclesiam beati Petri absolutam redd mus, et episcopatus et alias ecclesias obligatas pro guerra reddimus absolutas, hoc modo quod de tertia parte monete quam senatus habebit singulis annis exonerentur, donec tota pecunia pro qua obligate sunt solvatur, et sicut sors minuetur, ita minuantur usure pro rata parte. Reddimus omnia regalia tam infra quam extra urbem, que tenemus, preter pontem Lucanum; quem tamen non refutatis; et de his que alii tenent non fatiemus vobis contrarium. De capitaneis similiter, salvo quod ex eis infra scriptum est. Defendemus omnes dignitates et honores urbis ad opus et utilitatem vestram et Romane ecclesie, et tam nos senatores quam alii senatores qui erunt per tempora, singulis annis jurabimus fidelitatem et pacem vobis et successoribus vestris, sicut consuetum est, et facienus quod omnes perdentes, susceptis emendationibus, sicut concordatum fuerit, faciant inde refutationem per publicum instrumentum vobis successoribusque vestris et Romane ecclesie. Et quocumque modo Tusculanum dirui contigerit, nichilominus omnes possessiones et tenimenta eis intus et extra cum hominibus et rebus eorum sint in jure et potestate Romane ecclesie. Vos autem dabitis senatoribus qui erunt per tempora beneficia et presbiteria consueta. Item iudicibus, advocatis, scriniariis a Romano pontifice ordinatis, et officialibus senatus presbiteria con-

2 signaculo <subscriptionibus> A — 4 sigilli <nostri> A — impressioni C — 9 Heberhardus Babemburgensis A — 10 sedis A — 13 Rodulricus A — 18 Burch. abb. <Signum Ryodhois Elvanensis abbatis.> A — 21 Cunradi A — Octonis A

1. 31 mai 1188. — Muratori, *Ant.*, t. III, p. 785; Theiner, *Cod.*, nº 32. — Charte sénatoriale ratifiant les conditions de la paix récemment conclue entre les Romains et le Saint-Siège.

sueta dabitis. Deperdentibus autem res eis ablatas per masnadam Romani pontificis et forifactores et Tusculanenses per guerram, sicut promissum est a vobis per concordiam, emendabitis, salvis exceptionibus a vobis factis; quibus deperdentibus observabitis conventiones a vobis factas, sicut eis convenistis, et deperdentes observabunt vobis conventiones ab ipsis factas, sicut vobis convenerunt. Et dabitis singulis annis pro restauratione murorum hujus excellentissime urbis c libras bonorum proveniensium. De Tusculano sic fiet. Quocumque modo ad manus nostras devenerit, infra dimidium annum omnes muros et carbonaria civitatis et rocce Tusculani et suburbiorum dabitis nobis ad diruendum, quos et que nunquam reficietis, nec refici facietis vita vestra, retentis et salvis tam vobis quam successoribus vestris et Romane ecclesie omnibus possessionibus, tenimentis et pertinentiis ejusdem Tusculani intus et extra, cum hominibus rebusque eorum. Quod si hinc usque ad kalendas januarii dictum Tusculanum ad manus nostras non venerit, tunc excommunicabitis Tusculanenses, et per fideles vestros de Campania et de Romania cogetis eos perficere de Tusculano quod dictum est supra, cum adjutorio nostro. Propter hoc autem nos senatores pacem et securitatem vobis et episcopis et cardinalibus totique curie vestre, et euntibus ad curiam et moram facientibus et redeuntibus jurabimus, salvis justiciis Romanorum, quas petent bona fide, sine malitia. Et insuper vos eligetis per singulas contradas universarum regionum urbis decem viros sine malitia, de quibus nos senatores faciemus vobis jurare quinque hanc pacem cum beneficiis, que a Romana curia habere consueverunt; et si plures hanc pacem jurare voluerint, nos senatores permittemus. Si ad defensionem patrimonii beati Petri Romanos vocaveritis, ipsi ibunt cum expensis quas predecessores eorum a Romana curia habere consueverunt. De capitaneis sit salvum Urbi et populo Romano, quicquid ab eis conventum est et promissum est Rome per scriptum et juramenta ac pleiarias et staiarias ac presones, salva proprietate Romane ecclesie, quam de Prenestina civitate habet, et salvo hominio capitaneorum, quod debent vobis et Romane ecclesie. Tibur non recipietis ad detrimentum et dampnum Urbis; sed si Tiburtinos impugnare voluerimus, non facietis nobis contrarium. Monetam facietis fieri infra urbem, ubi vobis placuerit, de qua tertiam partem dabitis senatoribus per tempora. Si nos precepto vestro guerram alicui fecerimus, et propter hoc nobis aliquis contrarium fecerit, juvabitis nos inde, atque defendetis cum adjutorio nostro. Omnia supradicta vos et universi episcopi et cardinales Romane ecclesie pro vobis et successoribus vestris promittitis observare senatui populoque Romano in perpetuum; et nos senatores et universus populus Romanus promittimus pro nobis et successoribus nostris omnia ista observare vobis et toti curie successoribusque vestris in perpetuum. Hec omnia bona fide et sine fraude ab utraque parte observentur. Ut autem compositio ista perpetuis temporibus illibata consistat, eam decreto senatus confirmamus et presentis scripti patrocinio communimus. Auctoritate itaque omnipotentis Dei et magnificentissimi ordinis senatus edicto firmiter precipimus, ut nullus noster concivis, amicus vel fidelis, contra hec que prescripta et firmiter stabilita sunt, aliquo modo venire presumat, sicut amorem et bonam nostram voluntatem habere desiderat; alioquin iram amplissimi senatus et metuendi populi Romani gravissime incurrat et odium.

Actum XLIIII anno senatus, indictione VI, mense maii die ultimo, jussu senatorum consiliariorum : Angeli Serromani de Pinea, Bobonis Stephani de Octaviano, Petri Stephani de Transtiberim, Romani Senebaldi, Rainerii Rainaldi de Rainutio, Johannis de Schinando, Cafari, Bartholomei Petri Nicholai Fusconis de Berta, Bobonis donne Scotte, et Ilperini Donnici, et senatorum : Stephani Contebrace, Petri Berardi Centii Muti, Johannis Centii, Guidonis Bobonis, Johannis Leonis, Johannis Parentii, Gregorii Malebranche, Roffredi, Jordani de ponte Sancti Petri, Oddonis Capuferri, Romani, Johannis de Flaiano, Petri Johannis Ade, Centii de Gulferamo, Stephani Judicis, Nicolai Buccemazi, Gerardi Petri de Gerardo, Jaquinti de Tosto, Piscionis, Nicholai Johannis Saxonis, Johannis Guidonis de Papa, Petri de Gerardo, Johannis Bartholomei, Johannis Centii Benonis, Petri de Octaviano, Vitalis Pauli Franconis, Stephani Petri Latronis, Cuntebrace, Petri de Gregorio, Petri Berardi de Blanca, Rainonis Buccemize, Octaviani Johannis de Octaviano, Johannis Plage, Johannis Buccemazzi, Jordani Oddonis, Centii de Bertraimo, Silvestri Petri Arconius, Johannis Scriniarii, Bartholomei Ciconnis, Nicholai de Antonio, Johannis Astulfi, Angeli Romani de Johanne, Astaldi de Transtiberim, Johannis Gulferami, Mathei Muscum in punga, Jacobi Oddonis Franconis.

LXXXV. — Hec est concordia facta inter papam Eu-

GENIUM ET FREDERICUM ROMANORUM REGEM SUPER HONORE PAPATUS ET REGALIBUS BEATI PETRI CONSERVANDIS FIDELITER AB EODEM [1].

Venerabili in Christo patri Eugenio Dei gratia apostolice sedis pontifici, Fredericus Dei gratia Romanorum imperator augustus, filialem dilectionem et debitam in Christo reverentiam. Regie majestatis dignitas postulat que ad pacis et concordie bonum spectare noscuntur, attenta sollicitudine stabilire, et ut inter regnum et sacerdotium indissolubili caritate bonum ipsum perpetuo perseveret, diligenti studio et exacta diligentia laborare. Hujus itaque rationis prospectu concordiam inferius annotatam, que inter nos et vos auctore Deo statuta est, sicut ab utraque parte stabilita est et ordinata, ne aliquid arbitrio nostro immutasse videamur, per eadem verba presentis serie scripti precepimus annotari.

In nomine Domini. Amen. Hec est concordie forma et conventionis inter domnum papam Eugenium et domnum Fredericum Romanorum imperatorem constituta, mediantibus Gregorio sancte Marie Transtiberim, Hubaldo sancte Praxedis, Bernardo sancti Clementis, Octaviano sancte Cecilie, Rollando sancti Marci, Gregorio sancti Angeli, Gnidone sancte Marie in Portico et Brunone abbate de Caravalle, ex parte domni pape; Anselmo vero Havelbergensi, Herimanno Constantiensi episcopis, Olderico de Zenzburch, Guidone Guerra et Guidone Blandratensi comitibus, ex parte domni regis. Domnus siquidem rex unum de majoribus ministerialibus regni faciet in anima regis jurare, et ipse propria manu data fide in manu legati domni pape promisit quod ipse nec treuguam, nec pacem faciet cum Romanis nec cum Rogerio Sicilie sine libero consensu et voluntate Romane ecclesie et domni pape Eugenii vel successorum suorum qui tenorem subscripte concordie cum eodem rege Frederico tenere voluerint; et pro viribus laborabit Romanos subjugare domno pape, sicut melius unquam fuerunt a centum retro annis. Honorem papatus et regalia beati Petri sicut devotus et specialis advocatus sancte Romane ecclesie contra omnes homines pro posse suo conservabit et defendet que nunc habet; que vero nunc non habet recuperare pro posse juvabit et recuperata defendet. Grecorum quoque regi nullam terram ex ista parte maris concedet; quod si forte ille invaserit, pro viribus regni quanto citius poterit, ipsum eicere curabit. Hec omnia faciet et observabit sine fraude et malo ingenio.

Domnus vero papa apostolice auctoritatis verbo una cum predictis cardinalibus in presentia prescriptorum legatorum domni regis promisit et observabit, quod eum sicut karissimum beati Petri filium honorabit, et venientem pro corone sue plenitudine sine difficultate et contradictione, quantum in ipso est, imperatorem coronabit, et ad manutenendum atque augendum et dilatandum honorem imperii pro debito officii sui juvabit; et quicumque justiciam et honorem regni conculcare aut subvertere ausu temerario presumpserint, domnus papa a regie dignitatis dilectione premonitos eos ad satisfactionem canonice commonebit. Quod si regi ad apostolicam ammonitionem de jure et honore regio justiciam exhibere contempserint, excommunicationis sententia innodentur. Regi etiam Grecorum ex ista parte maris terram non concedet; quod si ille invadere presumpserit, domnus papa viribus beati Petri eum reicere curabit.

Hec omnia ex utraque parte sine fraude et malo ingenio servabuntur, nisi forte libero et communi consensu utriusque immutentur. Testes autem, quorum nomina subscripta videntur: Arnoldus Coloniensis archiepiscopus, Hermannus Constantiensis episcopus, Anselmus Havelbergensis episcopus, Ardicio Cumanus episcopus . . . . Curiensis episcopus, Wibaldus Stabulensis abbas, Albertus Coloniensis decanus, magister Henricus notarius, Gottifredus Viterbiensis capellanus regis; ex laicis quoque Welpho dux, marchio Hermannus de Baden, comes Ulricus de Lenzburch, comes Wernerus de Lensburch, Anselmus camerarius et ministerialis regis.

Signum domni Frederici Romanorum imperatoris invictissimi.

Ego Arnoldus cancellarius recognovi.

Datum Constantie, x kal. aprilis indictione xv, anno

1 SUPER-EODEM *om.* A, *quae etiam in* C *videntur adjecta.* 23 Rolando A — 25 Claravalle A — 26 Avelb. A — 31 ipse <idem> A — 38 pape <et Romane ecclesie> A

8 quantotius A — 15 veniente A — 20 aut ac A — 24 contempserit A — 25 innodetur A — 31 autem <sint> A — 32 cernuntur A — 37 Gotefredus A — 41 regni A

I. Constance, 23 mars 1152. — Theiner, n° 19; *M. G. Leges*, t. II, p. 93; *M. G. Constitutiones*, t. I, p. 202. — Albinus, X 61. Pacte de Constance entre Frédéric Barberousse, au début de son règne, et le pape Eugène III.

dominice incarnationis M°C°L°II°, regnante domno Frederico Romanorum rege glorioso, anno vero regni ejus primo.

LXXXVI. — Hec est pax et concordia facta inter papam Adrianum et Willelmum Sicilie regem apud Beneventum, super appellationibus a clericis ad sedem apostolicam faciendis et ecclesiarum translationibus, consecrationibus et conciliorum celebrationibus [1].

In nomine domini Dei eterni et salvatoris nostri Jesu Christi. Amen. Domno Adriano Dei gratia sancte Romane ecclesie summo pontifici, karissimo domino et patri suo reverendo, ejusque successoribus Willelmus eadem gratia rex Sicilie.

Nostre semper consuetudinis extitit etc.

Discordie igitur illi que inter Romanam ecclesiam et nos fuerat agitata finem congruum imponere cupientes, cum appropinquassemus civitati Beneventi et inimici nostri ante faciem indignationis nostre fugissent, venerabiles cardinales vestros, Hubaldum scilicet tituli sancte Praxedis et Julium tituli sancti Marcelli presbyteros cardinales, et cum eis Rolandum tituli sancti Marci presbyterum cardinalem et cancellarium vestrum, quos ad nostram presentiam direxistis, eo quo decuit honore suscepimus et desiderium ac monita vestra de bono pacis ex ore ipsorum libenti animo audientes, ipsis et Maione magno amirato amiratorum, dilecto fideli et familiarissimo nostro, et Hugone Parnonitano et Romualdo Salernitano venerabilibus archiepiscopis et Willelmo Troiano episcopo et Marino Canensi abbate fidelibus nostris mediantibus, in hunc vobiscum per eos pacis devenimus concordieque tenorem, videlicet de capitulis illis, de quibus inter majestatem vestram et nos controversia vertebatur, quod subscriptum est observetur.

De appellationibus quidem ita. Si aliquis clericus in Apulia et Calabria et aliis terris quae Apulie sunt affines adversus alium clericum de causis ecclesiasticis querelam habuerit et a capitulo aut episcopo vel archiepiscopo seu alia ecclesiastica persona sue provintie non potuerit emendari, tunc, si voluerit, ecclesiam Romanam ap[p]ellet. Tran[s]lationes in ecclesiis fient si necessitas aut utilitas ecclesie aliquem de una ecclesia ad aliam vocaverit, et vos aut vestri successores concedere volueritis. Consecrationes et visitationes libere Romana ecclesia in omni regno nostro habebit. Sane celebrationes conciliorum Romana ecclesia faciet in quacunque civitate Apulie vel Calabrie voluerit, aut illarum partium quae Apulie sunt affines, civitatibus illis exceptis in quibus persona nostra vel heredum nostrorum in illo tempore fuerint, nisi cum voluntate nostra nostrorumve heredum. In Apulia et Calabria et partibus illis que Apulie sunt affines, Romana ecclesia libere legationem habebit. Illi tamen qui ad hoc a Romana ecclesia fuerint delegati possessiones Ecclesie non devastent. In Sicilia quoque Romana ecclesia consecrationes et visitationes habeat; et si de Sicilia personas aliquas ecclesiastici ordinis vocaverit, eant; magnificentia nostra aut nostrorum heredum pro christianitate fatienda vel pro suscipienda corona, remoto malo ingenio, retinebit quas viderit retinendas. Cetera quoque ibidem habebit Romana ecclesia quae habet in aliis partibus regni nostri, excepta appellatione aut legatione, que nisi ad petitionem nostram et heredum nostrorum inibi non fient.

De ecclesiis et monasteriis terre nostre, de quibus a Romana ecclesia questio mota fuit, sic fiet. Vos quidem et vestri successores in eis habebitis quod habetis in ceteris ecclesiis que sub nostra potestate consistunt, que solite sunt accipere consecrationes seu benedictiones a Romana ecclesia, et debitos insuper et statutos ei census exsolvent.

De electionibus quidem ita fiet. Clerici convenient in personam idoneam et illud inter se secretum habebunt, donec personam illam excellentie nostre pronuntient; et postquam persona celsitudini nostre fuerit designata, si persona illa de proditoribus aut inimicis nostris vel heredum nostrorum non fuerit, aut magnificentie nostre non extiterit odiosa, vel alia in ea causa non fuerit pro qua non debeamus assentire, assensum prebebimus.

Profecto vos nobis et Rogerio duci filio nostro et heredibus nostris, qui in regnum pro voluntaria ordinatione nostra successerint, conceditis regnum Sicilie,

6 SUPER etc. *om.* A; *etiam in C addita sunt.* — 15 extitit <animum nostrum> A — 28 Panormitano A

1. Bénévent, juin 1156. — Baronius, ad ann. 1156, n° 4-7; Watterich, *Rom. Pont. Vitae*, t. II, p. 352 (texte complet). — Albinus, X 62. Concordat entre le pape Hadrien IV et le roi de Sicile Guillaume Ier (extraits).

3 emendari <libere> A — 10 Ap. vel Cal. civit. A — 27 fiet A — 34 exolvent A

ducatum Apulie et principatum Capue cum omnibus pertinentiis suis; Neapolim, Salernum et Amalfiam cum pertinentiis suis; Marsiam et alia que ultra Marsiam debemus habere et reliqua tenimenta que tenemus a predecessoribus nostris, hominibus sacrosancte Romane ecclesie, jure detenta, et contra omnes homines adjuvabitis honorifice manutenere.

Pro quibus omnibus vobis vestrisque successoribus et sancte Romane ecclesie fidelitatem juravimus et vobis ligium hominium fecimus, sicut continetur in duobus similibus capitularibus, quorum alterum penes vestram majestatem sigillo nostro aureo, alterum vero sigillo vestro signatum penes nos habetur. Et censum sexcentorum schifatorum de Apulia et Calabria, quadringentorum vero de Marsia, vel equivalens in auro vel argento nos ac nostros heredes statuimus annis singulis soluturos, nisi forte impedimentum aliquod intervenerit, quo cessante census ex integro persolvetur. Omnia vero predicta que nobis concessistis, sicut nobis ita etiam et heredibus nostris conceditis, quos voluntaria ordinatione nostra statuerimus, qui sicut nos vobis vestrisque successoribus et ecclesie Romane fidelitatem facere et que prescripta sunt volueriut observare.

Ut autem que supradicta sunt tam vestro quam successorum vestrorum tempore perpetuam optineant firmitatem et nec nostris nec nostrorum heredum temporibus alicujus valeant presumptione turbari, presens scriptum per manum Mathei notarii nostri scribi et bulla aurea nostro tipario impressa insigniri ac nostro signaculo decorari jussimus.

Datum ante Beneventum per manum Maionis magni ammirati ammiratorum, anno dominice incarnationis M°C°L°VI°, mense junii quarte indictionis, anno vero regni domni Willelmi Dei gratia magnifici et gloriosissimi regis Siciliae VI feliciter. Amen.

16 heredes <Romane ecclesie> A — 18 supervenerit A

3 <pro> volunt. A — 8 vest. succ. A — 14 ante] aū C

LXXXVII. — Redditus comitatus Narnie et Amelie[1].

Castrum sancti Gemini VI *libras lucenses et collectoribus* XX *solidos.*
Capitone L *solidos et collectoribus* VI *solidos.*
Insula L *solidos et collectoribus* VI *solidos.*
Perticaria XL *solidos et collectoribus* VI *solidos.*
Coldiscipuli V *libras et collectoribus* XV *solidos.*
Struncune V *libras et collectoribus* XV *solidos.*
Lecoppe XXX *solidos et collectoribus* IIII *solidos.*
Balduinum XX *solidos.*
Fenocletu XXIIII *solidos.*
Longula L *solidos et collectoribus* VI *solidos.*
Acuzo XXX *solidos et collectoribus* IIII *solidos.*
Sanctus Urbanus XXIIII *solidos.*
Castrum Vetus XII *solidos.*
Castrum Lage XXIII *solidos.*
Liteuri XXIII *solidos.*
Lafracta XLVI *solidos.* *Vitrcolum*[1] IX *libras.*
Bulgaria XLV *solidos.* *Carvi* VI *libras.*
Terzanum XVIII *solidos.* *Albinianum* III *libras.*
Bosoni X *solidos.*
Confinge X *solidos.*
Marginata et Corbianum XL *solidos.*
Amelia XV *libras et collectoribus.*

LXXXVIII. — Redditus Sabine[2].

De Malliano XXII *libras lucenses cum castello Astriano.*
De Flaiano VI *libras proven.*

1. Ce document, ajouté de seconde main, avait été déjà mis à contribution pour l'évêché de Narni, dans la table des cens, ci-dessus, p. 54 *b*. — Muratori, *Ant.*, t. V, p. 803.

1. Cacographie pour *Utriculum*.
2. Muratori, *Ant.*, t. V, p. 804.

De Tarano VI *libras proven.*
De sancto Polo VI *libras proven.*
De Mozzano VI *libras proven.*
De Poza VI *libras proven.*
De Collonero VI *libras proven.*
De Silice VI *libras proven.*
De Turre VI *libras proven.*
De Bacone VI *libras proven.*
De Cotanello VI *libras proven.*
De Monte VI *libras proven.*
De Aspra VI *libros proven.*
De Castello Donnu VI *libras proven.*
De Caprignano VI *libras proven.*
De Montecalvo VI *libras proven.*
De Castellone VI *libras proven.*
De Folla VI *libras proven.*
De Rocca VI *libras proven.*
De Catino III *libras proven.*
De Lucco III *libras proven.*
De[1] *civitate Lori* XVIII *libras proven.*
De Marchillano X *solidos denar. papiensium.*

1. En marge : « que est hodie Monte Asule. »

LXXXVIII. — Innocentius papa II Lotario imperatori augusto et Rigece imperatrici de concessione allodii comitisse Matilde quod debent ad jus et proprietatem ac dominium Romane ecclesie pertinere[1].

Si auctoritas sacra pontificum et potestas imperialis vere glutino caritatis ad invicem copulentur Omnipotenti debitus famulatus libere poterit exhiberi, et christianus populus grata pace et tranquillitate gaudebit. Nichil enim in presenti seculo est pontifice clarius, nichil rege sublimius; nichil est quod lumine clariore prefulgeat quam recta fides in principe, nichil est quod ita nequeat occasui subjacere quam vera religio. Que nimirum omnia tanto manifestius, Deo gratias, in persona tua clarescunt quanto ab ineunte etate amator religionis et cultor justitie extitisse cognosceris, et novissime diebus istis nec persone tue nec proprie parcendo pecunie pro beati Petri servitio multos labores et immensa pericula pertulisti. Cum ergo, testante sacro eloquio, etiam mali patres bona data filiis suis debeant impertiri, dignum profecto est ut nos qui disponente Domino universis catholice Ecclesie filiis debemus sollicitudine paterna consulere, personam tuam artius diligamus et tanquam specialissimo Ecclesie defensori in his que ad statum imperii in suo robore conservandum et utilitatem ac liberationem catholice Ecclesie spectare noscuntur, tam secundum ecclesiasticum officium quam temporaliter imperatoriam potentiam augeamus. Hoc nimirum intuitu allodium bone memorie comitisse Matilde, quod utique ab ea beato Petro constat esse collatum vobis committimus, et ex apostolice sedis dispensatione concedimus atque in presentia fratrum nostrorum archiepiscoporum, episcoporum, abbatum necnon principum et baronum per anulum investivimus, ita videlicet ut centum libras argenti singulis annis nobis et successoribus nostris exsolvas, et post tuum obitum proprietas ad jus et dominium sancte Romane ecclesie cum integritate absque diminutione ac molestia revertatur. Quod si nos vel fratres nostros in eandem terram venire, manere vel transire oportuerit, tam in su[s]ceptione quam in procuratione atque securo conductu prout apostolica sedes decreverit honoremur. Qui vero arces tenuerint vel rector terre fuerit beato Petro et nobis nostrisque successoribus fidelitatem faciant. Ceterum pro caritate vestra nobili viro Henrico Bawarie duci genero vestro et filie vestre .. uxori ejus eandem terram cum prefato censu et supradictis conditionibus apostolica benignitate concedimus; ita tamen ut idem dux nobis hominium faciat et fidelitatem beato Petro ac nobis nostrisque successoribus juret. Post quorum obitum predictum comitisse Matilde allodium ad jus et dominium sancte Romane ecclesie, sicut supradictum est, integrum et absque diminutione atque difficultate aliqua reducatur, salvo tamen semper in omnibus ejusdem sancte Romane ecclesie jure ac proprietate. Datum Laterani, VI idus jun.

LXXXX. — Cartula comitisse Matilde super concessione bonorum suorum facta Romane ecclesie[1].

In nomine sancte et individue Trinitatis. Anno ab

2 DE CONCESSIONE etc. *om.* A, *habet* C, *m. post.* — 6 car. glut. A — omnip. <Domino> A — 8 transquillitate C — 20 debeant] noverint A

1. Latran, 8 juin 1133. — J. 7633. Theiner, n° 13; *M. G. Constitutiones*, t. I, p. 169. Jaffé, 7633. — Albinus, X 36. Innocent II investit l'empereur Lothaire II, sa vie durant, des biens allodiaux légués au Saint-Siège par la comtesse Mathilde.

6 exolvas A — 10 succeptione C — 12 apostolicam sedem decuerit A — 16 genero *om.* A — *spatium unius vocis post* vestre A — 17 condicionibus A

27 SUPER-ECCLESIE *om.* A, *in* C *m. post.*

1. Canossa, 17 novembre 1102. — Theiner, n° 10. — Albinus, X 35. Donation de Mathilde, ou plutôt renouvellement de la

incarnatione domini nostri Ihesu Christi M°C°II, quintodecimo die kalendas decembris, indictione X, tempore domni Gregorii VII pape, in Lateranensi palatio, in capella sancte Crucis, in presentia Centii Fragiapane, Gratiani, Centii Franculini et Alberici de Petro, Leocice et Beneincasa fratris ejus et Uberti de Tascio et aliorum plurium. Ego Matilda, Dei gratia comitissa, pro remedio anime mee et parentum meorum, dedi et optuli ecclesie sancti Petri per interventum domni Gregorii VII pape omnia bona mea jure proprietario, tam quod tunc habueram quam ea que in antea adquisitura eram, sive jure successionis sive alio quocumque jure ad me pertinerent, et tam ea que ex hac parte montis habebam quam illa que in ultramontanis partibus ad me pertinere videbantur, omnia, sicut dictum est, per manum domni Gregorii VII pape Romane ecclesie dedi et tradidi, et cartulam inde fieri rogavi. Sed quia cartula nusquam apparet et timeo ne donatio et oblatio mea in dubium revocetur, ideo ego que supra comitissa Matilda iterum a presenti die dono et offero eidem Romane ecclesie per manum Bernardi cardinalis et legati ejusdem Romane ecclesie, sicut illo tempore dedi per manum domni Gregorii pape, omnia bona mea, tam que nunc habeo quam que in posterum Deo propitio adquisitura sum, et tam ea que ex hac parte montis quam que in ultramontanis partibus habeo, quam que in posterum Deo propitio adquisitura sum alio quocumque jure, pro mercede et remedio anime mee et parentum meorum. Que autem ista mea bona juris mei superius dicta una cum accessionibus et ingressibus, seu cum superioribus et inferioribus suarum, qualiter supra legitur, in integro ab ea die in eadem ecclesia dono et offero per presentem cartulam offersionis ibidem habendum confirmo. Insuper per cultellum, festucam nodatam, gantonem et guuasionem terre atque ramum arboris, et me exinde foras expuli, garpivi, et absentem me feci, et a parte ipsius ecclesie habendum reliqui, faciendum exinde pars ipsius ecclesie aut cui pars ipsius ecclesie dederit a presenti die quicquid voluerit, sive omni mea et heredum ac proheredum meorum contradictione. Si quid vero, quod futurum esse non credo, si ego Matilda comitissa, quod absit, aut ullus de heredibus ac proheredibus meis, seu quelibet opposita persona contra hanc cartulam offersionis ire quandoque agere temptaverimus, aut eam per quodvis ingenium infringere quesierimus, tunc inferamus ad illam partem, contra quam exinde litem intulerimus, multa, quod est pena, auri optimi libras mille, argenti pondera quatuor milia, et quod repetierimus vendicare non valeamus, sed presens hec cartula offersionis omnibus temporibus firma permaneat atque persistat. Et bergamena cum atramentario de terra levavi, pagine Guidonis notarii tradidi et scribere rogavi, in qua subter confirmas testibus optuli roborandam. Actum Canusie feliciter. Matilda Dei gratia siquidem in hac carta a me facta subscripsi. ☩ Ego Ardericus judex interfui et subscripsi. Ego Ubaldus judex interfui et subscripsi. Signum manu Attonis de Monte Barranzonis et Bonivicini de Canusia, rogati testes. Ego Guido notarius palatii scriptor hujus cartulam offersionis post traditam complevi et dedi.

4 Frajapane A — 6 Leonis Cice A — 12 acq. A — 24 Greg. <VII> A — 26 acq. A — 27 habeo vel habitura sum sive jure hereditario sive alio quocumque jure etc. A — 33 legimus A — hac A — 34 offero <et> A — oblationis A — 36 guantonem A

1 guarpivi A — 5 contradictionem A — 9 oblationis A — 11 quesiverimus A — 15 oblationis A — 18 scribi A — 23 manus A — 25 <sacri> pal. A — 26 oblationis A — 28 Radicofini A

donation originale, faite à Grégoire VII et perdue depuis. — Cette pièce avait été gravée sur marbre; un fragment de cette copie se conserve dans les cryptes vaticanes (*Sarti et Settele App. ad Bion.*, pl. VII).

LXXXXI. — Exemplum cartule donationis et locationis de integra medietate castri Radicofani[1].

In nomine Domini. Anno dominice incarnationis M°C°L°III°, anno VIIII domni Eugenii III pape, indictione I, mensis madii die XXVIIII. Ego quidem Rainerius licet indignus abbas venerabilis monasterii beati Salvatoris de Monte Amiato, consentientibus fratribus meis et monachis ipsius monasterii, Stephano presby-

1. Rome, 29 mai 1153. — Muratori, *Ant.*, t. III, p. 793. — Albinus, XI 6. Rainier, abbé de Monte Amiata, loue au pape Eugène III la moitié de Radicofani et de ses dépendances. — Avec cette pièce commence une série de six chartes relatives à des acquisitions faites pendant le pontificat d'Eugène III.

tero et A. diacono et R. et A. conversis ceterisque fratribus ipsius monasterii, consentientibus etiam subscriptis vasallis ipsius monasterii et testibus vocatis, hac die propria spontaneaque mea voluntate in presentia domnorum archiepiscoporum Conradi Sabinensis, Ymari Tusculanensis, Hugonis Hostiensis, et coram domnis presbyteris cardinalibus Gregorio tituli sancti Calixti, Rollando cardinali et cancellario, Hubaldo tituli sancte Praxedis, Ariberto tituli sancte Anastasie et Julio tituli sancti Marcelli, necnon et in presentia domnorum diaconorum cardinalium Odonis sancti Georgii ad Velum aureum, Widonis sancte Marie in Porticu, Johannis sanctorum Sergii et Bachi, Gerardi sancte Marie in Via Lata, et B. sanctorum Cosme et Damiani, atque coram domnis judicibus Gregorio Corano, R. primo defensore, Philippo saccellario, Mardone protoscriniario, Gregorio Corano et Ildebrando Aque pendentis, in presentia etiam advocatorum Johannis judicis, R. de Scriniario, Benedicto de Leone et Bartolomei, loco et concedo vobis, domino nostro Eugenio a Deo decreto summo et universali pontifici et in sacratissima sede beati Petri apostoli pape III, et per vos beato Petro apostolorum principi sancteque Romane ecclesie omnibusque vestris catholicis successoribus in perpetuum, id est medietatem integram unius castri quod vocatur Radecofanum, cum dimidia in integrum parte totius curtis et cum tenimentis suis et burgo de Calamala et bandis et placitis et districtu et omni honore ipsius castri, omnia in integrum pro medietate vobis vestrisque successoribus loco et concedo, exceptis antiquis possessionibus que etiam tempore co[m]itum per spetiales et proprios ministros monasterii tenebantur et custodiebantur ad usum fratrum ibidem servientium, et feodis et libellariis que similiter nomine tantum monasterii detinebantur; reservato etiam monasterio sancti Salvatoris jure ecclesiarum quod in eis habet. In burgo quoque de Calamala redditus panis et vini qui de agris et vineis solvitur, pensiones etiam monasterio nostro integre reservando. Omnes autem homines ipsius castri vobis vestrisque catholicis successoribus contra omnes homines fidelitatem jurabunt; michi quoque abbati meisque catholicis successoribus fidelitatem facient, sic tamen ut si quando ego vel successorum meorum quilibet preter tenorem hac cartula comprehensum castrum ipsum vobis vestrisque successoribus catholicis sancteve Romane ecclesie auferre temptaverimus vel castrum ipsum vel quamlibet partem ejus cuiquam in feudum vel quolibet alio modo concesserimus aut concessum servaverimus, et requisiti infra III menses non emendaverimus, a fidelitate abbatis sint soluti et castrum ipsum in jus beati Petri et sancte Romane ecclesie devolvatur. Si vero domnus papa vel successorum vestrorum quilibet mihi vel successorum meorum alicui vel monasterio solvere designatum censum cessaveritis, vel custodiam nostram vos vel custodes vestri ejeceritis, et infra tempus subscriptum non emendaveritis, tunc a fidelitate vestra vestrorumque successorum solvantur. Ad inditium autem quod castrum ipsum monasterii sancti Salvatoris juris et proprietatis semper existat, ad vestimenta monachorum vos vestrique successores mihi meisque successoribus et monachis qui pro tempore fuerint sex marchas puri argenti annis singulis mense madio pro pensione persolvetis. Hoc etiam duxi adnectendum ut castrum ipsum per custodes vestros proprios vestrorumque successorum assumptis secum duobus vel tribus custodiis meis meorumque successorum semper teneatur, per quos et per alios homines ipsius castri a vobis vestrisque successoribus, sicut quod juris beati Petri existit monasterium, ipsum cum bonis suis a pravorum hominum incursibus defendatur, nec ab eisdem fraudulenter nec malitiose perturbetur, et ipsum castrum in alicujus alterius dominio vel potestate sive custodia nullo unquam in tempore transferatur, et omnes custodes vestri vel vestrorum successorum qui ibi pro tempore fuerint, quod mihi et monasterio in ipso castro reservatum est mihi meisque successoribus conservare jurabunt. Si vero supradictus census aliquo casu per tres annos solutus non fuerit, et vos sive successores vestri, ter requisiti, et in quarto anno integrum persolvi non feceritis; sive etiam custodes monasterii ab hominibus vestris de castro ejecti fuerint et infra III menses postquam tertio requisiti fueritis, superadjecto tempore ad iter fatiendum et ad custodiam monasterii oportune revocandam, sive utri[u]sque partis malitia sufficienter, restituta non fuerit, hec locationis cartula de cetero viribus careat. Si quando etiam Romanus pontifex qualibet ex causa castrum ipsum ad manus suas retinere noluerit, ipsi monas-

5 episcoporum A — 8 sancti *om.* A — 11 Oddonis A — 16 R. primo-Corano *om.* A — 20 Barth. A — 26 Radecofinum A — 32 conditum AC

14 indicium A — 15 monasterii *om.* A — 18 marcas A — 21 prop. vest. A — 22 custodibus A — 40 superabjecto A — faciendum A — 41 utrisque C — 45 tenere A

terio a[b]sque impensarum recompensatione restituat; eo tamen tenore ut quandocunque idem Romanus pontifex qualibet causa vel successorum ejus catholicus quilibet ad suas manus castrum ipsum revocare voluerit, simili tenore absque contradictione et impensarum restitutione ei restituetur.

Quam scribendam rogavi Andream scriniarium sancte Romane ecclesie in mense et indictione suprascripta prima. Signum manus supradicti Eugenii summi et universalis pontificis et in sacratissima sede beati Petri apostoli pape in conductoris huju w $\overline{pp}$ reg̃. Centius Frajapanis egregius Romanorum consul. Johannes Petri Leonis egregius Romanorum consul. Odo Frajapane strenuus Romanorum consul. Gratianus filius Owitionis Petri de Leone Romanorum consul. Johannes Frajapanis filius domni Centii Romanorum consul. Petrus Leonis Petri de Leone Romanorum consul. Obitio Leonis Petri de Leone Romanorum consul. Stephanus de Thebaldo. Jacinthus domni pape dapifer. Stephanus infans filius Stephani de Tebaldo. Oliverus Romani de Oliverio. Wiscardus de familia domni pape. Johannes Rantione. Berardus frater ejus. Johannes de Bibiano. Rogerius de Letulo. Guitto supracoccus domni pape. Petrus Ritius, Donnellus, Abbaiamonte hostiarii. Petrus Scantio. Robertus marescallus equorum alborum. Johannes de Ancilla Dei. Litaldus cognatus ejus. Benedictus Zenonis, Petrus Buccabella, Toderus, Gregorius de Carello, et quamplures alii testes.

LXXXXII. — Exemplum cartule permutationis et emptionis de integra medietate civitatis Tusculani et Mons Porculi et Montis Fortini [1].

In nomine Domini. Anno dominice incarnationis M°C°L°I°, indictione xv, mense decembrio die x, septimo anno pontificatus domni Eugenii III pape. Ego Odo de Columpna, consentiente fratre meo Carsidonio, propria et spontanea mea bona voluntate trado et jure proprietario concedo tibi domno Bernardo cardinali sancti Clementis, recipienti nomine et mandato domni pape Eugenii III ad partem ecclesie Romane ex contracta permutationis, medietatem totius Tusculane civitatis et arcis ipsius civitatis cum omnibus pertinentiis et finibus et appenditiis suis et accessionibus et ingressionibus et exitibus suis, cum terris cultis et incultis, pratis, pascuis, silvis, fontibus, rivis, paludibus et domibus urbanis et suburbanis, vinetis, olivetis, castagnetis, et cum omni dominio et guidonatico; et omne jus et omnem actionem quam in predicta civitate et ejus pertinentiis ex successione parentum meorum habere videor, do et trado tibi cum omni suo districtu ad habendum, tenendum, possidendum, fruendum, et quicquid dominus noster papa Eugenius suique successores facere inde voluerint, faciendum. Item concedo tibi predicto domno Bernaldo cardinali sancti Clementis, ad partem domni pape Eugenii III et predicta Romana ecclesia ob predictam permutationem, Montem Porculi cum omnibus suis pertinentiis, exceptis terris de Columpna et terris de Zagarolo. Insuper pro suprascripta permutatione do et concedo tibi suprascripto domno Bernardo cardinali ad partem suprascripti domni pape et predicte Romane ecclesie omnem actionem et exceptionem et omne jus quod ego predictus Oddo de Columpna cum fratribus meis habeo in castro Montis Fortini, quod meum est ex permutatione quam pater meus cum patre Tholomei fecit et pater suus violenter et dolo malo possessionem predicti Montis Fortini patri meo abstulit. Omnem igitur, ut predixi, actionem et omne jus quod ad recuperandum predictum castrum Montis Fortini et ejus districtum habeo, tibi predicto Bernardo cardinali ad partem predicti domni pape et predicte Romane ecclesie ex causa predicte permutationis cedo et trado et tribuo. Pro qua permutatione

9 qualibet causa *om.* A — 9 <domni> Eug. A — 14 Oddo A — 15 Owicionis A — 16 Cencii A — 18 Obicio A — 19 Tebaldo A — Jacintus A — 21 Thebaldo A — Oliverius A — 22 Roncione A — 24 supracocum A — Ricius A — 25 Scancio A — 26 malescalcus A

31 civitatis *om.* A — et *post.* Tusc. *om.* A — 32 montis A

3 Oddo A — 10 appendiciis A — 14 castanetis A — 18 districto A — 20 suique <catholici> A — 21 faciendum A — 22 <predicti> domni A — 28 pape <Eugenii> A — 33 Tolomei A — 40 concedo A

1. Près du *castrum Fluminariae* (Piombinara, près de la station de Segni), 10 décembre 1151. — Muratori, t. III, p. 777; Theiner, n° 18. — Albinus, XI 7. Odo *de Columpna*, en son nom et au nom de son frère Cassidonio, cède au pape Eugène III, représenté par Bernard, cardinal de Saint-Clément, la moitié de Tusculum, Monte Porzio et les droits qu'ils ont, lui et ses frères, sur Monte Fortino, en échange de Trevi et d'une somme d'argent.

et cessione et traditione ego Oddo de Columpna accepi a te domno Bernardo cardinali, ut dixi, sancti Clementis, ex mandato predicti domni pape, totum castrum Trebani proprietario jure et centum decem libras denariorum papiensium et CXL libras denariorum lucensium. Quam meam permutationem et omnium predictarum rerum traditionem et cessionem, sicut supra legitur, ratam habere minimeque corrumpere et ab omni persona omni tempore defendere me meosque successores promitto. Que omnia si, ut predictum est, non fecerimus et non observaverimus, obligo me meosque successores, et per stipulationem spondeo nomine pene duplum suprascripte rei, quam tibi trado, prestare tibi, qui supra, cardinali sancti Clementis ad partem predicti domni pape Eugenii et predicte Romane ecclesie; et pena soluta, omnia que superius leguntur firma et illibata perveniant. Actum prope castrum Fluminarie in ecclesia sancte Marie, presentibus bonis hominibus, quorum nomina subtus leguntur, quia in tali ordine hec scribere rogavi domnum Johannem notarium ad futuram rei memoriam. Decibilis testis rogatus, Gottifridus Montiscelli testis rogatus, Johannes Runtio de Raiano testis rogatus, Donnellus testis rogatus, Malavolta testis rogatus. Ego Johannes Signinus sancte Romane ecclesie [notarius] scripsi et tale signum feci [1]... Predicte etiam permutationi assensum prebuit Gregorius Pascibove, anno dominice incarnationis et indictione suprascripta, die XVII mensis decembris, presente me Johannes suprascripto notario et presentia Docibilis dapiferi domni pape et Johannis Runtionis et Donnelli rogatorum testium. Actum est autem hoc in domo sancte Lucie juxta eandem ecclesiam et rogatu predicti Gregorii Pascibove. Hec scripsi ego Johannes notarius Signinus domni pape scriniarius et tale signum feci [1].

LXXXIII. — Transcriptum cartule Odonis Frage pane super eadem re [2].

In nomine Domini. Anno dominice incarnationis M°C°L°II°, indictione prima, mense decembris XXVIII, septimo anno pontificatus domni Eugenii III pape. Ego Oddo Frajapane profiteor me recepisse triginta libras denariorum papiensium a domno Bernardo cardinali sancti Clementis, mandato domni Eugenii pape III solvente, pro omni jure pignoris Tusculane civitatis, quam ab Odone de Columpna intus et foris habebam et possidebam. Promitto etiam tibi prenominato domno Bernardo cardinali sancti Clementis, vel alii nomine sancte Romane ecclesie accipienti, reddere instrumenta pignoris que a prenominato Odone de Columpna accepi, si aliquo tempore invenire potuero; quod si non fecero, ipsa instrumenta pignoris nullius momenti sint, et hoc omni tempore in sua firmitate permaneat. Hec omnia que supra notantur rata habere minimeque corrumpere me meosque successores promitto. Quod si non fecero et omnia que supra dicta sunt non observavero, obligo me meosque successores tibi domno Bernardo cardinali sancti Clementis tuisque successoribus, recipienti pro ecclesia Romana, pene nomine XL libras denariorum papiensium; soluta pena cartula in sua permaneat firmitate. Unde hii sunt testes :

Docibilis dapifer, testis rogatus.

Johannes Runtio de Rajano, testis rogatus.

Donnellus, testis rogatus.

Ego Johannes Signinus, sancte Romane ecclesie notarius, rogatus scripsi et tale signum feci [1].

LXXXIIII. — Instrumentum castri Vetralli domno Eugenio pape concessi [2].

In nomine Domini. Ego Assalitus filius quondam

10 sicut C — 13 supradicte A — 17 permaneant A — 19 subter A — 21 *Ante nomina A cruces apponit.* — 22 Monticelli A — Runcio A — 25 notarius *om.* C — 29 Johanne A — <in> pres. A — 30 Runcionis A — 36 Oddonis Frajapane A

1 XXVIII A — 2 septimo-pape *om.* A — 9 Bercardo A — 11 Oddone A *etc.* — 19 Bercardo A — 24 *A appingit cruces.* — Decibilis A — 25 Runcio A — 29 *Titulus est manus posterioris* (c); De Vetralla data in beneplacito pape Eugenii AC

1. Le signe est dans le ms. d'Albinus; il semble devoir se lire *FECI*.

2. 29 décembre 1152. — Muratori, *Ant.*, t. III, p. 779. — Albinus, XI 8. Odo Frajapane reconnaît avoir reçu du pape une somme de 30 livres, moyennant quoi il donne mainlevée d'une hypothèque prise sur les droits qu'Odo de Columna possédait à Tusculum.

1. Ici encore le signe, reproduit dans le ms. d'Albinus, semble pouvoir se lire *FECI*.

2. Theiner, n° 17. — Albinus, XI 9. La pièce n'est pas

comitis Girardi de Guitto, in presentia domnorum Centii et Odonis Frajapane et Jacinti dapiferi et judicum Alberti de sancto Gemino et Gregorii Corani, et testium Guiscardi, Rogerii de Letulo, Stephani de Theophilatto, Johannis de Boviano, Nicholai de Beneincasa, do me in manus Eugenii III pape, intervenientibus pro eo domno Ubaldo presbytero cardinali sancte Praxedis et domno Rollando presbytero cardinali et cancellario, id est personam meam et omnia bona et jura mea que habeo vel mihi pertinent in Vetralla, in castro et rocha, intus et deforis; ita tamen ut provideat de me et jure meo de Vetralla quicquid voluerit et sibi placuerit, ad libitum et beneplacitum suum.

LXXXXV. — De Petroniano pro cc libris obligato pignori Romane ecclesie [1].

In nomine domini Ihesu Christi, anno ejus incarnationis M°C°XL°VI, temporibus domni Eugenii III pape, anno ejus secundo, in mense decembris, die VI, indictione VIII. Certum est me Girardum comitem de Vetralla propria et spontanea mea voluntate obligavisse vobis domino meo Eugenio pape vestrisque canonicis successoribus pro pignore in summa ducentarum librarum, unum castrum meum quod vocatur Petronianum cum omnibus finibus et redditibus suis et accessionibus suis et generaliter cum omnibus que ad ipsum castrum pertinere videntur, ut ab hac presenti die jure ipothece sit vobis libera facultas in supradictum castrum introeundi, habendi, possidendi, tenendi, fruendi, usque ad illud tempus quo ego jam dictus Girardus comes, vel mei heredes a vobis domino meo Eugenio vestrisque canonicis successoribus supradictum castrum a nexu pignoris liberaverimus. Quod si ego supradictus Girardus comes vel mei heredes aliquo tempore pro suprascripto castro agere, litigare, causari voluerimus per nosmetipsos, vel per summissam aliquam nostram personam facere temptaverimus, ab omni insurgenti homine jure defendere noluerimus aut non poterimus, tunc componere promittimus nos nostrosque heredes vobis domino nostro Eugenio vestrisque canonicis successoribus nomine pene centum libras infortiatorum; et post solutam penam hec chartula nomine ipothece composita firma permaneat. Quam scribendam rogavimus Guinizonem Dei gratia judicem, coram testibus infrascriptis, in mense et indictione suprascripta :

Landulfus, rogatus testis.
Litolfus, rogatus testis.
Presbyter Willermus testis.
Oderisius de Vetralla, rogatus testis.
Bonus, rogatus testis.

Ego Winizo judex rogatus scribere hujusmodi cartulam scripsi et complevi.

LXXXXVI. — De Plazano et Marano pignori obligatis pro XLII libris Lucensibus [1].

In nomine sancte et individue Trinitatis. Anno dominice incarnationis M°C°XL°VIII°, indictione XI, mense junii, die II, temporibus domni Eugenii III pape. Manifestus sum ego Rainerius Girardi comitis filius quod vobis domino meo Eugenio, Dei gratia summo pontifici, et sancte Romane ecclesie, pro XL et II libris denariorum lucensium quos negotiatoribus abstuli, ea que in Plantiano et Mairano mei juris habeo intus vel foris, jure pignoris obligo cum introitibus et exitibus illorumque utilitatibus; tali videlicet pacto, ut si

1 Gerardi A — 2 Oddonis A — 5 Nicholay A — 6 manibus <domni> A — 11 rocca A
15 Petrognano A — 16 Rom. eccl. *om.* A — 18 domini <nostri> A — 21 mea <bona> A — 26 ypoth. A

4 causare A — 11 car. — ypoth. — 17 Guilielmus A — 20 Guinizo A
23 Luc.] affor. A ; *etiam in C fuisse videtur, nam Luc. scriptum est super rasuram* — 27 Rayn. A — 29 XLII A — 30 lucc. A

datée, mais elle est du même temps que les précédentes. — Le seigneur de Vetralla remet la place aux mains d'Eugène III.

1. 6 décembre 1146 (corriger *ind.* VIIII). — Muratori, *Ant.*, t. II, p. 559. — Albinus, XI 10. Girard, comte de Vetralla, remet au pape Eugène III le château de Petrignano, entre Vetralla et Viterbe (cf. *Bull. Vat.*, t. I, p. 91, et *Mélanges*, t. VII, p. 144), comme gage d'une créance de 200 livres.

1. 2 juin 1149 (*ind.* XII). — Muratori, *Ant.*, t. II, p. 559. — Albinus, XI 11. Rainier, fils du comte de Vetralla Girard, remet au pape Eugène III ses châteaux de Piazzano et de Mazzano, comme gage d'une somme de 42 livres. Les localités dont il est question ici se trouvaient au sud de Sutri. Cf. Tomassetti, *Camp. Rom.*, t. I, p. 371, nos 49, 61, 62.

a presenti die usque ad Nativitatem Domini presentem ego vel mei heredes, vel, si sine heredibus decessero, Tancredus vel sui heredes, vel, si sine heredibus defecerit, Offreducii filii vel illorum heredes, supradictos denarios non reddiderimus, supradicta pignora habeatis iisdemque pro velle fruamini, quousque supradictam pecuniam ego vel mei heredes testamentarii vel legitimi solvemus. Si vero ad predictum diem Nativitatis non reddiderimus, fructuumque molestiam vobis vel vestris catholicis successoribus fecerimus, duplum componere promittimus vel mei heredes vobis vel vestris catholicis successoribus. Sin autem ego vel mei heredes testamentarii vel legitimi vobis vel vestris catholicis successoribus supradictam pecuniam solvere parati erimus et accipere nolueritis, [ve]stra auctoritate in supradictis pignoribus ingredi nobis sit licitum.

Signum manus Rainerii qui hanc cartulam scribere rogavit. Signa manuum Seneballi Roberti filii, et vicecomitis Vetralle, et Fusconis Pontii filii, et Warnerii de Biterbio, Guidonis Rollandi filii, qui rogati sunt testes.

Ego Petrus judex Vetralle hanc cartam pignoris scripsi atque complevi.

LXXXVII. — Quod castrum Moricicla juris beati Petri sit [1].

In nomine Patris et Filii et Spiritus sancti. Anno VI pontificatus domni Gregorii pape VII, mense novembris die XVII, indictione II, Rome. Ego Marro Gisleri filius habitator in ducatu Spoletano pro redemptione anime mee et parentum meorum dono trado atque offero beato Petro Apostolorum principi et super altare ejus omnia que mihi pertinent de castro quod vocatur Moricicla, positum inter Muricem et Clarignanum, quod conquisitum habeo per concambiationem a Litaldo et Hugone nepotibus Hugonis filii Ascari in plebe de Luzzano, reservato usufructu diebus vite mee et Britturi filii mei et filiorum Britturi si masculi fuerint, de legitimo conjugio procreati.

3 vel si et si A — 5 dederimus A — 6 hisdemque A — 11 promittimus <ego> A — 15 nostra C — 17 *cruces appingit* A 36 Luzano A

1. Rome, 17 nov. 1078. — Muratori, *Ant.*, t. IV, p. 243. — Albinus, XI 12. Marro, fils de Gisler, du duché de Spolète, offre à saint Pierre le château de Morcicchia. Cette pièce a déjà été analysée ci-dessus, p. 354, § 78. Cf. p. 84 b.

LXXXVIII. — De adquisitione Corclani [1].

Anno dominice incarnationis M°C°L°VIII°, pontificatus vero domni Adriani IIII pape anno III°, VIII kl. septembris, Boso sanctorum Cosme et Damiani diaconus cardinalis, domni pape camerarius, et Raimundus sancte Marie in Via lata diaconus cardinalis receperunt munitionem castri Corclani de manu Buccaleonis, et corporaliter investiti sunt ab eodem Buccaleone de ipso castro cum omnibus pertinentiis suis per catartionem porte predicti castri. Prefatus vero Buccaleon absolvit omnes homines illius castri a juramento fidelitatis quo ei tenebantur, precipiens eis ut domno pape Adriano suisque successoribus de cetero fideles existant. Tunc Stephania mater et Odo de Gardeia consobrinus ejusdem Buccaleonis refutaverunt in manibus predictorum cardinalium quicquid juris videbantur habere in ipso castro et insuper idem Odo juramento firmavit se observaturum perpetuo refutationem ipsam. Hec autem omnia facta sunt in presentia P. urbis prefecti, Rogerii domni pape subdiaconi, Gregorii judicis de Cora, Petri boticularii, Benedicti Zenonis, Sanxonis de Macello, et aliorum plurimorum circumastantium tam militum quam massanorum Corclanensium et servientium de civitate Castellana et Viterbio.

3 acq. A — 7 Raym. <diaconus> A — 8 diaconus om. A — 16 Oddo (*bis*) A — 23 Saxonis de Marcello A

1. 25 août 1158. — Albinus, XI 27. Procès-verbal de la remise du château de Corchiano (au S.-O. de Gallese) aux cardinaux Boson, camérier, et Raymond. Ici commence une série de pièces (98-120) toutes afférentes au pontificat d'Adrien IV.

LXXXVIIII. — Cartula Buccaleonis de eadem re [2].

In nomine Domini. Anno ejusdem incarnationis

2. Narni, 4 août 1158. — Muratori, *Ant.*, t. I, p. 139. — Albinus, XI 28. Boccaleone, seigneur de Corchiano, vend cette place au pape Adrien IV pour 140 livres. — Boson, Vie d'Adrien IV (*L. P.*, t. II, p. 396) : *Comparavit enim castrum Corclani a Buccaleone pro CXL libris afforiatorum.*

M°C°L°VIII°, indictione VI, anno III pontificatus domni Adriani pape IIII, mense augusto, die XXVII. Ego Buccaleonis, nulla vi coactus neque dolo inductus, sed propria mea voluntate bona, refuto, renuntio et concedo nomine transactionis omne jus omnemque rationem, si quam habeo vel habere videor, tam ex parte patris quam usu vel consuetudine in castro Corclani, intus seu foris, in diversis vocabulis, et omnibus eorum utilitatibus, tam in terris cultis vel incultis quam in domibus habitatis et inhabitatis, vobis domno ac patri Adriano pape et vestris omnibus catholicis successoribus in perpetuum; pro eo quod vos tradidistis mihi centum XL libras Luccensium monete ad beneplacitum meum. Ideoque volo ut totum quod superius legitur sit ratum et firmum jure transactionis, refutationis et cessionis in perpetuum. Quod si ego, vel mei heredes aut aliquis per me, contra hoc instrumentum venire temptaverimus, aut non defenderimus vobis vestrisque successoribus contra omnes homines omni tempore, promittimus vobis vestrisque successoribus castrum meum Carnanum habere jure proprietatis nomine pene, et pena soluta hoc instrumentum transactionis a me factum firmum permaneat.

Hoc factum est Narnie, die Mercurii, juxta ecclesiam beati Juvenalis, in palatio domni Petri episcopi, et in presentia domini pape Adriani et domnorum cardinalium atque aliorum bonorum hominum quamplurium, ante quos supradictus Buccaleon manu sua sacrosanctis evangeliis observare juravit.

Ubaldus presbyter cardinalis tituli Sancte Praxedis,

Octavianus presbyter cardinalis tituli Sancte Cecilie,

Johannes presbyter cardinalis tituli Sanctorum Johannis et Pauli,

Hildibrandus presbyter cardinalis Sancti Apostoli,

Guido Cremensis presbyter cardinalis Sancte Marie Transtiberim,

Willelmus presbyter cardinalis tituli Sancti Petri ad Vincula,

Magister Raimundus diaconus cardinalis Sancte Marie in Via Lata,

Petrus episcopus Narniensis,

presentes fuerunt. Inter quos Manasses judex Nepiscinus fuit, Johannes Bonus marescallus domni pape, Alexius pincerna domni pape, Petrus butilgerius, Johannes Riccius de curia, Vuitio et Petrus filius Leonis Berardi, Rodulfus Singoretti, Johannes Rainerii, Malapetia, Donadeus, Lassaboves, Petrus Capuanus, Narnienses; Astaldus Romanus; Maximus judex Utriculanus; Fuscus Thebaldi, Nontevolci, Vitervienses; Malagonella Tudertinus et Rainaldus Bonicomitis de Asprula rogati testes sunt.

✠ Ego Egidius notarius a domno papa Celestino rogatu Bucaleonis complevi et scripsi.

C. — Exemplum cartulæ Stephanie matris Buccaleonis de eadem re[1].

In nomine Domini. Anno dominice incarnationis M°C°LVIII°, anno III° pontificatus domni Adriani IIII pape, indictione VI, mense augusti, die XXX. Ego quidem Stephania quondam uxor Rantii Farulfi propria spontaneaque mea voluntate pro redemptione anime mee et predicti viri mei dono et concedo et renuntio atque refuto omne jus omnemque rationem et actionem et quicquid juris habeo, id est in castro Corclani, intus vel extra, domibus, ortis, campis, vineis, silvis, aquis, piscariis, molendinis et quicquid juris habeo sive pro pignore seu pro donatione sive pro successione Gaite filie mee et inter vivos dono cum omnibus suis pertinentiis tibi, domno Bosoni Dei gratia diacono cardinali sanctorum Cosme et Damiani et suprascripti domni pape camerario, recipienti pro domno papa et suis successoribus ad utilitatem et proficuum sancte Romane ecclesie in perpetuum; ideoque ab hodierna die licentiam et potestatem habeatis tam vos quam successores vestri ibidem intrandi, utendi, fruendi, possidendi, vendendi, donandi, commutandi et fac[iendi] quodcumque facere volueritis in perpetuum. Sed quieti ac pacifici permaneatis vos et successores vestros a me heredesque meos amodo et usque in sempiternum. Factum est hoc Narnie in palatio episcopi ante

4 propria liberaque mea bona vol. refuto A — 15 ac A — 16 concessionis A — 36 Hyld. A — 41 Raym. A — 44 Nepesinus A — 45 marescalcus A

2 Vuicio A — 6 Tepaldi A — 8 sunt testes A — 10 Buccaleonis A 16 Ranucii A — 17 mea <bona> A — 19 actionem A — 32 facere C — 35 et heredibus meis A

1. Narni, 30 août 1158. — Albinus, XI, 29. Stéphanie, mère de Boccaleone, renonce à tous ses droits sur le château de Corchiano, entre les mains du cardinal Boson, camérier d'Adrien IV.

istos testes : Benedictus de Zeno, testis; Petrus de Rodulfo, testis; Johannes Ferro de civitate Castellana, testis; Malabranca, testis; Sasso de Zamboua, testis.

Eadem die, circa vesperas, in ecclesia sancti Juvenalis de Narni, predicta Stefania prefatam donationem et refutationem quam fecerat sub presentia Bosonis [1] et domni pape et sancte Romane ecclesie in perpetuum, sacramento corporaliter prestito omni tempore vite sue esse observaturam promissa in perpetuum. Quam scribendam rogavi Alexium scriniarium sancte Romane ecclesie in mense et indictione suprascripta VI. Signum manus suprascripta Stephania qui hanc cartulam donatione et refutatione fieri rogavi. Factum est ante presentiam Gregorii judicis Corani et istos testes : Benedictus de Zena, testis; Petrus buticularius, testis; Donnillu, testis; Johannes Rizzu, testis; Richardo cavalerius, testis. Ego Alexius Dei gratia sancte Romane ecclesie scriniarius et supradicti domni pape picerna complevi et absolvi.

CI. — Transcriptum cartule Oddonis de Poli de tota terra sua quam b. Petro et sancte Romane ecclesie in proprietatem donavit in perpetuum [2].

In nomine Domini. Anno dominice incarnationis M°C°L°VII°, anno vero tertio pontificatus domni Adriani IIII pape, indictione V, mense januario, die XVII. Quoniam exemplo veterum sapientum usque ad nos multis auctoritatibus significat[o] protractum est ut memoria gestarum rerum litteris commendetur, quatinus earum inspectione, omni oblivionis nube amota, veritas apud homines clarescere possit. Idcirco ego quidem Oddo, qui vocor de Poli, hac die, propria spontaneaque voluntate mea et inter vivos non causa mortis investiens, ad propriam perpetuamque hereditatem trado, dono, et offero Deo et beato Petro apostolo et tibi predicto domino patri et totius christianitatis capiti Adriano IIII pape tuisque successoribus in perpetuo, et cui largiri et concedere voluero; id est totam et in integrum meam terram, videlicet Poli et Fustuano, et Anticuli, et rocha que vocatur de Nibli, et monte qui dicitur Manno, et Gadabiolo, et Sarracenisco, et rocha que vocatur de Muri, et Castellus novus; et ubicumque mihi in aliis locis et vocabulis quolibet modo pertinet, una cum omnibus suis edificiis, munitionibus, turribus, domibus, ortis, canapinis et vineis, terris, sementis, villis, silvis et pantanis, pratis et arnariis, fontibus, rivis aque aquarumque discursibus, aquimolis et lacora, montibus, collibus, plagis et planitiis, vacuum et plenum, et cum omnibus suis usibus et utilitatibus vel pertinentiis; sicut mihi predicta omnia quocumque modo competunt, taliter ea tibi tuisque successoribus concedo, et inter vivos, non causa mortis, irrevocabiliter dono et offero, et investiens ad perpetuam hereditatem trado; ita ut amodo in antea licentiam et potestatem habeatis ibidem introeundi videlicet, fruendi, possidendi, et quicquid volueritis faciendi sine mea meorumque heredum contrarietate. Quod si contra hec que dicta sunt quodam modo venire, et, si opus aut necesse fuerit, si eam defendere noluero aut non potuero, tam ego quam mei heredes simus tibi tuisque successoribus composituri pro pena centum libras obrizi auri; et soluta pena hec perpetua donationis cartula firma nichilominus et stabilis permaneat. Quam scribendam rogavi Astaldum sancte Romane ecclesie scriniarium, in mense et indictione suprascripta V.

Signum manus predicti Oddonis hujus cartule ad confirmandum quod superius dicere rogavit.

Testes : Oddo scilicet Petri Benedicti de Bona de Insula, Petrus filius quondam Alexandri Cirici domne Bone, Berardus de Rigofrigidu, Alexius scrinarius de Albano, Petrus Ritius, Petrus buticularius.

1 testis est A — 3 Saxo A — 5 Narnia A — 8 sacramento-perpetuum om. A — 12 suprascripte Stefanie que A — 13 donationis et refutationis f. rogavit A — 14 istis testibus A — 15 Zena t. <est> A — buttic. A — 17 Ricc. A — 19 pincerna A — 27 significatur AC

1. Ce passage est gravement altéré. Il semble qu'il faille rétablir : *Bosonis domno pape et s. R. e... .. promisit in perpetuum.*

2. 17 janvier 1157. — Muratori, *Ant*, t. I, p. 675; Theiner, n° 22. — Albinus, XI 30. Odon de Poli donne au pape Adrien IV ses terres de Poli, Fustignano, Anticoli, Rocca de Nibli, Monte Manno, Guadagnolo, Saracinesco, Rocca de Muri, Castel Nuovo. Les terres de Poli, Fustignano et Guadagnolo lui étaient contestées par l'abbaye de Saint-Grégoire *in clivo Scauri*; v. *Annal. Camald.*, t. IV, p. 615. — Boson, *l. c.* : *totam terram Oddonis de Poli in perpetuam s. Petri hereditatem nichilominus acquisivit.*

3 mea <concedo> A — 10 Fustuanum et Anticulum et roccam ... et montem ... et Gadabiolum et Sarracinescum et roccam ... Castellum novum A — 16 villis, vallibus A — 18 lacubus A — 30 si om. A — 34 et stab. nich. A — 40 de *ante* insula om. A — 42 Rigofrigido A — 43 Riccius A

Ego Astaldus Domini gratia sancte Romane ecclesie scrinarius, sicut rogatus fui et vidi et audivi, scripsi, complevi et absolvi.

CII. — Exemplum alterius cartule super eadem re [1].

In nomine Domini. Anno dominice incarnationis et cetera usque idcirco [2]. Nos quidem Rollandus presbyter cardinalis tituli sancti Marci domni pape cancellarius et Boso diaconus cardinalis sancti Cosme et Damiani domni pape camerarius, ex mandato et voluntate predicti domni Adriani IIII pape, hac die propria spontaneaque nostra voluntate sicut ipse nobis commisit et potestatem dedit, concedimus et investimus, tradimus et in feudum damus tibi Oddo de Poli et heredibus tuis legitimis quos sibi in testamento constituerit in perpetuum, id est Poli et Sustiniano et Anticuli et rocca que vocatur de Nibli et cetera ut supra, cum omnibus suis pertinentiis, sicut ecclesie beati Petri apostoli et predicto domno Adriano quocumque modo competit, taliter eas tibi concedimus, tradimus et in feodo damus, sub hac conditione quod tu et supradicti heredes tui et heredes heredum tuorum in perpetuum predicto domno pape et successoribus suis facies et facient in perpetuum fidelitatem sine alio feudo. Et hoc feudum jam dictus domnus papa et successores sui tibi et supradictis heredibus in perpetuum auferre pro nulla re potestatem habeant, nisi tu et heredes tui in nobis vel contra nos aliquid tale quod absit feceritis, quod juste et juditio tuorum honorum parium amittere debeatis qui in te inimiciciam non habeant, et insuper licenciam habeas pro tua anima centum libras luccenses vel valens centum libras relinquere, ita ut amodo in antea ut predictum est licentiam et potestatem habeas ibidem introeundi, tenendi, possidendi, lucrandi, et ut superius dicit faciendi. Quod si contra hec que dicta sunt quodam modo venire temptaverimus et, si opus aut necesse fuerit, si eam defendere nolumus aut non poterimus, tam nos quam nostri successores simus tibi tuisque heredibus composituri pro pena centum libras auri et soluta pena hec cartula firma permaneat. Quam scribendam rogavi Astaldum scrinarium in mense et indictione suprascripta v. Signum manus ✠ supradicti Orlandi presbyteri cardinalis cancellarii et Bosonis diaconi cardinalis camerarii hujus cartule rogatoris ad confirmandum quod superius legitur. Odo filius quondam Petri Benedicti de Bona de Insula testis, Berardus de Rigofrigido testis, Alexius scriniarius de Albano testis, Petrus Ricius testis, Petrus buttilierius testis. — Ego Astaldus Domini gratia etc. ut supra.

CIII. — Exemplum cartule venditionis duorum molendinorum apud sanctam Christinam positorum facte a filiis Ugolini comitis de Calmangiare [1].

In nomine Domini. Anno dominice incarnationis M°C°L°VII°, anno tertio pontificatus domni Adriani IIII pape, indictione VI, mensis octobris die XI. Nos Aldibrandinus et Bernardinus, filii quondam Ugolini comitis de Calmaniare, vendimus et publice per hoc instrumentum corporaliter tradimus tibi Adriano pape, a Deo decreto summo pontifici et universali pape, tuisque catholicis successoribus et sancte Romane ecclesie in perpetuum, ad veram hereditatem perpetuamque proprietatem, id est duo molendina in integrum, cum ferratura et cunciatura sua et aqueductu eorum et omnibus pertinentiis suis, posita ad sanctam Christinam in loco qui dicitur Bulsuni, sicut inter suos conclauduntur fines; qualiter nobis perti-

1 Dei A
6 cetera <ut supra> A — 6 Rolandus A — 8 sanctorum A — 9 camerarii A — 15 Fustinianum A — Anticulum A — 16 de Niblis A — 17 pertinentibus A — 20 feudum A

3 si eam] ea A — 7 rogavimus A — 8 *A geminat crucem* — 15 Dei A
18 Calmaniare A — 21 mense octub. A — 22 Hugolini A — 24 tibi <domno nostro> A — 25 pape *om.* A — 28 propriamque perpetuitatem A — 31 Bulsinu A

1. Même jour. — Albinus, XI 31. Les cardinaux Roland et Boson, au nom du pape Adrien IV, donnent en fief à Odon de Poli les terres dont, par la charte précédente, il venait de faire don au Saint-Siège.

2. Voyez la charte précédente, p. 387 *b*, l. 1.

1. 11 octobre 1157. — Muratori, *Ant.*, t. II, p. 561. — Albinus, XI 32. Aldibrandin et Bernardin, fils d'Ugolin, comte de Calmaniare, vendent au pape Adrien IV deux moulins situés à Bolsène. — Boson, *l. c.* : *Duo quoque optima molendina posita apud s. Christinam ab Ildebrando et Bernardo, filiis Ugolini comitis de Calmangiare pro CC libris monete nichilominus comparavit.*

nent jure hereditario vel quolibet modo, taliter, sicut dictum est, ad proprietatem vendimus et tradimus, pro centum nonaginta libris affortiatorum, quos nobis pro toto pretio dedistis in omnem veram decisionem. Et ab hodierna itaque die licentiam et potestatem habeatis intrandi, tenendi, utendi, fruendi, donandi, commutandi, et quicquid volueritis ad proprietatem faciendi. Nos autem et nostri heredes defendere promittimus ab omni homine, si necesse fuerit. Quod si contra hec que dicta sunt quolibet modo venire attemptaverimus et cuncta que dicta sunt non observaverimus, et si opus et necesse fuerit et si ea defendere noluerimus, tam nos quam nostri heredes componamus vobis vestrisque successoribus pro pena supradicta pretium duplum; et soluta pena hec venditionis cartula perpetuo firma permaneat. Quam scribendam rogavimus Andream scriniarium in mense et indictione supradicta VI.

Signum ✠ manus supradictorum Aldebrandini et Bernardini filiorum Ubolini de Calmaniare hujus cartule rogatorum.

Johannes Bonus domni pape marescallus, Bibianus de sancto Apostolo, Petrus Ricius, Donnellus, Narnienses; Beraldus de Thebaldo, Rodulfus de Semoreeto, Guido de Bono Dei, Octavianus Anastasii, Carboncellus de Radicofano, Wicardus, Rolandinus particarius de Ferentino, Ildibius judex, Rainerius Trigintacoste, milites Tusci; Fortisguerra, Bernardinus filius Willelmi, Ranutius de Bernardino, Willelmus de Montorio, Aldebrandinus de Drudulo, Rolandus de Ezzolo, Buccaneccla, Rusticus de Erminola, Arlottus de Belizzo, testes.

Ego Andreas scriniarius sancte Romane ecclesie et sacri Lateranensis palatii complevi et absolvi.

CIIII. — Aliud transcriptum cartule quam predicti comites J. et B. de tota terra sua beato Petro et domno pape fecerunt [1].

In nomine Domini et cetera. Nos Aldebrandinus et Bernardinus a presenti die donamus et concedimus et per hoc instrumentum tradimus tibi, domno Adriano a Deo decreto pape IIII, vestrisque catholicis successoribus et sancte Romane ecclesie ad proprietatem in perpetuum, id est totam terram nostram, videlicet fractam filii Azonis, curiam de Marisano, medietatem Orzoli, Collem Longum, Getonam, Sanctam Crucem, Sanctam Luciam, roccam Sancti Stephani, Ripesenam, medietatem Preceni, quartam partem Biceni, et generaliter ubicumque lege et ratione nobis aliquo modo aliquid competit vel competere poterit, qualiter nobis pertinent jure hereditario vel aliquo modo, taliter eas vobis concedimus pro multis et gravibus offensis quas vobis domno pape vestrisque predecessoribus et curie Romane sepe fecimus. Et quia easdem prenominatas terras de jure et dominio beati Petri aperte fuisse comperimus, ideoque eas vobis libere restituimus, tradimus, concedimus et largimur atque sponte offerimus pro redemptione animarum nostrarum et parentum nostrorum; ut ab hodierna itaque die licentiam et potestatem habeatis intrandi, tenendi, utendi, fruendi, vendendi, donandi, commutandi, et quicquid volueritis ad utilitatem et usum beati Petri et sancte Romane ecclesie perpetuo placuerit faciendi. Nos autem et nostri heredes defendere promittimus ab omni homine, si necesse fuerit etc.; pena centum auri libras.

Johannes Bonus domni pape marescallus et ceteri testes supradicti.

CV. — Aliud transcriptum cartule domni pape de eadem terra quam eisdem comitibus in benefitium concessit [1].

In nomine Domini, et cetera ut supra. Ego Adria-

12 et si *om.* A — 22 malescalcus A — 24 Tebaldo A — Senioritto A — 26 Wiccardus A — 27 Ildicius A — 29 Raiucius A — Guillelmus A — 32 Belizo A

11 aliquo modo nobis A — 28 malescalcus A

1. Même date. — Muratori, *Ant.*, t. I, p. 631. — Albinus, XI 33. Les mêmes restituent au pape Adrien IV et au Saint-Siège les terres qu'ils possèdent, comme réparation des offenses dont ils se sont rendus coupables. Boson, *l. c.* : *Totam etiam eorundem comitum terram sicut continetur in publico eorum instrumento quod est in archivis repositum in propriam beati Petri hereditatem per ipsorum spontaneam donationem recepit.*

1. Même date. — Albinus, XI 34. Adrien IV rétrocède à Ildebrandin et Bernardin, à titre de fief, les terres qu'ils viennent de lui restituer.

nus sancte sedis apostolice papa IIII, consensu et voluntate fratrum meorum, videlicet Ubaldi presbyteri cardinalis tituli sancte Praxedis, Ubaldi tituli sancte Crucis, Julii tituli sancti Marcelli, Henrici tituli sanctorum Nerei et Achillei, Bosonis diaconi cardinalis sanctorum Cosme et Damiani, camerarii nostri, et Alberti diaconi cardinalis sancti Adriani, concedimus vobis Aldebrandino et Bernardino, filiis quondam Ubolini comitis de Calmaiare vestrisque legitimis filiis et filiabus vestris; si autem sine legitimis filiis et filiabus decesseritis, infra nominate terre, quas vobis concedimus, in jure et dominio beati Petri libere remanerunt, id est Tractum filii Adzonis, et cetera ut supra; posite autem sunt predicte terre in episcopatibus Suanensi, Urbevetano, Tudertino, Clusino, juris beati Petri et sancte Romane ecclesie; ad tenendum, utendum, fruendum, meliorandum, et sicut dictum est, tenendum, possidendum, pro eo quod hominium nobis fecistis et fidelitatem nobis nostrisque catholicis successoribus et sancte Romane ecclesie jurastis, et stratam omni tempore et omnibus personis servare, exceptis publicis latronibus et inimicis ecclesie Romane et vestris, ita tamen si formam peregrinorum non portaverint; et treugam jurare et observare promisistis, si alii compares vestri juraverint et observaverint. Roccam sancti Stephani custodiendi damus Scarlatano de Radicofano et Orlandino fratri suo et filiis Belizi, et si fidelitatem nobis fecerint, cum expensis vestris per quinque continuos annos; tali conditione, quod si aliqua causa in strata offenderitis, et infra octo dies requisiti non emendaveritis, tunc prenominata rocca sancti Stephani in jure et dominio beati Petri absolute remaneat. Si vero in treuga vel contra hospitales, templares, clericos, monachos offenderitis, et infra quindecim dies requisiti non emendaveritis, tunc prenominata rocca sancti Stephani in jure et dominio beati Petri remaneat. Ecclesias, clericos, monachos de terra vestra ita fovetis et servabitis, sicut alii nostri fideles suas ecclesias clericosque suos et monachos servant. Nulli alii pio loco concessionem istam in partem vel in totum dabitis vel alienabitis, nec alicui persone vendetis seu alienabitis, priusquam domno pape, qui pro tempore fuerit, et sancte Romane ecclesie, justo videlicet pretio minuendo in duodecim denariis pro unaquaque libra. Quod si emere et alienationem ipsam recipere noluerit, dabitis ei suprascriptum dominus, et vendetis seu alienabitis tali persone que nobis placeat, sine malitia; salvo semper jure et dominio beati Petri et sancte Romane ecclesie. Guerram et pacem per personas vestras et predictas terras ad mandatum Romani pontificis et Romane ecclesie facietis vos et filii vestri. Filii vero, et generi vestri qui terras ipsas partemve earum tenebunt, nobis nostrisque catholicis successoribus fidelitatem et hominium, guerram et pacem, ad mandatum nostrum nostrorumque successorum facient; trengam, stratam, ecclesias, hospitales, templares, clericos et monachos se non offendere jurabunt. Alioquin si qui ita non fecerint, sive quid adversus ea fecerint, a jure nostre concessionis expertes remanebunt. Nos autem et nostri successores defendere promittimus ab omni homine si necesse fuerit, secundum officium nostrum.

CVI. — Scriptum conventionis inter domnum Adrianum papam III et Urbevetanos[1].

Anno incarnationis Dominice M°C°LVII°, indictione VI, mense februarii, factum est hoc pactum inter domnum papam Adrianum et populum Urbevetanum, ex parte domni pape mediantibus Julio tituli sancti Marcelli, et Bernardo tituli sancti Clementis, et Rollando tituli sancti Marci et cancellario, et Henrico tituli sanctorum Nerei et Achillei presbyteris cardinalibus, et Iacincto sancte Marie in Cosmidin, et Johanne Neapolitano sanctorum Sergii et Bachi, et Bosone sanctorum Cosme et Damiani diaconis cardinalibus; ex parte vero Urbevetanorum mediantibus Rocco priore sancti Constantii et consulibus Willelmo Johannis Lupi et Petro Alberici et nobilibus viris Willelmo Beccaio et Nero. Fecerunt siquidem prefati consules ligium hominium domno pape et fidelitatem sibi et successoribus suis catholice intrantibus secundum tenorem juramenti quod faciunt ei alii fideles sui de regalibus; quam etiam fidelitatem prestitit ei populus

3 Hubaldi A — 9 Calmaniare A — 24 treguam A — 27 Radicofino A — 31 requisitis A — 33 treuguam A

1 comminus A

22 Beneventanum C, *corr.* c. — 30 Beneventanorum C, *corr.* c. — 33 Beccano C, *corr.* c.

1. Février 1158. — Muratori, t. IV, p. 35; Theiner, n° 23. — Albinus, XI 35. Cette convention est postérieure de deux ou trois ans à la récupération d'Orvieto, mentionnée par Boson dans sa vie d'Adrien IV (*L. P.*, t. II, p. 4).

Urbevetanus secundum consuetudinem aliarum civitatum domni pape. Et hanc eandem fidelitatem si requisita fuerit a domno papa vel si ipsi sponte obtulerint eam renovabunt ei singuli consules et successoribus suis cum novus successerit consulatus in civitate Urbevetana, prestito tamen ei benefitio decem librarum; et cum redierint a curia precipient populo sub tenore juramenti quo ei tenebuntur ut juratam fidelitatem domno pape firmiter teneant et observent. Et cum novi sustituuntur in Romana ecclesia Romani pontifices, consules et populus Urbevetanus jurabunt eis sicut modo fecerunt domno Adriano, non requisito alio beneficio nisi x librarum pro consulibus. In expeditionibus domni pape servient ei a Tintihano usque Sutrium et ad Tintinnanum et Sutrium. Juraverunt etiam quod securitatem prestabunt domno pape si aliquando voluerit accedere ad civitatem Urbevetanam et omnibus euntibus ad ipsum, remanentibus secum et redeuntibus ab ipso. Domnus papa prestitis juramentis a consulibus et populo Urbevetano dedit eis pro beneficio ccc libras affortiatorum; et receptis fidelitatibus, si burgenses Aquependentis voluerint redire ad mandatum domni pape, studeat domnus papa de pace reformanda inter eos, non tamen violenter sed de coniventia partium.

CVII. — Exemplum cartule permutationis de Brittis et Monte sancti Johannis [1].

In nomine Domini. Anno dominice incarnationis M°C°L°VII°, anno III pontificatus domni Adriani IIII pape, indict. V, mense aprilis die VIII, ego Adinulfus filius quondam Pandalfi de Aquino propria mea voluntate cambio et permuto tibi domno Adriano a Deo decreto summo pontifici et universali pape IIII et per te sancte Romane ecclesie omnibusque vestris catholicis successoribus ad proprietatem in perpetuum, intervenientibus pro te procuratorio nomine domino Rollando tituli sancti Marci sancte Romane ecclesie cancellario et Ubaldo tituli sancte Crucis presbyteris cardinalibus, id est sextam integram partem duorum castrorum, unius destructi et unius integri, cum rocca sua, cum domibus suis intus et deforis, cum terris et vineis, ecclesiis, silvis, paludibus et pantanis, et cum placitis et districto suo et omnibus suis usibus, utilitatibus ac pertinentiis, positis in territorio Sabinensi, in loco qui dicitur Britti, sicut inter suos concluduntur fines, sicut mihi pertinent jure hereditario aut qualicunque modo, sic tibi et sancte Romane ecclesie sicut dictum est cambio et permuto. Pro eo quod vos dedistis mihi causa permutationis sextam partem castri quod vocatur Mons sancti Johannis cum domibus, terris, vineis et cum placito et districto suo et cum omnibus suis pertinentiis, positis territorio Campanie, sicut inter suos concluditur fines et sancte Romane ecclesie pertinet. Insuper ego vel aliqui fratrum meorum qui castrum tenere debent fidelitatem et hominium facere debent domno pape Adriano et suis catholicis successoribus et sancte Romane ecclesie, et quicumque perpetuo castrum tenuerint adjuvare per personas suas et per castrum illud, et guerram et pacem facere contra omnes homines, et servire domno pape et successoribus suis et sancte Romane ecclesie, sicut ex aliis Campanie baronibus ad mandatum et preceptum sancte Romane ecclesie; et omnes alii tam fratres mei quamque patruus meus et filii sui, et omnes similiter qui in castro partem habebunt, jurabunt ipsis qui fidelitatem juraverunt domino pape eis castrum quod per se vel suas submissas personas non aulerent neque de jure et dominio domini pape et catholicorum successorum suorum et sancte Romane ecclesie subtrahent; immo si ecclesie Romane opus fuerit absolvent homines suos de predicto castro a sacramento et eis precipient ut adjuvent ecclesiam Romanam cum eis qui ecclesie Romane fidelitate tenentur contra omnes homines. Et jurabunt omnes hunc contractum adimplere et observare sicut superius dictum est. Et ab hodierna die licentiam et potestatem habeatis intrandi, tenendi, utendi, fruendi, vendendi, locandi, conmutandi et quicquid volueritis ad usum et utilitatem b. Petri perpetuo placuerit faciendi, excepto Odone Bobonis et

14 Tintinnano A — 24 convenientia A
31 Pandulfi c

1. 8 avril 1157. — Muratori, t. III, p. 797. — Albinus, XI 36. Adinulf, fils de Pandulf d'Aquino, échange avec le pape Adrien IV le sixième de deux châtellenies situées à Monte-Libretti en Sabine, contre le sixième de la châtellenie de Monte San Giovanni (au nord de Ceprano), dans la Campanie romaine. Les chartes n°s 107-111 sont toutes relatives à cet échange; le pape contractait avec quatre personnes, les fils de Pandulf, c'est-à-dire Adinulf, Landulf et Lando, chacun pour un sixième, et leur oncle Rainier, pour la moitié restante.

8 suis cum A — 22 debent <et patruus meus vel aliquis filiorum suorum similiter qui castrum tenere debent> A — 44 conmutendi C

patre suo et fratribus suis germanis et consobrinis et patruis et avunculis suis, quibus aliquo modo vel contractu non dabitis, concedetis, seu alienabitis; et defendere promitto ab omni homine, si necesse fuerit; pena alteri parti legitime stipulanti xx librarum auri.

Hii sunt testes : Centius Fraiapane, Oddo et ceteri nepotes ejus.

Johannes Petri Leonis.
Oddo Benedicti de Bona.
Oliverius Romani de Oliverio.
Bartolomeus de Taliacozzo.
Landinulfus de Stracato.
Rainaldus de Avellano.

CVIII. — Exemplum alterius cartule de eadem re [1].

In nomine Domini, et cetera ut supra. Nos cardinales, scilicet Rollandus apostolice sedis cancellarius tituli sancti Marci cardinalis et Ubaldus tituli sancte Crucis, procuratores domni pape Adriani, ex ipsius mandato et precepto cambiamus et permutamus tibi Landulfo filio quondam Pandalfi de Aquino tuisque heredibus et successoribus in perpetuum, id est sextam partem castri quod vocatur sancti Johannis sicut sancte Romane ecclesie pertinent, cum districto et placito suo, domibus, terris, vineis, silvis, paludibus et pantanis et cum omnibus suis pertinentiis, positum territorio Campanino, sicut inter suos concluditur fines, sicut domno pape et Romane ecclesie pertinet, sic tibi damus et permutamus, tali vero tenore et conditione ut tu vel aliquis fratrum tuorum qui castrum tenere debent et patruus tuus vel aliquis filiorum suorum similiter qui castrum tenere debent et quicunque perpetuo castrum tenuerint, fidelitatem et hominium facere debent domno pape Adriano et suis catholicis successoribus et sancte Romane ecclesie, adjuvare per personas suas et per ipsum castrum, guerram et pacem facere contra omnes homines et servire domno pape et successoribus suis et sancte Romane ecclesie, sicut ex aliis Campanie baronibus ad mandatum et preceptum sancte Romane ecclesie. Et omnes alii tam fratres tui quamque patruus tuus et filii sui et omnes similiter qui in castrum partem habebunt jurabunt ipsis qui fidelitatem juraverunt domno pape quod eis castrum per se vel per suas submissas personas non auferent neque de jure et dominio domni pape et catholicorum successorum suorum et sancte Romane ecclesie subtrahent. Immo si ecclesie Romane opus fuerit, absolvent homines suos de predicto castro a sacramento et eis precipient ut adjuvent ecclesiam Romanam cum illis qui ecclesie Romane fidelitate tenentur. Et jurabunt omnes hunc contractum adimplere et observare sicut superius dictum est. Ideo hanc permutationem facimus quia tu dedisti supradicto domno pape et suis catholicis successoribus et sancte Romane ecclesie sextam partem duorum castrorum que vocantur Britti, unius integri et alterius destructi, cum omnibus pertinentiis suis, sicut in cartam a te per eundem scriniarium commutationis sancte Romane ecclesie factam continetur. Ita ut ab hac hora licentiam et potestatem habeas tu et heredes tui in predictam sextam partem intrandi, tenendi, fruendi et possidendi, et faciendi quicquid volueritis in perpetuum, secundum quod pertinent sancte Romane ecclesie, tali quidem conditione ut tu vel heredes tui partem ipsam de castro non vendetis vel alio modo alienabitis alicui persone que moretur ultra flumen Ceperani; nisi forte inter vos, si forte aliquando volueritis portionem vestram ipsius castri alienare, cum predictis honeribus et conditionibus alienetis; sed prius requiretis domnum papam qui pro tempore fuerit et sanctam Romanam ecclesiam, et si voluerit emere pro xx libris papiensis monete minus ei concedetis. Quod si noluerit emere, tunc vendere poteritis vel alienare alicui persone que merito non sit suspecta Romane ecclesie, tamen cum supradictis honeribus et conditionibus. Et defendere promittimus ab omni homine; pena xx auri librarum. Et hoc actum est sub eisdem testibus.

16 Rolandus A — 20 Pandulfi c — 22 vocatur <mons> A — 23 pertinet A

1. Même date. — Albinus, XI 37. Les cardinaux Roland et Ubald échangent, au nom du pape, un autre sixième de Mont-Saint-Jean contre un autre sixième de Monte Libretti, avec Landulf, frère de l'Adinulf mentionné dans la charte précédente.

CVIIII. — Exemplum cartule de eadem re [1].

De eadem re ante eosdem testes. Ego Ubaldus car-

6 suas] vestras A — summissas A — 19 carta A — 21 facta A — ab *om.* A

1. Même date apparemment. — Albinus, XI 38. Le cardinal

dinalis tituli sancte Crucis, procurator domni pape Adriani, ex ipsius mandato et precepto, in presentia Filippi sancte sedis apostolice sacellarii judicis, cambio et permuto tibi Rainaldo de Aquino tuisque heredibus ac successoribus in perpetuum, id est medietatem totius castri quod vocatur Mons sancti Johannis, sicut sancte Romane ecclesie pertinet et nostris detinemus manibus, cum districto et placito suo, cum domibus, terris, vineis, silvis, paludibus et pantanis, cum omnibus suis pertinentiis, molendinis, positum territorio Campanino sicut inter suos concluditur fines, sicut domno pape et sancte Romane ecclesie pertinet, sic tibi damus et permutamus; tali vero tenore et conditione ut tu vel aliquis filiorum tuorum qui castrum tenere debet, et quicumque castrum perpetuo tenuerint, fidelitatem et hominium facere debent domno pape Adriano et suis catholicis successoribus et sancte Romane ecclesie, adjuvare per personas vestras et per ipsum castrum, guerram et pacem facere contra omnes homines et servire domno pape et successoribus suis et sancte Romane ecclesie, sicut ex aliis Campanie baronibus, ad mandatum et preceptum sancte Romane ecclesie. Tam tu quam et filii tui et omnes qui in castro partem habebunt, jurabunt ipsis qui fidelitatem juraverunt domno pape quod eis castrum per vos vel vestras submissas personas non auferetis neque de jure et dominio domni pape et catholicorum successorum suorum et sancte Romane ecclesie subtrahetis. Immo si ecclesie Romane opus fuerit, absolvetis homines vestros de predicto castro a juramento et eis precipietis ut adjuvent ecclesiam Romanam cum eis qui ecclesie Romane de fidelitate tenentur. Ideo hanc permutationem tibi facio quia tu dedisti supradicto domno pape et successoribus suis catholicis medietatem duorum castrorum, unius destructi et alterius integri, que vocantur Britti, cum omnibus pertinentiis suis, sicut in carta a te per eundem scriniarium facta continetur. Et ab hac itaque hora licentiam et potestatem habeas tu vel heredes tui in predictam medietatem castri intrandi, tenendi, fruendi, possidendi et faciendi quicquid volueritis in perpetuum, secundum quod Romane ecclesie pertinet. Tali quidem conditione ut tu vel heredes tui medietatem ipsius castri non vendetis vel alio modo alienabitis alicui persone que moretur ultra flumen Ceperani, nisi forte inter vos. Si forte aliquando volueritis partem vestram alienare cum predictis honeribus et conditionibus alienetis, sed prius requirctis domnum papam qui pro tempore fuerit et sanctam Romanam ecclesiam; et si voluerit emere pro XX libris papiensis monete minus ei concedetis. Quod si nolucrit emere, tunc vendere poteritis seu alienare alicui persone que merito non sit suspecta Romane ecclesie, tamen cum supradictis honeribus et conditionibus. Et defendere promittimus ab omni homine, si necesse fuerit; pena LX librarum auri. Et tu supradictus Rainaldus tactis sacrosanctis evangeliis jurasti te observaturum sine fraude et malo ingenio, sicut superius dictum est.

4 Rayn. A — 26 summ. A — 30 sacramento A — 31 illis A — 41 <sancte> Romane A

Ubald, en présence du saccellaire Philippe, échange avec Rainald d'Aquino la moitié de Mont-Saint-Jean contre la moitié de Monte Libretti.

CX. — Exemplum cartule de eadem re [1].

Ego Rainaldus de Aquino, presente domno Filippo sacellario apostolice sedis judice, cambio et permuto tibi domno Adriano a Deo decreto summo pontifici et universali pape IIII, et per te sancte Romane ecclesie vestrisque catholicis successoribus ad proprietatem in perpetuum, interveniente pro te curatorio nomine domno Ubaldo presbytero cardinali tituli sancte Crucis, id est medietatem in integrum duorum castrorum, unius destructi et alterius integri, cum rocca sua, cum domibus intus et foris, cum terris, vineis, silvis, molendinis, paludibus et pantanis et districto suo et omnibus usibus et utilitatibus ac pertinentiis suis, posita in territorio Sabinensi, in loco qui dicitur Britti, sicut inter suos concluditur fines, sicut mihi pertinet jure hereditario vel quolibet modo, sic tibi et sancte Romane ecclesie cambio et permuto, ideo quia mihi dedisti causa permutationis medietatem integram unius castri quod vocatur Mons sancti Johannis, cum domibus, terris, vineis, molendinis, silvis, paludibus et pantanis et placitis et districto suo et omnibus usibus et utilitatibus ac pertinentiis suis, positum territorio

14 Rayn. A
18 <alterius> cartule A

1. Albinus, XI 39. Contre-partie de la charte précédente, au nom de Rainald d'Aquino.

Campanino, sicut inter suos concluditur fines, sicut vestris detinetis manibus et sancte Romane ecclesie pertinet. Ita mihi meisque heredibus ac successoribus cambiastis et permutastis et ab hodierna itaque die licentiam et potestatem habeatis intrandi, tenendi, utendi, fruendi, vendendi, locandi, commutandi, et quicquid volueritis ad usum et utilitatem beati Petri perpetuo placuerit faciendi. Excepto Oddone Bobonis et patre suo et fratribus suis germanis et consobrinis et patruis et avunculis suis, quibus aliquo modo vel contractu non dabitis, concedetis seu alienabitis. Et defendere promitto ab omni homine si necesse fuerit; pena alteri parti legitime stipulanti LX librarum auri.

Isti sunt testes : Bartholomeus de Taliacozzo, Landinulfus de Strazzato, Milo de episcopo, Acetum de Freselone, Johannes scuterius.

CXI. — Exemplum cartule de eadem re[1].

De eadem re sub eisdem testibus. Ego Landulfus et Lando germani fratres, filii quondam Pandalfi de Aquino, mihi Landoni presente et consentiente Landulfo fratre et procuratore meo dato mihi in hac re a domno Philippo sacellario sancte apostolice sedis judice, cambiamus et permutamus tibi domno Adriano a Deo decreto summo pontifici et in sacratissima sede beati Petri apostoli pape IIII, et per te sancte Romane ecclesie vestrisque catholicis successoribus ad proprietatem in perpetuum, interveniente procuratorio nomine domno Ubaldo presbytero cardinali tituli sancte Crucis, id est duas partes medietatis duorum castrorum, unius destructi et alterius integri, cum rocca sua et domibus intus et foris, cum terris, vineis, silvis, molendinis, paludibus et pantanis, placitis et districto suo, et cum omnibus usibus et utilitatibus ac pertinentiis suis, positas territorio Sabinensi in loco qui dicitur Britti, sicut inter suos concluditur fines, sicut nobis pertinet jure hereditario vel quolibet modo, sic tibi et sancte Romane ecclesie cambi[a]mus et permutamus, ideo qua nobis dedisti duas partes medietatis unius castri quod vocatur Mons sancti Johannis, cum domibus, terris, vineis, molendinis, silvis, paludibus et pantanis, placitis et districto suo et omnibus suis usibus et utilitatibus et pertinentiis positas territorio Campanino, sicut inter suos concluditur fines, sicut vestris detinetis manibus et sancte Romane ecclesie pertinet, ita nobis nostrisque heredibus ac successoribus cambiastis et permutastis et ab hodierna itaque die licentiam et potestatem habeatis intrandi tenendi, utendi, fruendi, vendendi, locandi, commutandi, et quicquid volueritis ad usu[m] et utilitatem beati Petri perpetuo placuerit faciendi ; excepto Odone Bovonis et fratre suo et fratribus suis germanis et consobrinis et patruis et avunculis suis quibus aliquo modo non dabitis, concedetis seu alienabitis. Et defendere promittimus ab omni homine si necesse fuerit; pena alteri parti legitime stipulanti LX librarum auri.

CXII. — De rocca Sancti Stephani et medietate Proceni et Reppesini pignori obligata domno pape pro C libris affortiatorum et V solidis[1].

In nomine Domini, Anno dominice incarnationis M°C°L°VIIII, anno V pontificatus domni Adriani IIII pape, indictione VII, mensis januarii die II. Ego Aldebran-

6 vend. fru. ut. A — 8 fac. plac. A — Odone A — 15 Straczato A
17 <alterius> cart. A — 21 curatore A — 27 interv. <pro te> A — 28 <venerabilis> tituli A

1 <cum> placitis A — 6 cambimus C — 7 dedistis A — 18 usu C

1. Même date. — Albinus, XI 40. Landulf et Lando, fils de Pandulf d'Aquino, le dernier encore mineur, échangent avec le pape Adrien IV deux sixièmes de Monte Libretti contre deux sixièmes de Mont-Saint-Jean. En ce qui concerne Landulf, cette pièce est la contre-partie de la charte n° 108. — Albinus ajoute encore ici une charte de 1156, antérieure ainsi aux précédentes, relative à un emprunt fait par les seigneurs de Monte Libretti et gagé sur des terres de cette seigneurie.

1. 2 janvier 1159. — Muratori, *Ant.*, t. I, p. 949, et t. II, p. 817. — Albinus, XI 43. Aldobrandin de Calmaniare, en son nom et au nom de son frère Bernardin, remet au pape Rocca S. Stefano, avec la moitié de Proceno et de Ripesena, qu'il tenait en fief (ci-dessus, n° 104), comme gage d'un emprunt de 148 livres 5 sous. Boson, *l. c.* : *Roccam s. Stephani cum medietate Proceni et Rpeseni ab eisdem comitibus in pignore pro CXLVIII libris affortiatorum et V solidis eo tenore quo scriptum est in publico scripto recepit.*

dinus comes de Calmaniare, pro me et procuratorio nomine pro Bernardino fratre meo, coram Willermo presbytero cardinali tituli sancti Petri ad vincula, et Raimundo diacono cardinali sancte Marie in Via lata, et Gregorio Corano judice, obligo et in pignus pono tibi domino Bosoni venerabili cardinali diacono sanctorum Cosme et Damiani, domni pape camerario, procuratorio nomine pro ipso domno papa et pro ecclesia Romana, idest roccam Sancti Stephani, et medietatem Prereni, et medietatem Ripeseni, cum omnibus eorum usibus, utilitatibus et pertinentiis, sicut inter suos concluduntur fines, posita territorio Orbevetano, qualiter nobis competunt taliter obligamus, et in pignus ponimus pro CXLVIII libris luccensium et V solidis, quos nobis pro ipso domino papa mutuasti. Insuper in unoquoque mense pro XVI solidis luccensium quos pro custodia arcis domnus papa expendere debet, predictum pignus obligatum sicut pro ipsa sorte tenebitur. Et sic in unoquoque anno, donec pecunia soluta fuerint et pignus liberatum, ac[r]escit summa sorti IX librarum et XII solidorum luccensium. Quacumque vero hora predictam pecuniam vobis vestrisque catholicis successoribus solvemus, pignus hoc sit vacuum, et hec cartula ad nos revertatur. Nos autem et nostri heredes defend re promittimus ab omni homine, si necesse fuerit. Quod si contra hec que dicta sunt quolibet modo venire temptaverimus, tam nos quam nostri heredes componamus domno pape suisque catholicis successoribus pro pena suprascriptum pretium duplum, et soluta pena hec cartula firma permaneat. Quam scribendam rogavi Andream scriniarium in mense et indictione suprascripta VII.

Signum manus suprascripti Aldebrandini comitis de Calmaniare pro se et Bernardino fratre suo hujus cartule rogatorum.

Docibilis testis.
Bobo de Petro testis.
Urso filius ejus testis.
Stephanus de Marta testis.
Petrus butticularius testis.
Rogerius de Letulo testis.
Johannes Ritius testis.

Ego Andreas scriniarius sancte Romane ecclesie et sacri Lateranensis palatii complevi et absolvi.

3 tituli *om.* A — 6 diac cardinali ss. <martyrum> A — 9 Stefani A — 12 Urbevetano A — 20 acrescit C — 23 pignum C — 33 signum <†> A — 40 buttilgerius A — 41 *Post Rogerium A habet* : Domnellus testis. — 42 Riccius A

CXIII. — Transcriptum cartule transactionis quam fecit Gezzo de Damiano domno pape Adriano super quibusdam possessionibus et rebus positis in castro de Orcla [1].

Tibi patri et universali domno pape Adriano ego quidam Gezo de Damiano, nullo cogente imperio, sed propria et spontanea mea bona voluntate, per cartulam conventionis atque transactionis finis refutationem pro me et pro uxore mea, mundiperis heredibus vel personis a nobis subtrassis, quibuscumque nobilibus marcis argenti; nominative de omni jure seu actione quem habeo in domo, que vocatur Casa Boni, quod vocatur Orcle, quia tenent domni pape, et habet finem ab una parte predicte domus, a secunda casa dominicana, a tertia finem ecclesie sancti, a quarta vero viam publicam; et in molendinis et in molendinis jacent in loco, qui vocatur Vado del Pivetello et habent finem ab una parte ripam predicti fluvii, a secunda ortum, qui dicitur esse Alborum Offredini, de Guitto, a tertia flumen quod vocatur Rodano, a quarta vero viam publicam; et in vineis que jacent in valle Roveta, una quarum habet finem ab una parte vineam que fuit Johannis Ildibonis, a secunda vineam que fuit Kiere, a tertia vineam que fuit de Rapelino, a quarta vero vineam que fuit sancti Salvatoris de Lontaneto; altera vinea vero jacet in predicto loco, et habet fines ab una parte vineam que fuit Guidonis Barbegelate, a secunda vineam que fuit de Ippolita presbyteri Alberti, a tertia terram Guinicelli de Dulce, a quarta vero terram que fuit Adelaide de Rispampano. Ita quod de cetero neque ego, neque nostra mea, aut heredes mei aut alia per nos submissa persona, aliquid in suprannominatis rebus exigere audeat a te domno papa Adriano seu aliis Romanis Pontificibus. Quod si aliquis nostrorum contra predictam cartulam refutationis atque transactionis aliquo tempore venire temptaverit, promisit dare domno pape Adriano vel suis catholicis successoribus nomine pene

2 GEZZO A — 14 predictam *om.* A — 17 de Pissarello — 23 Ildizonis A — 24 Kyere A — 26 Luntaneto A — 29 Guinicelli A

1. Viterbe, juillet 1158 (*corr.* anno eius IIII). — Muratori, t. I, p. 679; Theiner, n° 24. — Albinus, XI 46. Gezo de Damiano vend au pape Adrien IV, représenté par Boson, cardinal et camérier, pour 3,000 marcs d'argent divers immeubles situés à Orchia et aux environs. Cf. Boson, *l. c.*

libram unam optimi auri, et cartula ista in suo robore permaneat.

Hoc actum est in castro Viterbii in domo Gerardi et Bovatiani de Casamala, in manibus domni Bosonis diaconi cardinalis sanctorum Cosme et Damiani et domni pape camerarii, XV kalendas augusti, anno ab incarnatione domini nostri Jesu Christi M°C°L°VIII°, temporibus domni Adriani IIII pape, anno ejus III, mense julio, indictione VI.

Signa manuum Oddo de Insula, Guiscardus, Gunterius filius quondam Leonis de Cello, Nicholaus Mancinus, Leo Vicanus; hi omnes rogati sunt testes.

Ego Johannes sancte Romane ecclesie notarius hanc cartulam scripsi et bene complevi.

CXIIII. — Instrumentum quod Johannes Roncione et B. frater ejus Adriano pape et Romane ecclesie castrum de Ramaiano dederunt [1].

In nomine Domini. Anno V pontificatus domni Adriani IIII pape, indictione VII, mensis aprilis die VII. Ego quidem Johannes Rontione, et ego Berardo frater ejus, una cum ipso domno Johanne fratre meo et curatore dato mihi in hac re ab ipso domno papa, hac die propria nostra voluntate donationem inter vivos donamus et concedimus tibi domno nostro Adriano a Deo decreto summo pontifici et universali pape IIII, omnibusque tuis catholicis successoribus et sancte Romane ecclesie in perpetuum : id est dominium de castro Reiani, cum tota portione nostra quam nos habemus et nobis pertinet in ipso castro et territorio suo, in domibus, terris, vineis, ortis, canapinis, silvis, campis, pratis, pascuis, salectis, rivis, pantanis, molendinis, cum districto suo intus et de foris, et cum omnibus, que nobis pertinent in ipso castro et territorio suo, jure hereditatis et locationis; posita territorio Collinense, sicut inter suos concluditur fines, qualiter nobis competit jure hereditario, seu et loc[ation]is vel quocunque modo, taliter tibi donamus et concedimus, ut ab hodierna itaque die in antea licentiam et potestatem habeatis intrandi, tenendi, utendi, vendendi, donandi, commutandi, et quicquid perpetuo placuerit, ad usum et utilitatem vestram vestrorumque successorum sancteque Romane ecclesie faciendi. Nos autem et nostros successores defensuros promittimus ab omni homine, si necesse fuerit. Quod si contra hec que dicta sunt quolibet modo venire temptaverimus et cuncta que dicta sunt non observaverimus, tam nos quam nostri heredes componamus vobis et sancte Romane ecclesie pro pena duas auri libras; et soluta pena, hec donationis cartula firma permaneat. Ego predictus Johannes Rontione promitto quod si Berardus frater meus infra etatem litem vobis fecerit, faciam eum quiescere, et post etatem faciam eum confirmare hanc donationem. Quod si non fecero, aut si pro ejus etate aliquod dampnum inciderit, quanti erit dampnum tantum liceat vobis in meis bonis vindicare. Insuper ego Berardus, tactis sacrosanctis evangeliis, juro me hanc donationem ratam habiturum, et nullo modo adversus eam venire; immo postquam compellatus fuero a vobis vel a curatore meo, fixi post XXV annos hanc donationem confirmare. Quam scribendam rogavi Andream scriniarium in mense, et indictione suprascripta VII.

Signum ✠✠ manuum predictorum Johannis Roncionis et Berardi fratris ejus, hujus cartule rogatorum.

Oddo Frajapane illustrissimus Romanorum consul, testis.

Gratianus Obitionis.

Rainone Frajapane.

Petrus Latro.

Malabranca.

Petrus Oddonis de Insula.

Petrus de Ponte.

Golferamus de Guidocicca.

Johannes Petri de Bobo, testes.

3 Girardi A — 10 *In A nomina vel abbreviata sunt vel in genitivo casu.* — Gunterius] Gualt. A — 11 Mancii A

15 *Totus titulus rescriptus est in* C; TRANSCRIPTUM CARTULE DE RAIANI ACQUISITIONE A — 19 mense A — 20 Roncione A — Berardus A — 27 ecclesie <ad proprietatem> A — 30 et terr. suo *om.* A — hortis A

6 locis AC — 17 componimus A — 20 Roncione A — 29 fixi *om.* A — 34 hujus *om.* A — cartule <fuerunt> C — 36 Odo A — 38 Obicionis A — 42 Odonis A

1. 7 avril 1159. — Muratori, t. III, p. 797. — Albinus, XI 47. Jean Roncione et son frère Bérard, encore mineur, donnent au pape Adrien IV la seigneurie de Roiano, *territorio Collinense*, avec tout ce qu'ils possèdent dans cette localité. Le *territorium Collinense* paraît être le pays de Colli, sur la rive droite du Liri, un peu au sud de Monte San Giovanni.

† Ego Andreas scriniarius sancte Romane ecclesie et sacri Lateranensis palatiicomplevi et absolvi.

CXV. — Transcriptum cartule de medietate unius molendini apud sanctam Cristinam [1].

In nomine Domini. Anno dominice incarnationis M°C°L°V°II°, anno III° pontificatus domni Adriani IIII pape, indictione VII, mense octobri, die lune. Nos germani, ego Massutius et Bernardus et Rainerius, in manu Alexii pincerne et yconomi domni Adriani summi pontificis refutationem facimus de medietate unius molendini, cum omni utilitate et cum omni accessione et ingressione ad ipsum molendinum pertinente, ut amodo Adrianus summus pontifex et ejus successores vel nunti[i] eorum liberam habeant potestatem possidendi et faciendi quicquid necesse fuerit sine nostra et heredum nostrorum contradictione. Unde meritum accepimus XXII libras affortiatorum in precium accepimus. Insuper stipulatione firmamus, quod si nos germani supradicti vel nostri heredes hanc refutationem et transactionem de supradicti molendini medietate, quod est edificatum in burgo Bulseni in rivo capite prope lacum, rumpere aut litigare temptaverimus, tunc unusquisque nostrum decem libras affortiatorum supradicte curie aut ejus nuntio componat, et refutatio et transactio firma stabilisque permaneat.

In presentia G. Orbevetani episcopi, et G. prepositi sancte Christine, et presbyteri Petri, presbyteri Azonis, et domni Milonis de Radicofino, et Gregorii Corani judicis, et Thebaldi Orbevetane ecclesie archidiaconi, et Johannis ejusdem ecclesie primicerii, et Arlotti, et Pert carii, et Stephani, et Ildibrandi Succani, et Guasco, et multorum aliorum, qui ibi aderant.

Ego Pingarius rem gestam scribere rogatus scripsi.

3 MEDIETATE UNIUS MOLENDINI c; UNO MOLENDINO AC — 8 Massucius A — Raynerius A — 14 nuntios C — 27 Urbevetani A — 30 Tebaldi Urbevetane A

1. Octobre 1158. — Muratori, t. II, p. 561. — Albinus, XI 48. Massuce, Bernard et Rainier, frères, renoncent, en faveur du pape Adrien IV et entre les mains de son *pincerna* et économe Alexis, à la moitié d'un moulin qu'ils possédaient à Bolsène.

CXVI. — Transcriptum cartule de donatione Rainaldi Senibaldi de omnibus bonis suis [1].

In nomine Domini, Anno dominice incarnationis M°C°L°VIII°, anno V° pontificatus domni Adriani IIII pape, indictione VII, mensis aprilis die XVIII. Ego quidem Rainaldus Senibaldi de Donodei, hac die propria mea voluntate bona inter vivos dono et concedo tibi domno Adriano a Deo decreto summo pontifici et universali pape III tuisque catholicis successoribus et sancte Romane ecclesie, ad veram hereditatem perpetuamque proprietatem in perpetuum, id est omnia bona mea mobilia et immobilia et omne jus omnesque actiones seu exceptionem que habeo in locis et vocabulis, videlicet Sanctam Mariam de Canneto cum villa, terris et vineis; et Pomonte cum terra laboratoria; et Podium de Donodei cum domibus, terris et vineis; nec non et tenimentum de Sottoterram; immo etiam in castello Ugonis villam cum hominibus, terris, vineis; in Mollagara ecclesiam sancti Blasii cum tenimentis suis; in Campo majore terram laboratoriam et unum molendinum; et demum ubicumque aliquid mibi quocumque modo competit, tam jure hereditario quamque locationis, seu quocumque alio modo, tibi dono et concedo, et corporaliter per hoc instrumentum investiens trado; ut ab hodierna itaque die in antea liceat vobis intrare, tenere, vendere, donare, commutare, et quicquid volueritis ad usum vestrum vestrorumque catholicorum successorum et beat[i] Petri sancteque Romane ecclesie perpetuo fac[ere]. Ego itaque una cum meis heredibus defendere promitimus ab omni homine, si necesse fuerit. Quod si contra hec que dicta sunt quolibet modo venire attemptavero et cuncta que dicta sunt non observavero et si ea defendere noluero aut non potuero, tam ego quam mei heredes componamus tibi tuisque successoribus pro pena duas auri libras; et soluta pena hec donationis cartula perpetuo firma perma-

1 RAYNALDI SENEBALDI A — 2 OMN. B. SUIS c *super rasuram*, DONADEO A — 3 inc. <dominice> C — 5 mense A — 6 Raynaldus A — 7 bona] do et A — 13 actionem A — 18 omnibus A — 28 beato C — 30 faciendi C — 33 temptavero A — et-observavero *om.* A

1. 18 avril 1159. — Muratori, t. I, p. 139; Theiner, n° 26. — Albinus, XI 49. Rainaldi Sinibaldi de Donodei donne au pape Adrien IV tous ses biens meubles et immeubles.

neat. Quam scribendam rogavi Andream scriniarium, in mense et indictione suprascripta VII.

Signum ✠ manus predicti Rainaldi Senebaldi de Donodei, hujus cartule rogatoris.

Viscardus testis.

Benedictus Zenonis testis.

Rogerius de Letulo testis.

Sasso Johannis de Carbona testis.

Gislebertus domni pape marescallus testis.

Bobo Rauli Capiciani testis.

Anterius Albanensis testis.

✝ Ego Andreas scriniarius sancte Romane ecclesie et sacri Lateranensis palatii complevi et absolvi.

CXVII. — De duabus platratis lignorum que populus Hostiensis debet singulis annis in Natale et Pascha dare domno pape, si in urbe fuerit[1].

In nomine Domini. Anno dominice incarnationis M°C°L°VIII°, pontificatus domni Adriani IIII pape V°, indictione VII, mensis madii die XXVI. Quoniam rerum gestarum memoria plerumque perire dinoscitur lapsu temporis vel necessitate oblivionis, idcirco ego Andreas, scriniarius sancte Romane ecclesie et sacri Lateranensis palatii, promissionem ab Hostiensibus civibus factam domino nostro Adriano a Deo decreto summo pontifici et in sacratissima sede beati Petri apostoli universali pape IIII omnibusque suis catholicis successoribus Rome residentibus in perpetuum, sedente in Lateranensi palatio, in consistorio, in domo scilicet nova que dicitur Leonis pape, coram domno Ubaldo presbitero cardinali venerabilis tituli sancte Crucis, que dicitur Jerusalem et ponitur in Susurio, et domno Jacinto diacono cardinali sancte Marie in Cosmidin, atque domno Bosone venerabili diacono cardinali sanctorum Cosme et Damiani, ipsius domni pape magistro camerario; et in presentia judicum : Philippi sancte sedis apostolice sacellarii, Gregorii Corani, Benedicti Leonis, Johannis de Parentio, advocatorum, publicis litteris, rogatu bonorum virorum civium Hostiensium, videlicet Capascie procuratoris Hostiensium et sociorum ejus concivium ibidem secum adstancium, scilicet Romani Buccapasa, Nicholai Azonis, Amati Sassonis, Johannis Bezonis, Adelmarii Peregrini, perpetue memorie mandare curavi. Promissio talis est, quam suprascripti pro se et concivibus suis fecerunt perpetuo suprascripto domino nostro et suis catholicis successoribus, sicut supra scriptum est, quod omni anno amodo in antea dabunt duas platratas lignorum domno pape qui pro tempore fuerit, et suis sumptibus afferent et deponent ad mandatum domni pape a Marmorata sive a ripa Romea, unde domnus papa voluerit, hoc modo persolvent: unam platratam in Nativitate Domini, aliam in Pascha de resurrectione. Ista ligna persolvent omni anno, veruntamen cum domnus papa est in urbe; quando autem denotatis temporibus abest, domnus papa sibi solvere remisit. Preterea ob hanc promissionem domnus papa et curia ipsius omnem offensam quam pro lignis solvendis commiserant remisit. Ipsi autem Hostienses pro se et omnibus concivibus suis eorumque heredibus in perpetuum id solvere et observare promiserunt. Quod si contra hec que dicta sunt quolibet modo venire temptaverint et cuncta que dicta sunt non observaverint, tunc promiserunt se pro pena componere domno pape suisque successoribus centum bonorum denariorum papiensium libras; et soluta pena hec promissionis, sponsionis, pollicitationisque cartula perpetuo firma permaneat. Quam scribendam rogaverunt me Andream scriniarium sancte Romane ecclesie et sacri Lateranensis palatii, in mense et indictione suprascripta VII.

Signum ✝✝✝ manuum suprascriptorum Capascie procuratoris totius populi Hostiensis et concivium suorum pro toto populo Hostiensi hujus cartule rogat[orum]. Testes hii sunt : Odo de Insula, Benedictus Zenonis, Johannes Ancille Dei, Viscardus, Petrus butigerius, Gregorius de Baruncello passo, Donnellus, Bobo de Mulo Capotiano.

3 Scnib. A — 7 Rogerius etc., Sasso etc. *om.* A — 9 Gilibertus A — mariscalcus A — 10 Pauli A

14 PLATTIS A — 16 DARE *om.* A — 18 <anno V> pont. A — V° *om.* AC, *suppl.* c

5 videlicet-Hostiensium *om.* A — 8 Nicolai A — Saxonis A — 11 civibus A — 14 plattatas A — 17 unam-persolvent *om.* A — 37 *Septem cruces habet* A — 39 rogati C — 41 Viscardus <Petrus Buccabellus, Docibilis domni pape dapifer> A — buttilgerius A — 42 Baroncello Pazzo A — 43 Capociano A

1. 26 mai 1159. — Muratori, t. I, p. 675. — Albinus, XI 50. Les gens d'Ostie, représentés par un procureur, s'engagent à fournir au pape deux batelées de bois par an, l'une à Noël, l'autre à Pâques, livrables à la Marmorata ou à Ripa.

† Ego Andreas scriniarius sancte Romane ecclesie et sacri Lateranensis palatii complevi et absolvi.

CXVIII. — Contractus super eodem [1].

Ego Iderandus scriniarius, die xxxi madii, cum Rogerio de Letulo ivimus Hostiam et ante ecclesiam sancte Auree, presentibus archipresbitero et clericis Hostiensibus, convocato populo, coram eis hunc contractum legimus, et si consentirent, diligenter ab unoquoque inquisito, in scriptum redegimus. Quorum quidem nomina hec sunt : Johannes Nicholai de Gezo, Petrus Pellis, Bobo Belcore, Gregorius Malaarnina, Johannes Marfanione, Romanus Johannis de Raino, Andreas Nicholai de Gesso, Petrus Johannis de Maria, Gerardus de Ocilenda, Petrus Caput ad terram, Benedictus de Gerardo, Adam de Nonmasci, Nicholaus de Romano, Angelus Johannis Coci, Bibianus Petri de Vidue, Albericus Johannis Alberici, Stephanus Johannis Alberici, Stephanus Johannis Alberici, Rainucius Mirellis, Petrus Setanus, Silvester Marfoi, Alexis Affricinus, Johannes de Bulgarello, Paulus Pelle, Tinto, Ubolinus, Cencius de Barisano, Romanus de Ugone, Petrus Ange, Melianus, Berardus Azonis, Johannes de Canosa, Johannes Nicholai, Petrus Johannis presbyteri Andree, Nicholaus de Adam, Johannes de Adam, Johannes Nicolai de Gesso, Johannes Placebilis, Benedictus Johannis de Rocha, Baroncellus de Besso, Nicholaus Albanensis, Sasso Amati de Sasso Leone, Bonushomo de Pelle, Petrus Gabriele, Johannes Marsicanus, Petrus de Spilonca, Gregorius de Abbenante, Benedictus de Ardea judex, Berardus Marsicanus, Constantinus, Johannes cererarius, Barthol(omeus), Orlandus, Johannes Romani Petri de Dato, Johannes gentilis, Johannes Georgii.

3 *Titulum om.* A, *in* C *verba* SUPER EODEM *addita sunt* — 4 Iderandus] Lando A — 8 unoquoque <nomine> A — 9 in scriptis A — 10 Nicolay de Gezzo A — 11 Mala anima A — 12 Andreas-Maria om. A — 13 Gezzo A — 14 Capud A — 16 de judice A — 18 Raynuccius Mirellus A — 19 Alexius Africinus A — 22 Ragē A — Azzonis A — 24 J. Nicolai A — 25 Gezzo A — 26 Rocca A — 27 Bezzo A — 28 Gabrichelis A — 29 Spelunca A — 30 Andrea A — 31 caprarius A — caprarius <Iohannes Bubulcus> A

1. 31 mai 1159. — Muratori, t. I, p. 176. — Albinus, XI 50, à la suite du précédent, sans rubrique spéciale. Ratification, par les habitants d'Ostie, de l'engagement pris par leur procureur. Voy. la pièce précédente.

CXVIIII. — De medietate civitatis Tusculani data Jonathe in feodum, que post mortem ejus debet ad Romanam ecclesiam libere reverti [1].

In nomine Domini. Anno dominice incarnationis M°C°L°V°, pontificatus vero domni Adriani pape IIII anno ejus primo, indictione III, mensis julii die VIII. Ego quidem Jonathas filius quidem Tholomei de Tusculana hac presenti die mea bona et spontanea voluntate juro fidelitatem vobis suprascripto domino meo pape Adriano, vestrisque successoribus, dum vixero, et promitto adjuvare vos et vestros successores per me et per totam meam terram contra omnes homines, excepto contra imperatorem. Et insuper ad majorem fidem vobis faciendam do et in tenimentum mitto atque delibero roccam meam Montis Fortini, et aliam roccam que appellatur Faiola, Rainerio de Vezzo et Berardo de Anagni, ea conditione et pacto adhibito, ut isti teneant supradictas roccas amodo et usque in terminum duorum annorum incipiendorum postquam vera pax fuerit facta inter vos et Romanos. Quod si, quod absit, hec que vobis promitto non observavero, tunc non solum perjurii reatum incurram, verum etiam partem meam civitatis Tusculane amittam et vestra sit ad proprietatem, et predictus Rainerius de Berardo dicta[s] roccas, quas pro veritate dicenda et omnibus conventionibus observandis acceperunt, vobis sine ulla querela dent, et exinde in tenimentum mittant. Et si aliquis ipsorum intra supradictum terminum obierit, alter qui supervixerit dictas roccas sub eadem conditione teneat. Et si ambo intra ipsum terminum mortui fuerint, tunc qui supremus moritur eligat talem personam que legaliter roccas ipsas sub eisdem conditionibus teneat. Completo vero termino supradicto, si veritatem vobis dixero et cuncta que dicta sunt observavero, predicte arces mihi restituantur. Et hanc fidelitatem et promissionem ideo vobis

2 FEUDUM A — 7 quidem] quondam A — Ptolomei A — 16 Raynerio de Vezzo A — 17 adibito A — 25 dicta C — 35 predictas A

1. 8 juillet 1155. — Theiner, n° 20. — Albinus, XI 51. Jonathas, fils de Tolomeo II de Tusculum, prête au pape Adrien IV serment de fidélité comme ayant reçu en fief la partie de Tusculum qui appartient au Saint-Siège (ci-dessus, n° XCII). En gage, il remet les places de Monte Fortino et de Faiola.

facio, quia vos concessistis et dedistis mihi in feudum totam partem vestram supradicte civitatis Tusculane cunctis diebus vite mee; me vero mortuo, ipsa vestra pars vobis sine molestia revertatur.

Unde hii testes ab utraque parte rogati sunt: Petrus Sarracenus de Portica, Alexius scriniarius, Alb(ertus), Docibilis dapifer domni pape, Petrus de Buccabella, Gratianus scriniarius Tusculanus, Nicholaus Andreotę, Teodinus de Runco, Guiscardus de Guiscardo, Alkerittus de Alkerito, Rainaldus frater ejus, Stephanus Theophilati, Stefanus accolitus.

† Ego (Iohannes) sancte Romane ecclesie scriniarius, rogatus a supradicto domno papa et Jonatha has litteras scripsi complevi et absolvi.

CXX. — Qualiter Gualganus de Sculcula recognovit castrum ipsum juris beati petri esse et habere illud in custodia [1].

Anno dominice incarnationis M°C°L°VIII°, indictione VII, pontificatus vero domni Adriani IIII pape anno V, mense julio, die XIII. Boso sanctorum Cosme et Damiani diaconus cardinalis, domni pape camerarius, una cum Petro Gaitano et Rogerio nepote Johannis cancellarii, subdiacono apostolice sedis, et presbytero Rodulfo capellano ejusdem domni pape, atque Petro buticulario, Alexio pincerna et scriniario, Donello et Johanne Ritio janitoribus, atque Bovaccano et Gisleberto marescalcis et Malavolta magistro conestabulo, super custodes arcis Corclani et cum multis aliis servientibus de domestica familia domni pape, venit ad Sculcuram, ex mandato et dispositione ipsius domni pape et cardinalium; ibique a Galgano et duobus filiis suis militibus Simone et Gottifredo, et ab aliis habitatoribus ipsius castri honorifice susceptus est et reverenter deductus ad palatium et capellam, que est in summitate ipsius arcis. Tunc vero in communi audientia omnium supradictorum et aliorum circumastantium, post diligentem allocutionem et requisitionem ipsius cardinalis et camerarii, supradictus Galganus recognovit ipsum castrum de Sculcula proprii juris beati Petri esse, et commendatum parentibus suis et sibi a Romanis pontificibus, et sic usque ad presens tempus ad fidelitatem beati Petri et Romanorum pontificum ab eis custoditum atque de[ten]tum. Ad auferendam quoque omnem dubitationem, et majorem evidentiam quod hec omnia ita se habeant, precepit omnibus istis qui inferius notantur, familiariter secum in ipsa munitione habitantibus jurare fidelitatem domno pape in hunc modum: « Ego Leo presbyter et » capellanus ipsius munitionis, ego Nichola Parente » vicecomes, ego Landucu dapifer, ego Petrus Ciun- » cus portonarius, ego Galganus Buccabella cellera- » rius, ego Nicholaus de Pandolfo, ego Nichola Mar- » sicano et Petrus Abrusia, custodes et vigilatores » ipsius munitionis, juro per hec sacrosancta evange- » lia, quod ab hac hora in antea fidelis ero domno » pape Adriano, ejusque catholicis successoribus et » sancte Romane ecclesie. Nec ero in facto, vel con- » silio aut consensu, quod vitam perdant aut mem- » brum, vel capiantur mala captione. Certum eorum » dampnum et grave, si cognovero, faciam remanere, » si potero; si vero non potero, tunc indicabo domno » pape vel per me, vel per nuntium meum, vel per » literas. Et si forte, quod absit, dominus meus Gal- » ganus, vel ejus filii, ullo umquam in tempore nollent » recognoscere ipsum castrum de Sculcula per beatum » Petrum et Romanos pontifices, sicut dictum est, et » de fidelitate domni pape vellent exire, tunc ego pro » meis viribus repugnando resistam eis, et tenebo me » contra eos cum domno papa, qui pro tempore fue- » rit. » Preterea idem Galganus absolvit omnes istos in hac parte a juramento, quo ei tenebantur.

Scripta sunt hec per manum predicti Rogerii subdiaconi, in ipsa munitione de Sculcula, tertio idus julii.

6 Saracenus de Portico A — 8 Andreotte A — 9 Guiscardo de Guiscardis A — 10 Alkeritto A — Rayn. A — 11 Theophilatti A — acolitus A — 12 Johannes *monogrammatice.*

22 Guidonis A — 24 cappell. A — 25 buttic. A — Donnello A — 26 Ricio A — Bovaciano A — Gisliberto A — 27 commestabulo A — 28 alii A — 30 Sculculam A

1. 13 juillet 1159. — Muratori, t. I, p. 141. — Albinus, XI 52. Boson, cardinal et camérier, fait constater par Galgano, châtelain de Scurcola (localité du pays des Marses, un peu à l'ouest d'Avezzano), et par ses serviteurs, que la place appartient au Saint-Siège.

1 Gualguano A — 2 Gottofredo A — alii A — 13 decretum C — 20 Landucus A — 21 Gualganus A — cellararius A — 24 super A — 25 ab *om.* A — 27 Non A — 32 pape <aut alii persone quam credam ei hoc dicturam> A — 33 Gualganus A — 38 repugnabo et A

CXXI. — Exemplum cartule de castro Fumone et de concessione et ordinatione ipsius [1].

Cum per misericordiam Dei et beatorum apostolorum merita castrum Fumonis quod ad jus et proprietatem beati Petri constat cum multo labore et expensis et continua decem ebdomadarum obsidione in primo anno pontificatus nostri, mense scilicet julii a nobis recuperatum fuisset, consueta sedis apostolice misericordia moti et quorundam fidelium nostrorum precibus de consilio fratrum nostrorum ipsum castrum Gregorio cum filiis suis sicut idem Gregorius et pater ejus et Bertrannus avus ejusdem Bertranni et fratrum suorum a predecessoribus nostris ipsum quondam habuisse noscuntur in custodiam concessimus, ipsis eisdem in nostra et fratrum nostrorum presentia recognoscentibus et in plena curia profitentibus se in eodem castro nichil prorsus juris habere, nisi quod antecessoribus eorum a predecessoribus nostris in custodiam datum fuit. Statuimus autem quod predictus Gregorius custodiam turris habeat, reliqua omnia tam possessiones quam homines et domos ipse cum nepotibus suis ita equali portione habeat, sicut inter eum et Bertrannum patruum suum fuit ex antiquo divisum. Claves vero porte ab eo qui utrique parti placuerit et qui communiter fidelitatem utrique parti fecerit, debent teneri et ei expense et victualia communiter ministrari. Homines autem ipsius castri qui ad Gregorium pertinent ei de mandato nostro fidelitatem jurarunt et hii qui ad Bertrannum et fratres suos pertinent eis fidelitatem similiter prestiterunt, salva in omnibus fidelitate nostra et successorum nostrorum. Quod si Gregorius Bertrannum et fratres suos super ea parte castri quam eis concessimus voluerit impedire, vel aliquam eis molestiam facere, nisi forte de mandato nostro vel successorum nostrorum procedent, homines utriusque partis jurarunt quod ipsum Bertrannum et fratres ejus adversus Gregorium adjuvabunt, et ne hoc fiat quibuscumque modis efficient. Et omnes jurarunt utrique parti se castrum ipsum contra omnes homines pro posse suo defensuros, nisi per nos vel per aliquem de mandato nostro castrum idem impugnaretur.

Si vero versa vice Bertrannus et fratres ejus Gregorium super ea parte castri quam ei concessimus et super custodia turris voluerint impedire vel aliquam ei inferre molestiam, nisi forte id de mandato nostro vel successorum fieret, homines utriusque partis simili juramento tenentur. Juraverunt et homines ipsius castri quod si altera vel utraque pars adversus nos vel adversus catholicos successores nostros voluerint malignari aut malitiam aliquam exercere, illos omnino deserent et ne id fiat quibuscumque modis poterunt laborabunt. Insuper altera pars alteri parti juramentum securitatis in presentia nostra et fidejussores nobis pro centum libris papiensis monete quisque eorum super his omnibus obligavit.

Fidejussores siquidem ex parte Gregorii sunt : Ogerius Ottonis pro centum solidis papiensis monete, Girardus de Anticulo pro centum solidis, Petrus domni Rumandi pro c solidis, Leo domni Landi de Berardo pro c solidis, Crescentius Lazarii pro c solidis, Odo domni Landi pro c solidis, Gregorius Landi domni Berardi pro c solidis, Carbo domni Ptholomei pro c solidis, Henricus domni Lazarii pro c solidis, Ogerius domni Michaelis pro c solidis, Johannes Markese pro c solidis, Oggerius Infans pro c solidis, Oggerius donne Theodore pro c solidis, Albertus Retrusus pro c solidis, Landus Datus diabolo pro c solidis, Rainaldus Alberti pro c solidis, Tuscanisius pro c solidis, Iltus de Milo pro c solidis, Johannes Scalfagallina pro c solidis, Landus Mainardi pro c solidis.

Ex parte vero Bertranni et fratrum suorum fidejussores sunt hi : Rollandus domni Rogerii pro c solidis denariorum papiensium, Landus de Judice pro c solidis, Rofredus de Alberico pro c solidis, Rollandus Mancinus pro c solidis, Carbo de Ptolemeo pro c solidis, Rao de Jachia pro c solidis, Egidius de Marino pro c solidis, Albertus de sancto Egidio pro c solidis, Ugerius de Odo pro c solidis, Egidius de Benedicta pro c solidis, Matheus de Torrisciana pro c solidis, Philippus de Jacobo pro c solidis, Johannes de Alberto pro c solidis, Guidottus pro c solidis, Leo de Lando pro c solidis, Gregorius de Lando pro c solidis, Ugerius de Theodora pro c solidis, Crescentius de Lazario pro c solidis, Odo de Lando pro c solidis, Henricus de Lazario pro c solidis. Co[n]stituimus preterea ut neutra pars aliquid de possessionibus ejusdem castri filie vel sorori in dotem concedat et nichil exinde cuilibet persone tribuat vel aliquo titulo alienet. Nos vero de ar-

1. Sans date. — Muratori, t. II, p. 80. — Le pape, rentré en possession de Castel Fumone après un siège de dix semaines, en remet la garde à la famille des anciens châtelains, c'est-à-dire à Grégoire et ses fils, à Bertranno et ses frères, neveux de Grégoire. On ne peut dire avec une entière sûreté de quel pape il s'agit ici. Cependant il faut noter qu'une reprise de Castel Fumone est marquée dans la vie d'Eugène III par Boson (*L. P.*, t. II, p. 387).

Litrio nostro et de consilio utriusque partis, feuda militibus distribuimus qui fidelitatem nobis et catholicis successoribus nostris solummodo prestiterunt et securitatem utrique parti fecerunt. Juraverunt etiam quod si altera vel utraque pars adversus nos vel adversus catholicos successores nostros sicut superius diximus voluerint maliguari aut malitiam exercere, illos omnino deserent et ne id fiat quibus modis poterunt laborabunt. Preterea utraque pars catholicis successoribus nostris absque alio beneficio debebit fidelitatem prestare. Insuper IIII^or homines de his qui ad Gregorium pertinent et VI de his qui ad Bertrannum et fratres ejus et V modios terre de parte Gregorii, totidem vero de parte Bertranni et fratrum suorum cum vineis ad feudum unius militis nobis reservamus et Amato advocato in feudum concessimus.

CXXII. — Instrumentum quod Adinulfus et L. filii G. renuntiaverunt omni juri quod habebant in castro Falbaterie[1].

In nomine domini nostri Jesu Christi, anno incarnationis ejus M°C°LXX°VIII°, pontificatus domni Alexandri III pape anno XIX, indictione XI, mensis januarii die XI. Adinulfus et Landulfus, filii Gregorii Pagani, non vi coacti nec dolo inducti, sed libero arbitrio et voluntate propria, renuntiaverunt juri si quod habebant in castro Falbaterie quocumque jure sive he[re]ditario, ex successione videlicet patris seu matris vel aliorum, seu jure acquisitionis, et omni omnino juri proprietatis et possessionis, pignoris seu ypothece. Et remiserunt hoc domno pape Alexandro et Romane ecclesie, in presentia dominorum cardinalium Johannis presbyteri cardinalis sancti Marci et Petri presbyteri cardinalis sancte Susanne et Iacinti diaconi cardinalis sancte Marie in Cosmidin et Centii diaconi cardinalis sancti Adriani, presente etiam fratre Francone domni pape camerario. Et domnus papa pro se et successoribus suis concessit predictis fratribus jam dictum castrum Falbaterie in feodum usque ad viginti novem annos. Quo tempore transacto castrum illud omninodo liberum ad ecclesiam redeat. Et predicti fratres vel eorum successores de eodem castro sint ad mandatum summi pontificis qui eo tempore fuerit; ita quod in potestate summi pontificis sit vel eis concedere vel aufe[r]re. Et predicti fratres se de cetero castrum idem nomine Ecclesie possidere promiserunt, et pro hac concessione trecentas libras provesinorum prescripto domno pape persolverunt; et insuper servitium quod pro eo lem castro Romane ecclesie exhibere consueverunt, reddere promiserunt. Promiserunt etiam, quod si quas possessiones de tenimento Ceperani tenerent super quibus inquietarentur, si clarum esset eis quod injuste tenerent, sine controversia redderent; si vero non esset eis clarum, justiciam ad mandatum domni pape facerent. Omnia autem supradicta ab eis promissa, juramento corporaliter prestito firmaverunt. Preterea obligaverunt se idem fratres in pena quadrincentarum librarum provesinorum fratri Franconi legitime stipulanti, si omnia que promiserunt non observarent. His interfuerunt Petrus et Fortunatus domni pape hostiarii, Centius Gregorii, Jacobus Condomi, Guido incisor, qui rogati sunt testes. Postea vero XXVII die predicti mensis venit Stultus, frater supradictorum duorum, et in presentia predicti domni Centii cardinalis et domni Hugutionis diaconi cardinalis sancti Angeli et fratris Franconis camerarii renuntiavit, promisit, juravit per omnia, sicut et Adinulfus et Landulfus fratres fecerunt. Cui sicut et prioribus a domno papa concessum est castrum. Juramento hujus hi interfuerunt : Leo de Signino, Petrus Gregorii, Oddo Benedicti de Bona, Rainaldus de Pophe, Petrus hostiarius, qui omnes rogati sunt testes.

Et ego Ildituus judex et scriniarius rogatus hoc instrumentum manu propria scripsi.

CXXIII. — Exemplum restitutionis de Crogneto et territorio ejusdem Lucio pape II facte[1].

In nomine Domini. Anno dominice incarnationis M°C°XL°III°, anno primo pontificatus domni

1. 11 janvier 1178. — Muratori, t. I, p. 629. — Adinulf, Landulf et Stultus, fils de Grégoire Pagano, renoncent à tous droits sur le château de Falvaterra (près Ceprano), puis le reçoivent en fief du Saint-Siège, pour une durée de vingt-neuf ans, moyennant payement d'une somme de 300 livres.

1. 20 novembre 1144. — Muratori, t. IV, p. 37; Theiner, n° 16. — Les consuls de Cornéto restituent au pape Luce II les *regalia* du Saint-Siège, perdus par lui sur leur territoire depuis le gouvernement du préfet Pierre, lequel est dit *prefectus Johannis Michini* (Benoît X, 1058). — Dans le titre on avait d'abord écrit CARTULE, qui a été biffé et remplacé par RESTITUTIONIS.

Lucii II pape, indictione VII, mensis novembris die XX. Nos quidem Gottifredus de Pinzone et Vezo Franconis consules, una cum Egidio vicecomite et Ranutio de Guittone, ex mandato et volu[u]tate aliorum consulum et populi Cronietane civitatis, tam pro nobis [qu]am pro cuncto Cronietano populo, hac die propria spontaneaque nostra voluntate renuntiamus et refutamus atque restituimus tibi domino nostro Lucio sanctissimo pape II et per te sancte Romane ecclesie tuisque successoribus in perpetuum, id est quicquid de regalibus beati Petri que sunt in Crunieto vel eius territorio alienatum est vel ablatum ex quo Petrus quondam prefectus Johannis Michini primum habuit Cronietum, scilicet in domibus, terris, vineis, ortis, molendinis et portu, et generaliter de quacumque causa ad curiam pertinentem alienatum est, sive ex venditione, sive ex donatione, sive ex locatione aut ex pignore, sive violenter usurpatum, sive in novo feudo datum, sive aliquis ex tunc a consueto servitio excusatus fuerit, totum, ut dictum est, tam pro nobis quam et pro cuncto Cronietano populo vobis renuntiamus et refutamus atque libere restituimus, ut numquam a nobis vel a Cronietano populo, aut heredibus, aut successoribus nostris aliquam aliquando habeatis litem exinde vel molestiam. Et hec omnia jurejurando corporaliter prestito adimplere et observare promittimus, et VI homines nostrorum civium pro toto populo Cronietano hoc ipsum jurare facere; et si aliquis ex Cronietanis contra hoc agere presumpserit, et nos, id est populus Crunietanus, infra XV dierum spatium postquam a curia requisiti erimus emendare non fecerimus absque labore vel expendio curie, tunc ille qui hoc reatum patrare attemptaverit, sit in amissione omnium bonorum suorum, et omnia universa eius bona ad curiam devenient; et insuper Cronietanus populus componat vobis vestrisque successoribus pro pena C libras Lucensium infortiatorum; et soluta pena hec refutationis cartula perpetuo firma permaneat. Quam scribendam rogavi Johannem scriniarum sancte Romane ecclesie in mense et indictione suprascripta VII. Signum ☩☩☩ manuum ipsorum suprascri[p]torum Gottifredi et Vezonis consulum et Egidii et Ranutii de Guitto pro se et cuncto Crunietano populo, hujus cartule rogatorum. Johannes de Petro Nicholai testis, Maximus de Octoviano testis, Romanus Guidonis Vulferani, Romanus de Barontio, Romanus de Emperino, Petrus de Grisocto, Johannes de Stephano Baronchinorum.

6 quam] tam C

CXXIV. — Instrumentum concessionis et donationis factum Lucio pape II super castro Montis Alti [1].

In nomine Domini. Anno dominice incarnationis M°C°XL°VIII°, anno primo pontificatus domni Lucii II pape, indictione VII, mensis martii die octava decima. Nos quidem Dei gratia Guido sancte Romane ecclesie diaconus cardinalis et Ubaldinus germani fratres, filii quondam Ugonis de Castro Fichercle, hac die propria nostra voluntate concedimus, donamus atque offerimus et per hanc cartulam ad veram proprietatem corporaliter tradimus tibi domino nostro Lucio venerabili pape II et per te beato Petro apostolo sancteque Romane ecclesie tuisque successoribus in perpetuum, id est totam et integram nostram portionem que nobis competit de castello qui vocatur Mons Altus per emptionem quam fecimus ex eo a Candulfo de Bibone, simul et alias duas partes ejusdem emptionis quas michi Ubaldino concesserunt Ubichio et Ranutius germani mei, sicut in ipsius concessionis cartula, quam et tibi tradidi, continetur, sicut ipse quatuor nostre partes dicte emptionis sunt mixte cum quinta parte Torpini, filii quondam Rollandi bone memorie fratris nostri, posita in episcopatu Luccensi juxta Arnum, una cum terris, vineis, cultis et incultis, silvis, rivis, fontibus, paludibus et pantanis, et cum omnibus ad ipsas quatuor nostras partes prefate nostre emptionis intus et de foris generaliter et in integrum pertinentibus, qualiter nobis pertinent jure hereditario seu quolibet modo, ita tibi et beato Petro sancteque Romane ecclesie vestrisque successoribus ad usum et utilitatem beati Petri donamus in perpetuum, pro amore Dei omnipotentis et beati Petri et animarum nostrarum et parentum nostrorum, ut a presenti die liceat vobis exinde facere quicquid volueritis in perpetuum. Nos igitur et nostri heredes defendere promittimus ab omni homine si necesse fuerit. Quod si contra hec que dicta sunt quolibet modo venire temptaverimus et cuncta que dicta sunt non observaverimus, et si ea defendere noluerimus aut non potuerimus, tam nos quam nostri heredes, componamus tibi et sancte Romane ecclesie pro pena decem auri libras; et soluta pena hec donationis cartula perpetuo firma permaneat. Quam scribendam rogavimus Johannem scri-

1. 18 mars 1144. — Muratori, t. IV, p. 241. — Guido, cardinal-diacre, et Ubaldino, son frère, fils de Ugo de Castro Fichercle, donnent au Saint-Siège tout ce qu'ils possèdent à Montalto sur l'Arno, diocèse de Lucques.

niarium sancte Romane ecclesie in mense et indictione suprascripta VII.

Signum ✠ manuum prescriptorum Guidonis diaconi cardinalis et Ubaldini fratris ejus, hujus cartule rogatorum.

Isti sunt testes : Jacintus dapifer domni pape ; Docibilis ; Stephanus Teophilacti ; Johannes Bonus conestabulus ; Rogerius de Lettulo.

CXXV. — Permutatio Lariani et Norme [1].

In nomine domini nostri Jesu Christi, anno incarnationis ejus M°C°LXX°VIII°, pontificatus domni Alexandri III pape anno XX°I°, indictione XIII, mensis octobris die XI. Domnus papa Alexander de propria voluntate et domnorum cardinalium consensu, Ubaldi scilicet Hostiensis episcopi, Teodini Portuensis episcopi, Johannis presbyteri cardinalis sanctorum Johannis et Pauli, Alberti presbyteri cardinalis et cancellarii, Marchi presbyteri cardinalis sancti Marcelli, Gratiani diaconi cardinalis sancti Cosme, et aliorum, permutavit cum nobili viro Rainone de Tusculano ; et ipse dominus papa dedit ei ejusque heredibus in perpetuum ad proprietatem castrum Norme cum arce et domibus, terris, vineis, pascuis, aquis et piscariis ac silvis, et omnibus suis tenimentis et pertinentiis. Similiter et Viculum cum omnibus, sicut superius dictum est, utilitatibus et pertinentiis suis. Et domnus Raino dedit predicto domno pape et ecclesie Romane ad proprietatem in perpetuum castrum Lariani cum arce, quam dominus papa tunc per eum tenebat, et cum domibus, terris, vineis, silvis, aquis, pascuis, et cum omnibus suis tenimentis et pertinentiis. Et traditio est ab utraque parte possessio, ut domnus papa deinceps et Romana curia castrum Lariani cum arce et suis pertinentiis, proprietatis jure libere habeat et possideat, et domnus Raino et ejus heredes castrum Norme et Viculum cum omnibus eorum pertinentiis et utilitatibus, proprietatis jure libere habeant et possideant. Possessiones autem que de tenimento Lariani obligate erant, domnus papa sua pecunia recolligere debet, si non excedat summam ducentarum librarum provesinorum ; si vero hanc summam excedit, superfluum domnus Raino solvere debet. Conventum est etiam utriusque partis consensu ut liceat domno pape ejusque successoribus a tali permutationis contractu, si voluerint, resilire, et reddito Lariano cum arce et tenimentis suis et meliorationibus domno Rainoni vel ejus heredibus, recipiant Normam cum arce et Viculum cum eorum tenimentis et meliorationibus, nullis hinc inde pro meliorationibus factis redditis vel detractis expensis. Pecuniam tamen, quam pro dissolutione pignorum ante hunc contractum obligatorum domnus papa creditoribus solverit, domnus Raino vel ejus heredes dissoluto contractu domno pape et curie Romane restituet. Domno vero Rainoni et ejus heredibus nullo tempore liceat, invito domno papa vel ejus successoribus, a tali contractu recedere. Et dominus papa obligavit se suosque successores domno Raino[ni] stipulanti in penam quinquaginta librarum auri, si umquam contra hujus contractus tenorem facerent, aut si, quod dedit legitime, contra omnem personam non defenderent, aut si de Viculo eum sicut promiserat non juvaret, si forte Landus Saulis aut ejus consanguinei eorumque successores guerram de Viculo sibi fecerint vel ejus heredibus. Et domnus Raino similiter obligavit se suosque heredes in similem penam predicto domno pape stipulanti, si ipse aut sui heredes contra talem contractum facerent, aut si quod dedit legitime contra omnem personam non defenderent. Interfuerunt huic contractui frater Franco domni pape camerarius, Caliota menescalcus, Petrus hostiarius, Paulus panetarius, Giffredus butillerius, Loffredus Vetulus, Johannis Juelis, Manciettus, Robertus Naturalis ; qui omnes rogati sunt testes. Interfuerunt et judices Ildicius et Bulgarellus Anagnini et Gregorius Coranus.

CXXVI. — Cartula super tenimentis Tusculani quam fecit senatus et populus domno pape et Romane ecclesie [1].

In nomine Domini. Nos senatores alme urbis, decreto amplissimi ordinis senatus, acclamatione quoque populi Romani publice Capitolio consistentis, consti-

1. 11 octobre 1179. — Muratori, t. I, p. 141. — Raino *de Tusculano*, frère du Jonathas de la charte CXIX, échange avec le Saint-Siège sa châtellenie de Lariano contre celle de Norma et Vicolo.

1. 19 avril 1191. — Muratori, t. III, p. 787. — Le sénat, cassant les conventions antérieures, abandonne au pape Célestin III les immeubles de Tusculum.

tuimus et firmiter stabilimus, ut domnus papa et Romana ecclesia teneant et habeant sibi atque possideant omnia tenimenta Tusculani, sicut in privilegiis finis facte inter sacrosanctam Romanam ecclesiam et Urbem apparet. Corrumpentes itaque et omnino evacuantes et in irritum reducentes omnia privilegia et invasiones atque investimenta que supra tenimenta Tusculani facta sunt sive a Romanis sive ab omnibus aliis personis, hoc modo quod nullius valoris vel momenti sint, et ita quod Romanis vel forensibus nil conferant, nec domno pape vel sancte Romane ecclesie ullo tempore aliquo modo possint nocere. Constituimus preterea et auctoritate senatus et reverendi populi Romani publice Capitolio consistentis et pariter acclamantis, firmiter sancimus, ut quecumque persona, sive Romana sive forensis sit, que de terris et tenimentis Tusculani invasit et statim a tali invasione et exactione non desistit omnino, perdat id quod de predictis terris et tenimentis invasit, et tantumdem de suis terris et tenimentis perdat; tali tenore, quod sancta Romana ecclesia habeat sibi primo id quod de predictis terris vel tenimentis invasum est vel erit, et postea habeat sibi illud quod pro pena invasionis perdet invasor, et ita quod Romana ecclesia omnia prescripta pleno jure perpetuo habeat, teneat et possidcat et utatur atque fruatur omni tempore, sicut per privilegia finis composite inter eam et Urbem apparet.

Actum XLVII anno senatus, indictione nona, mense aprili, die XVIIII, jussu senatorum consiliariorum : Jordani Bulgamini; Guidonis Mancini; Petri Sarraceni; Petri de Romano Rustici; Sergii Transtiberim; Roberti Johannis Leonis; Stephani Rainerii de Marana; Petri Johannis Frajapanis; Petri Benencase Piczoli; et jussu senatorum : Jacobi Oddonis Franconis; Petri Milonis; Stephani Azarii; Pauli Laurentii; Nicholai Johannis Saxonis; Johannis Bartholomei; Roberti Gottifredi; Gibelli Ilperini de Tullo; Philippi Johannis Astaldi; Guidonis Cirini; Boneventure Centii Ocilende; Obitionis Calidi Buccouis; Laurentii Thome de Ursinis; Andree Petri Silvestri; Petri de Monte; Gulferani Centii Gulferani; Pauli Cathene; Johannis Coxe; Johannis Gregorii scriniarii; Bartholomei Petri; Stephani Alverii; Petri Bobonis Selle; Petri Barilis; Guidonis Johannis Alexandri; Guittonis Jacobi de Xisto; Petri Bobuli de Scortecclariis; Sciatti Pauli Franconis; et Johannis Centii de Porticu.

CXXVII. — CARTULA MEMORIALIS SUPER FACTIS CONVENTIONIBUS INTER DOMNUM PAPAM CLEMENTEM ET SENATUM [1].

In nomine Domini. Nos senatores alme Urbis, decreto amplissimi ordinis sacri senatus constituimus et firmiter stabilimus et per presentem senatorie dignitatis paginam ad posterorum memoriam reducimus quatinus Romane ecclesie et domno pape nullatenus prejudicet neque noceat per tempora quod domnus papa Celestinus de mera sua liberalitate et gratia ad presens largitur senatoribus qui sunt supra numerum LVI senatorum. Qui numerus in fine predecessorum ejusdem Celestini summi pontificis diffinitus continetur et legitur. Quam finem cum suis tenoribus modis omnibus ratam et firmam habemus et haberi in posterum decernimus, statuentes, ut quod domnus papa jam dictus de sua sola gratia, sicut prescriptum est, fecit, non trahatur aliquando in exemplum ab aliquo, sed solummodo prefatus L et VI senatorum numerus, qui in fine inter Ecclesiam et Urbem facta continetur, benefitia et presbyteria consueta a Romana curia integre consequatur.

Actum anno XLVII Senatus, indictione IX, mense maii, die XXVIII, jussu senatorum consiliariorum : Pauli Laurentii, Pauli Franconis, Pauli Johannis Pauli, Petri Ser Leonis, Nicholai Johannis Sassonis, Jaquinti Johannis Erri, Gregorii Farulfi, Stephani Capharelli, Guidonis Johannis Alexandri, Nicholai Bozi Laurentii, Rogerii Cenimi, Gulferani Centii Gulferami, Stephani Petri Mainardi, Ovitionis Call[idi] Bucconis.

CXXVIII. — CARTULA SUPER CASTRO ALGIDI DOMNO ALEXANDRO PAPE PRO CC LIBRIS PIGNORI OBLIGATI [2].

In nomine domini nostri Ihesu Christi, anno quidem ejusdem incarnationis M°C°LXX°III°, pontificatus domni Alexandri pape III anno XV. indictione VII, mense januarii, die VI[a]. Ego Raino de Tusculano, filius

1. 28 mai 1191. — Muratori, t. IV, p. 35. — Le sénat reconnaît que les gratifications accordées extraordinairement à tous ses membres par le pape Célestin III ne sont dues qu'à cinquante-six sénateurs. C'est par erreur que le rubricateur du titre a écrit CLEMENTEM au lieu de CELESTINUM.

2. 6 janvier 1174. — Tomassetti, *Camp. Rom.*, t. II, p. 309 (d'après le *Riccardianus* 228). — Raino, fils de Tolomeo II de Tusculum, frère de Jonathas, donne au pape Alexandre III hypothèque sur la seigneurie d'Algido.

domni Tholomei, confiteor coram subscriptis testibus me recepisse mutuo ducentas libras proveniensium a domno papa Alexandro, pro quibus do sibi pignori castrum Algidum cum suo tenimento et omnibus suis pertinentiis et utilitatibus, et do sibi potestatem intrandi, utendi, fruendi, possidendi ut pignus, et hoc pacto quod non liceat mihi repignerari usque ad finem istius anni; transacto anno liceat mihi et heredibus meis illud recolligere pecunia soluta; et post annum non sit mihi licitum alii pignori dare vel vendere nisi domino pape Alexandro et suo catholico successori, si ipse vel suus catholicus successor mihi solvere voluerit tantam pecuniam quantam quislibet alter dare voluerit quantum ad pignus, minus L libras quantum ad venditionem solidam. Et promitto domnis cardinalibus, domno Manfredo presbytero cardinali tituli sancte Cecilie et domno Oddoni diacono cardinali sancti Nicholai de Carcere Tulliani, sibi legitime stipulantibus, domni pape procuratoribus in hac causa, si ego vel mei heredes contra hoc pactum quod superius legitur venire presumpserimus, nomine pene ducentas libras proveniensium persolvere. Ad hujus rei memoriam II homines vocati sunt testes, Caliota Petrus et Albertus hostiarii, Leo et Ricardus fratres domni Rainonis.

CXXVIIII. — Cartula super traditione et investitura unius partis castri Maioli [1].

In nomine domini nostri Ihesu Christi, Amen. Anno dominice incarnationis M°C°L°XX°I°, pontificatus vero domni Alexandri pape III anno XX°II°, indictione XIIII^a^, mense aprilis, die VII. Ego quidem Wilelmus de Maiolo, hac presenti die nullo contradicente vel vim faciente, sed mea propria et spontanea bona voluntate, pro redemptione anime mee et parentum et filiorum meorum, restituo et publice per hoc instrumentum investiens trado vobis sanctissimo patri et domino Alexandro Dei gratia summo pontifici et universali pape et universis vestris catholicis successoribus et per vos sancte Romane ecclesie in perpetuum, quartam videlicet partem in integrum unius castri quod vocatur Maiolum, positi ante Montem Filtrem, cum medietate unius turris, cum domibus, vineis, terris cultis et incultis, silvis, pratis, molendinis, aquis et cum omnibus que ad eandem quartam partem pertinent, de quibus omnibus inter vivos dono vobis ut dictum est omne jus et actionem quam in eis habeo. Quam quidem quartam partem locationis titulo in presentia fratrum vestrorum et notarii et subscriptorum testium vos mihi vero conceditis et traditis et filiis meis; quos si non habuero, uni de nepotibus meis in quem uxor et homines castri communiter concordaverint, solvendo vobis et ecclesie vestre pensionis nomine unam libram cere et aliam incensi omni anno in die sancto Jovis. Ego itaque tam pro me quam pro omnibus heredibus meis promitto vobis vestrisque omnibus catholicis successoribus et per vos sancte Romane ecclesie contra predictam donationem et restitutionem non venire et predictam quartam partem supradicti castri vobis defendere et non calumpniari, sub pena III^or^ librarum auri; et pena soluta hec carta sit firma. Quam scribere rogavi Johannem Nicholai Philippi sancte Romane ecclesie scriniarii, in mense et die et indictione supradicta. Signum ✠ manus supradicti Willelmi hujus carte rogatoris. Petrus hostiarius testis, Albertinus hostiarius testis, Robertus domni Tholomei testis, Petrus de Tica testis, Agati testis, Tornainparte testis, Johannis Montis Castelli, Albericus Montis Castelli.

CXXX. — Locatio prenestine civitatis facta domne S. senatrici sub annua pensione X sol. auri Romane ecclesie faciendis [1].

Johannes episcopus, servus servorum Dei, dilectissime in Domino filie Stefanie clarissime senatrici, tuisque filiis ac nepotibus. Quotiens illa a nobis tribui sperantur que rationi incunctanter conveniunt, animo nos decet libenti concedere et petentium desideriis

27 Locatio civitatis Prenestine Johannis pape X A, facta etc. *m. post. in* C — 31 Stephanie A

1. 7 avril 1181. — Guillaume de Majolo restitue au pape Alexandre III sa part (le quart) de cette seigneurie et la reprend en location pour une livre de cire et une d'encens. Majolo est une petite localité au sud de S. Leo (Montefeltre).

1. 17 décembre 970. — Muratori, *Ant.*, t. III, p. 235; Theiner, n° 6; Jaffé, 3742. — Albinus, X 63. Le pape Jean XIII loue la cité de Prénestе, pour trois générations, à Stéphanie, sénatrice, à charge de payer une redevance de dix sous d'or. — Noter la provenance de la pièce, un rouleau de papier, le diplôme original évidemment, conservé à l'abbaye de S. Maria in Monasterio, près S. Pietro in Vincoli.

congruum impertiri suffragium. At ideo quia postulatis a nobis, quatinus daremus, concederemus atque traderemus tibi, tuisque filiis ac nepotibus per nostram apostolicam auctoritatem civitatem Prenestinam cum omnibus pertinentiis, cum omni publica datione et functione que ad suprascriptam civitatem pertinet, inter affines et terminos novos et antiquos; id est rivus, qui appellatur Latus, a secundo Lavicana, et a tertio latere Monticellus de Maximo, a quarto latere pons de Cicala, et a quinto latere Aqua Alta, et a sexto latere vallis de Caporatie, et a septimo latere mons qui dicitur de Folianu. Unde concedimus, tradimus, et a presenti IIIª decima indictione corroboramus hanc nostre apostolice auctoritatis prescriptionem, omnium nostrorum successorum pontificum omniumque hominum contradictione remota, ut persolvat pensionem in nostro palatio per singulos annos x auri solidos, difficultate postposita; omnemque qua indiget meliorationem seu defensionem indifferenter vos sine dubio procurantes effitiatis; nullaque preterea ad dandam annue pensionem a vobis mora proveniat, sed ultro actionariis sancte nostre ecclesie apto tempore persolvantur. Nam si aliter, quod absit, a vobis mora provenerit de suprascripta melioratione seu defensione, nec non et persolvendam annue pensionem, statuimus fore invalidam hanc nostram perceptionem. Post vero obitum vestrum memorata civitas cum omnibus suis meliorationibus ad jus sancte nostre ecclesie modis omnibus revertatur.

Scriptam per manum Stephani scriniarii sancte Romane ecclesie, in mense novembri, indictione XIIII. ✠ Bene valete. ℞. Datum XVI kal. jan. per manum Widonis episcopi et bibliotecarii sancte sedis apostolice, anno pontificatus donni nostri Johannis sanctissimi XIII pape VI°, imperii vero domnorum imperatorum nostrorum Octonis majoris aug. IX°, minoris vero filii ejus III°, indictione suprascripta XIIIª.

Hec carta sumpta est de thomo carticinio bullato, quod inventum est apud sanctam Mariam in Monasterio.

CXXXI. — Excerptum ex Regesto Paschalis II super receptione castrorum Pontie et Efides et eorumdem concessione facta Jo. Sublacensi abbati [1].

Septimo kal. sept. domnus papa Pascalis facta obsidione recepit in Campania castellum Pontie et Efides. Septimo autem idus septembris, cum esset in territorio Sabinensi juxta castellum Taranum, commisit eadem oppida Pontie et Efides Johanni Sublacensi abbati, sicut commiserat alias terras Campanie; ita ut hereditas monasterii Sublacensis que ibidem est monasterio salva permaneret; cetera custodirentur ad jus beati Petri. Et per ferulam investivit eum, quod non auferret ei in vita ipsius, nisi ipse aliquid tale delinqueret.

Actum est indictione II, anno incarnationis dominice MºCºIXº, pontificatus supradicti pape Xº. Testes affuerunt Cintius Sabinensis episcopus, Leo Villitranus, Tiburtinus, Anastasius cardinalis tituli Pamachii, Johannes de diaconia Cosmidin, Berardus de Pisciola, Rainaldus Sinebaldi, Octavianus, Oddo fili[us] Johannis de Oddone, Petrus de Rofrido, Rofridus de Ceperano et alii plures; Romanus Albo, Romanus Scotta, Huguizon filius Petri de Leone, Cintius Johannis de Crescentio.

CXXXII. — Excerptum ex regesto Paschalis II de fidelitate et servitiis Amphisinis Romane ecclesie faciendis [2].

Hec sunt que facient Nimphisini. Fidelitatem facere beato Petro et domno pape Paschali ejusque successoribus quos meliores cardinales et Romani elegerint.

1 impertire A — postulastis A — 11 Caporacie A — 16 <ita sane> ut A — 17 auri X soldos A — 18 melioratione A — 19 defensione A — 20 efficiatur A — pretereat A — dandum A — 26 fore *om.* A — preceptionem A — 37 supradicta A — 38 tomo A

41 Exc. ex registro Paschalis pape, libro XII capitulo III A, *ceteris omissis*; super *etc. m. post. in C*

5 Effides A *bis* — 16 Cinthius A — Villiternus A — 18 Pachmachii A — 19 Rayn. A — 20 filii C — 21 Roīn Abbo A — 22 de Scotto A — 23 Cincius A

24 Excerptum ex registro Paschalis libro XIII cap. XXII. A, II de fid. etc. *m. post. in C* — 27 facere] scilicet A

1. 7 septembre 1109. — Muratori, *Ant.*, t. I, p. 619. — Albinus, X 66. Pascal II commet l'abbé de Subiaco à la garde des châteaux de Ponza et d'Affile, recouvrés quelques jours auparavant. Noter qu'Albinus cite le tome et le chapitre du registre.

2. 1110. — Muratori, t. II, p. 11. — Albinus, X 54. Conditions imposées par Pascal II aux gens de Nimfa, après une révolte, probablement celle de 1116. Cf. *L. P.*, t. II, p. 303. Ici encore Albinus cite le numéro du registre.

Hostem et parlamentum cum curia preceperit. Servitium quod assueti fuerunt facere et placitum et bannum fatiant beato Petro et pape. Quartam quam reddere debent deinceps reddant ad mensuram Romani modii; et si minister precipit, conducant eam usque Tiberiam vel Cisternam. Glandaticum solvant in festo sancti Martini; bradones bonos in festo sancti Thome. De carico uniuscujusque sandali solvant denarios sex. Fidantiam in unoquoque anno, in mense madio libras XXX de Papia bonas. Platiaticum, quod extranei debent solvere, curie solvatur. Foderum quod debuerant domno pape uno die, dent duobus. Molendina, que dominus papa nunc tenet, scilicet XII que sunt extra et unum quod est supra lacu, quieta dimittant. Murum civitatis destruant secundum preceptum curie, nec sine ejus licentia eum edificent.

Testes sunt hii : domnus Petrus Leonis, Petrus de Franco, Leo de domno Petro de Leo, Ubicio, Seniorilis, Beneincasa, Piscatore, Constantius dapifer, Zoffo de Cajaze, Gisalfo, Romanus de Calvo, Ugizone de Johanne Tinioso, Paganus.

Et infra capite III°.

CXXXIII. — Proprietas que remansit curie de regalibus Beneventi [1].

Hec sunt que in dominicatu pape remanserunt : III^{or} molendina de Donno, duo molendina de sancta Barbara et molendina de Burgo, turres et plateaticum porte Summe, ortos et de turre Corvula, plaza de ponte majori, et omnes plancas cum platiatico piscium et foliorum, tignta Judeorum, plateaticum de Ponticello et Pontili, domos que sunt circa palatium, alanetum totum et salicetum totum de ponte Leproso, et vineas Scullais et vineam de Nardia, et vineas de Cecclo et vineas Principis, iscla de Cellarulo cum posta, pratum dominicum, viridarium, balneum et furnum, planca piscium et curatura de Brudo porte Rufine, vineam de Cantaro, terra de vinea Veterana, ecclesias omnes, vineam de Cellarulo, medietatem, donum Christiani de burgo porte Auree, monetam et electam id est bannum, medietas redditnum de placitis, de forfaturis et scadentiis peregrinorum et extraneorum, scadentia Beneventanorum tota.

3 faciat A — 7 bonos bonos C — 8 carrico A — 10 plateaticum A — 14 lacum A — 16 eum eum C — 17 <autem> sunt A — 18 de Leo] Leonis A — 19 Piscafore A — 20 Ugizzone A
29 plateatico A *et ita porro* — 30 tingta A — 32 Leproso <et vineas omnes de ponte Leproso> A

1. Muratori, *Ant.*, t. II, p. 13. — Albinus, X 55. Cette énumération des droits régaliens du Saint-Siège à Bénévent est sans doute du temps de Pascal II, car c'est à son registre qu'elle paraît rattachée par les mots *et infra cap. IIII* qui la précèdent. Du reste elle figure dans Albinus au milieu d'extraits de ce registre.

CXXXIIII. — Cartula quomodo Paltonerius recognovit castrum Montiscelli per domnum papam et constituit annis singulis certum censum bisantium unum auri [1].

In nomine domini nostri Ihesu Christi Dei eterni, anno ab incarnatione ejus M°C°L°VI°, mense aprili, indictione III^{a}. Manifestus sum ego Paltonerius comes, filius quondam Fortisquerre comitis, quia per hanc cartulam proprietario nomine, presentia domni Guidonis presbyteri cardinalis tituli sancte Pontentiane et legati ecclesie Romane, residente apud sanctum Quiricum in conventu cum episcopis, videlicet Senensi, Aretino atque Clusino, Suanensi, Castrensi, Massetano atque Vulterano, donare itemque tradere videor ad honorem Dei omnipotentis et sancte Romane ecclesie et in personam domni Adriani summi pontificis, id est castellum de Monte Clello cum curte et omni pertinentia sua, eo scilicet tenore ut si ego predictus Paltonerius comes sine filiis masculini vel feminini sexus de me descendentibus decessero, supradictum castellum cum curte et omni pertinentia sua ad jus beati Petri et sancte Romane ecclesie cum integritate deveniat. Et propter hoc ego predictus Paltonerius comes exinde statuo et convenio annualiter in Ascensione domini nostri Ihesu Christi predicte sancte Romane

1 Vardia A — Cirdo A — 6 domum A — 8 redditnum A — forfacturis A

1. San Quirico, avril 1156. — Muratori, *Ant.*, t. III, p. 721. — Paltonerio, fils du comte Fortiguerra, donne au pape la nue propriété de son château de Montecchiello, et s'engage à lui payer un besant d'or de cens. — Ce sens n'est pas dans la table ci-dessus. Je pense qu'il s'agit ici de Montecchiello, localité située autrefois dans le diocèse de Chiusi, actuellement dans celui de Pienza, au voisinage de laquelle elle se trouve, du côté de l'est. Cf. Repetti, *Dizion.*, t. III, p. 563.

ecclesie censum solvere dum vixero bizanteum unum aureum. Et similiter ego predictus Paltonerius comes statuo et convenio ut si post obitum meum filii mei predictum censum a sancte Romane ecclesie summo pontifice in feudum non acquisierint, annuatim predicte sancte Romane ecclesie statuto termino predictum censum persolvant. Unde ego predictus Paltonerius comes obligo me meosque heredes quod si supradictam conventionem atque concessionem predicte sancte Romane ecclesie attendere et conservare noluerimus, omni tempore promittimus componere et dare penam predicte sancte Romane ecclesie suisque summis pontificibus bonorum denariorum lucensium libras c. Et post penam solutam predicta concessio atque conventio firma et illibata permaneat. Et in tali ordine Presbitellum judicem domni imperatoris hanc cartulam proprietatis scribere rogavimus.

Actum in episcopatu Aretino, in burgo sancti Quirici. Signum ┼┼┼ manus testium : Rainutius et Uguitio comites, germani filii quondam Tigniosi comitis; Caltiagonte comes, filius quondam Caiaquerre comitis; et Rainutius comes filius quondam Bernardini comitis; Isimbardo de monte Gerlone et Rontione de Bibiano, et Stantivolus de Maciareto rogati sunt testes.

CXXXV. — Gesta sunt hec inter domnum papam Paschalem et Henricum imperatorem Theutonicorum anno dominice incarnationis M°C°XI° pontificatus ejus undecimo indictione XII[a] [1].

Hoc tempore Henricus Theutonicorum rex cum magno exercitu in Tusciam venit, et missis Romam in porticum sancti Petri nuntiis cum Petro Leonis et aliis domni Paschalis pape nuntiis, hoc pactum inter eos deliberatum est :

« Rex scripto refutabit omnem investituram omnium » ecclesiarum in manu domni pape in conspectu cleri » et populi in die coronationis sue. Et postquam » domnus papa fecerit de regalibus sicut in alia carta » scriptum est, sacramento firmabit quod nunquam [se] » de investituris ulterius intromittet, et dimittet ec- » clesias liberas cum oblationibus et possessionibus » que ad regnum manifeste non pertinebant, et ab- » solvet populos a juramentis que contra episcopos » facta sunt. Patrimonia et possessiones beati Petri » restituet et concedet, sicut a Karolo, Lodovico, » Henrico et aliis imperatoribus factum est, et tenere » adjuvabit secundum suum posse. Non erit in facto » aut consilio ut dominus papa perdat papatum Ro- » manum vel vitam vel membra, vel capiatur mala » captione aut per se aut per summissam personam, » nec ipse nec fideles ipsius, qui pro eo securitatem ei » fecerint, id est Petrus Leonis cum filiis suis, quorum » bona dampnum studiose non patiantur, vel alii » quos regi significaverit. Et si quis ei vel eis fecerit, » rex eos fideliter adjuvabit. Pro hujus securitatis ob- » servatione, mediatores dabit rex domno pape prin- » cipes quos petiit, id est : Fridericum filium sororis » sue, marchionem Engilbertum, marchionem Thie- » baldum, comitem Hermannum, Fridericum pala- » tiuum comitem de Saxonia, Beringarium de Bawaria, » comite[m] Godefridum, Fridericum Saxonem, Al- » bertum cancellarium, Cononem fratrem Berengarii, » Sigeboth de Bawaria, Henricum ducem Carinthie, » Bertoldum filium ducis Bertoldi; qui jurabunt » domno pape securitatem de vita, de membris, de » papatu, de captione. Et si rex hec omnia supradicta » non observaverit, ipsi cum honoribus suis ad dom- » num papam et ad Romanam ecclesiam se tenebunt. » Obsides pro securitate domni pape dabit rex proxima » V[a] feria, et secure mittet ad Insulam in potestate » domni pape Fridericum ducem nepotem suum, Spi- » rensem episcopum Brunonem, Conradum nepotem » comitis Hermanni et filium, Henricum fratrem » comitis Frederici. Obsides si receperit, reddet in die » coronationis sue, transito ponte. Et si forte coronatus

25 Actio inter domnum papam Paschalem et Henricum imperatorem IIII. Anno dom. inc. MCXI, pontificatus autem domni Paschalis secundi pape XI, indictione III, Henricus quartus, Teutonicorum rex etc. A — *rubr. in margine* C : Quando papa Paschalis captus fuit ab imperatore.

1. Ici commence un long récit du sacre de Henri V en 1111, et de la capitulation forcée du pape Pascal II sur le sujet des investitures. Cette pièce figure aussi dans le manuscrit *Vaticanus* 1984, d'après lequel elle a été plusieurs fois publiée, notamment dans le *Liber pontificalis*, t. II, p. 338-343. On voit par ce manuscrit qu'elle provient du registre de Pascal II, comme les documents qui l'avoisinent ici et chez Albinus. En effet, le titre, dans le *Vat.* 1984, est : *Incipit registrum Pascali pp. II.* Le cardinal Boson l'insèra intégralement dans sa vie de Pascal II (*L. P.*, t. II, p. 369). Albinus ne la reproduit pas tout entière. Dans le manuscrit de Cencius elle a été distribuée après coup entre cinq rubriques, n[os] CXXXV-CXXXIX.

3 inter eos *om.* A — 10 se *om.* C — 15 Lodoico <et> A — 33 Sigebot A — 36 suprascripta A — 42 Brun. ep Sp. A — Chonradum A — 43 Herimmanni A — 44 Friderici A

» non fuerit aut non transierit, similiter reddet apud
» castellum sancti Angeli. Legatos autem, quos domi-
» nus papa ad eum miserit, in eundo et redeundo
» securos faciet tam a se quam a suis, et si eis ne-
» scienter injuria illata fuerit, ad emendandum fide-
» liter adjuvabit. »

CXXXVI. — Forma principum juramenti.

« Ego Albertus cancellarius, ego comes Hermannus,
» ego Folcmarus, juro vobis quia domnus rex proxima
» v[a] feria ita jurabit et principes jurare faciet et ob-
» sides dabit, sicut in conventionis carta scriptum est,
» et sic observabit domno pape sine fraude et malo
» ingenio, si dominus papa proximo die dominico sic
» adimpleverit regi sicut in alia conventionis cartula
» scriptum est. »

Cartula alia sic se habet.

« Si rex adimpleverit domno pape sicut in alia con-
» ventionis cartula scriptum est, domnus papa preci-
» piet episcopis presentibus in die coronationis ejus ut
» dimittant regalia regi et regno que ad regnum per-
» tinebant tempore Karoli, Lodoici, Henrici et aliorum
» predecessorum ejus, et scripto firmabit sub anathe-
» mate auctoritate sua et justitia ne quis eorum vel
» presentium vel absentium vel successores eorum
» intromittant se vel invadant eadem regalia, id est
» civitates, ducatus, marchias, comitatus, monetas,
» teloneum, mercatum, advocatias regni, jura centu-
» rionum et curtes que manifeste regni erant cum
» pertinentiis suis, militiam et castra regni. Nec ipse
» regem et regnum super his ulterius inquietabit et
» privilegio sub anathemate confirmabit ne posteri sui
» inquietare presumant. Regem benigne et honorifice
» suscipiet et more predecessorum ipsius scienter
» non subtracto coronabit et ad tenendum regnum
» officii sui auxilio adjuvabit. Si domnus papa hoc regi
» non adimpleverit, ego Petrus Leonis cum tota po-
» tentia mea tenebo me ad domnum regem. Obsides
» autem nisi effugerint reddemus altera die post coro-
» nationem regis. Si per papam remanserit ut non co-
» ronetur, similiter reddemus. Die dominico cum rex
» ad processionem receptus fuerit, obsides dabo aut
» per me aut per nuntium meum, Gratianum filium
» meum et filium Ugitionis filii mei vel filium sororis
» mee, si eum habuere potuero, nisi per regem re-
» manserit, pro securitate regis ut secure transeat cas-
» tellum et pontem. »

CXXXVII. — Forma mandati super restitutione regalium Romane ecclesie.

« Ego Petrus Leonis juro vobis quia domnus papa
» proximo die dominico adimplebit regi, nisi in rege
» remanserit, quod in cartula conventionis scriptum
» est, [si] rex observaverit dompno pape sicut in alia
» conventionis carta scriptum est. Actum n non.
» febr., in atrio beati Petri, in ecclesia sancte Marie
» que dicitur in Turri. »

Post hoc domnus papa nuntios suos Sutrium misit coram quibus rex in hec verba juravit :

CXXXVIII. — Item alia forma juramenti.

« Ego Henricus rex ab hac hora in antea non ero
» in facto aut consilio ut domnus papa Paschalis II[us]
» perdat papatum Romanum vel vitam vel membra
» vel capiatur mala captione, aut per me aut per sum-
» missam personam, nec ipse nec fideles ipsius qui
» pro ipso securitatem mihi fecerunt vel fecerint, id
» est Petrus Leonis cum filiis suis et Walfredus,
» quorum bona dampnum studiose non patientur, vel
» alii quos domnus papa mihi significaverit. Et si
» quis domno pape vel eis fecerit, ego eos fideliter
» adjuvabo. Legatos quos ad me dominus papa miserit
» in eundo et redeundo securos faciam tam a me
» quam a meis, et si eis nescienter injuria illata fue-
» rit, ad emendandum fideliter adjuvabo. Sic ob-
» servabo domno pape sine fraude et malo ingenio,
» si domnus papa proximo die dominico sic adimple-
» verit mihi sicut in conventionis carta scriptum est. »

7 *Titulus rescriptus est in C super rasuram : in A ita est :* juramentum baronum Henrici imperatoris. — 8 Hermannus <Ego comes Fridiricus, Ego comes Godefridus> A — 12 obs. sic A — 16 Cartula etc. Conventio ex parte domni pape Paschalis A — 19 ejus sue A — 21 Caroli A — 22 scripto s. anath. confirmabit A — 30 super his *om.* A — 31 nec A — 32 presument A — 33 ipsius <catholicorum> A — 35 hec A

1 altero A — 2 papam <non> A — 6 Hugutionis A

10 *Tit. rescr. in C, in A ita :* juramentum Petri Leonis. — 14 conv. cart. A — 15 si] sicut C

21 *Titr. rescr. in C, in A ita :* juramentum Henrici imperatoris. — 28 Leonis] *Hic sistit* A

Post hoc sic etiam principes juraverunt :

CXXXVIIII. — Aliud juramentum principum Alamannie et quomodo imperator Urbem intravit.

« Ego Fredericus dux, ego Ingelbertus marchio, » ego Theobaldus marchio, ego comes Hermannus de » Saxonia, ego Fredericus palatinus comes de Saxonia, » Berengarius comes de Bawaria, ego Godefridus co- » mes, ego Fredericus Saxo, ego Cono frater Beren- » garii, ego Sigeboth de Bawaria, ego Henricus dux » de Carinthia, ego Bertoldus filius ducis Bertoldi, » ego Albertus cancellarius, non ero in facto aut con- » silio ut domnus papa Paschalis secundus perdat » papatum Romanum vel vitam vel membra vel ca- » piatur mala captione. Et si rex juramentum hoc et » ea que in carta conventionis scripta sunt non obser- » vaverit, ego cum honore meo ad domnum papam et » ad Romanam ecclesiam me tenebo. Sic observabo » domno pape sine fraude et malo ingenio si domnus » papa sic adimpleverit domno nostro regi proximo » die dominico sicut in conventionis carta scriptum » est. Actum Sutrii in burgo, v idus februarii. »

Post hec idem rex Romam accessit III idus februarii, in sabbato videlicet ante Quinquagesimam. Altero die obviam ei domnus papa misit in montem Gaudii qui et mons Malus dicitur signiferos cum baudis, scriniarios, judices et stratores. Maxima etiam populi multitudo ei cum ramis occurrit. Duo juxta priorum imperatorum consuetudinem juramenta, unum juxta ponticellum, alterum ante portam porticus, Romanorum populo fecit. Ante portam a Judeis, in porta a Grecis cantando exceptus est. Illic omnis Romane urbis clerus ex pontificis precepto convenerat et eum ex equo descendentem usque ad sancti Petri gradus cum laudibus deduxerunt. Cum vero ad superiora graduum ascendisset, illic domnus papa cum episcopis pluribus, cum cardinalibus presbyteris et diaconibus, cum subdiaconibus et ceteris scole cantorum ministris affuit. Ad cujus vestigia cum rex corruisset, post pedum oscula ad oris oscula elevatus est. Ter se invicem complexi, ter se invicem osculati sunt. Mox dexteram pontificis tenens, cum magno populorum gaudio et clamore ad portam pervenit Argenteam. Ibi ex libro professionem imperatoriam fecit et a pontifice imperator designatus est et iterum a pontifice osculatus. Mox super eum orationem primam sicut in ordine continetur Lavicanus episcopus fecit. Post ingressum basilice, cum in rota porfireticam pervenisset, positis utrinque sedibus consederunt. Pontifex refutationem investiture et cetera que in conventionis carta scripta fuerant requisivit, paratus et ipse que in alia conventionis carta scripta fuerant adimplere. Illeque cum episcopis suis et principibus secessit in partem juxta secretarium. Ibi diutius quod eis placuit tractaverunt. In quo tractatu interfuerunt Longobardici episcopi III, Bernardus Parmensis, Bonussenior Regianus, Aldo Placentinus.

Cum autem longior se hora protraheret, missis nuntiis pontifex conventionis supradicte tenorem repetit adimpleri. Tunc episcopi transalpini ad pontificis vestigia corruerunt et ad oscula surrexerunt. Sed post paululum familiares regis dolos suos paulatim aperire ceperunt, dicentes scriptum illud quod conditum fuerat non posse firmari auctoritate et justicia. Quibus cum evangelica et apostolica obiceretur auctoritas quia et *reddenda sunt Cesari que sunt Cesaris* et *Nemo militans Deo implicat se negotiis secularibus*, nedum militaribus, cum armorum usus secundum beatum Ambrosium ab episcopali offitio alienus sit: cum hec et alia illis apostolica et canonica capitula obicerentur, illi tamen in dolositate sua et pertinatia permanebant.

Cum jam dies declinaret in vesperam, consultum a fratribus est ut rex eodem die coronaretur, ceterorum tractatus in sequentem hebdomadam differretur. Illi etiam hoc aversati sunt.

Inter hec tam pontifex quam omnes qui cum eo erant a militibus armatis custodiebantur. Vix tandem ad altare b. Petri pro audiendis misse offitiis consistendum perrexerunt, vix ad sacramenta divina conficienda panem, vinum et aquam invenire potuerunt. Post missam, ex cathedra descendere compulsus pontifex deorsum ante confessionem beati Petri cum fratribus sedit: ibi usque ad noctis tenebras cum armatis militibus custoditur. Inde ad hospitium extra ecclesie atrium cum fratribus deductus est. Capta est cum eo et clericorum et laicorum numerosior multitudo. Qui autem evaserunt alii exploriati, alii gravius verberati sunt.

Factus est igitur in urbe tota repentinus tumultus, dolor et gemitus. Postera die Romani adversus Teutonicos acrius pugnaverunt, adeo ut eos ex portico pene propulerint. Unde tantus eos terror invasit, ut per totum spatium diei et noctis in armis esse[t]. Porro cum se Romani ad tertio conflictum pro[pe] modum proposuisset, illi nocte ipsa tantum [ex] portico

2 PRINCIPUM etc. *m. posteriori* C — 22 Post hec[i] *in margine* C : Hic intravit imperator Urbem.

profugerunt ut non solum sarcinas sed multos etiam socios in hospitiis reliquissent. Dehinc usque ad pedem Soractis progredientes, juxta beati Andree monasterium Tiberis alveum transierunt et per Sabinos ad Lucanum pontem iter agentes, ulteriores Romane urbis partes agressi sunt. Trahebantur inter hec et clericorum et laicorum nonnulli funibus alligati. Pontifex autem cum duobus episcopis, Sabinensi videlicet et Portuensi, et cardinalibus IIII^or^ apud castellum Trebicum, ceteri vero cardinales apud Corcodilum in custodia detinebantur. Itaque cum et agros Romanorum rex cotidie depopularetur et eorum animos dolis ac pecunia pertemptaret, tanta Deus populo constantiam tribuit ut nichil cum eis pacisci sine pace et cardinalium liberatione potuerit.

Diversis inter hec consiliis distrahebatur, sed perpetrati sceleris conscius nichil sibi ulterius tutum fore apud papam arbitrabatur. In hoc tandem plena deliberatione convenit ut omnes quos ceperat liberos faceret, dummodo securitatem sibi apud papam futuri temporis provideret. Hoc profecto per principes suos, hoc per clericos, hoc per laicos, hoc per cives Romanos sollicitius satagebat. Ceterus domnus facilius vitam exponere quam investituris episcopatuum et abbatiarum consentire malebat, quamvis ille per investituras illas non offitia quelibet, sed sola regalia se dare assereret. Proponebantur pontifici captivorum calamitates, qui amissis liberis et uxoribus, domo et patria exules, durioribus compedibus arcebantur; proponebatur ecclesias Romane desolatio, que pene omnes cardinales amiserat; proponebatur gravissimum scismatis periculum quod pene universe Latinorum ecclesie immineret. Victus tandem miseriis filiorum, laborans gravibus suspiriis atque gemitibus et in lacrimas totus effusus : « Cogor, ait, pro Ecclesie liberatione ac pace hoc pati, hoc promittere quod pro vita mea nullatenus consentirem. » Ad hanc enim securitatem confirmandam episcopi et cardinales qui capti fuerant expetebantur. Nec omnino aliter aut captivorum dimissio aut Ecclesie pax quantum in ipsis erat poterat provenire. Cum itaque comes Albertus de Blanderada et ceteri regis laterales juramentis conditionem prescribi non sinerent, pontifex ait : « Quandoquidem conditionem scribi non patimini, verbis apponam. » Tunc totus ad regem versus dixit : « Juramenta hec ideo facimus ut vos illa que pacti estis faciatis et observetis. » Quod rex cum omnibus suis letissime ac libentissime annuit. Ex verbo igitur pape sic ab eis juratum est in agro juxta pontem Mammeum qui Romanos a Teutonicis dirimebat :

« Domnus papa Paschalis non inquietabit domnum » regem Henricum neque ejus regnum de investitura » episcopatuum aut abbatiarum, neque de injuria sibi » illata et suis in persona et bonis, neque malum me- » ritum reddet sibi aut alicui persone pro hac causa, » et penitus in personam regis nunquam anathema » ponet. Nec remanebit in domno papa quin coronet » eum sicut in ordine continetur. Et regnum et impe- » rium offitii sui auxilio eum tenere bona fide adjuva- » bit. Et hec omnia adimplebit domnus papa domno » regi presenti Henrico sine fraude et malo ingenio. » Sic me. »

Ille invicem juravit in verba hec : « Ego Henricus » rex nna vel va feria proxima dimittam domnum pa- » pam et episcopos et cardinales et omnes captivos » qui cum eo et pro eo capti sunt, et obsides, et secu- » ros perduci faciam intra portas Transtiberine civi- » tatis nec ulterius capiam aut capi permittam. Eis » qui in fidelitate domni pape Paschalis permanent et » populo Romane civitatis et Transtiberine et Insule » pacem et securitatem servabo, tam per me quam » per meos et in personis et in rebus, qui pacem » mihi servaverint. Domnum papam Paschalem fide- » liter adjuvabo ut papatum quiete et secure teneat. » Patrimonia et possessiones Romane ecclesie que » abstuli restituam. Cetera que jure habere debet, » more antecessorum meorum recuperare et tenere » adjuvabo bona fide. Et domno pape Paschali obe- » diam, salvo honore regni et imperii, sicut catholici » imperatores catholicis pontificibus Romanis. Hec » omnia observabo bona fide, sine fraude et malo in- » genio. Sic me Deus. »

Post hec Coloniensis archiepiscopus Fridericus, Tridentinus Gebeardus, Monasteriensis Brucardus, Bruno Spirensis, Albertus cancellarius, comes Hermannus, Fridericus palatinus comes, Albertus comes de Blandarada, Fridericus Saxo, Beringarius comes, Fridericus comes Frisingensis, Bonifatius marchio et Guarnerius comes, Godefridus de Suevia, posita super

13 pecuniam C — 41 *Cum. Hic redit* A, *cum titulo* IURAMENTUM CARDINALIUM PER VIM. — itaque *om.* A — 43 <Paschalis> pontifex A — 45 versus ad regem A

2 suis om. A — 3 pape Paschalis sic a cardinalibus iuratum A — 7 regem <presentem> A — 10 aut] neque A — 17 me <etc.> A — 18 iuravit] *Hic rursus sistit* A

Evangelium hujus juramenti cartula, juraverunt sic ex precepto regis :

« Sicut in hac cartula scriptum est, sic domnus rex » presens Henricus observabit domno pape Paschali » presenti sine fraude et malo ingenio. Sic me Deus » et cetera. » — Actum III idus aprilis, IIIª feria post octabas Pa[s]che, indictione III.

Restabat illa exactionis et extorsionis portio ut de investiture permissione privilegium regi personaliter scriberetur. Nec ipse igitur nec ipsius laterales passi sunt ut intra urbem scriptura illa differretur, ubi sigillum pontificis dimissum fuerat. Altero itaque die in eodem campo qui Septem Fratrum dicitur, dum castra moventur, illud dictari oportuit, et transito juxta pontem Salarium Tiberis fluvio, dum apud Octavum castra sita essent, accitus ab Urbe scriniarius scriptum illud inter nocturnas tenebras exaravit. Cui nimirum scripto ibidem quamvis invitus pontifex subscripsit. Porro cum ibidem cartam ipsam rex accepisset, postmodum cum in ecclesiam beati Petri pervenissent, post corone acceptionem eam ad manum pontificis retulit, nec solum contra ejus voluntatem, sed etiam contra omnem consuetudinem de manu ejus accepit. Coronatus est autem idem rex portis omnibus Rome Urbis, ne quis civium ad eum accederet, obseratis. Post coronationem, finitis misse sollempnibus ad castra in campum egreditur. Pontifex tunc tandem cum episcopis et cardinalibus liber in Urbem regrediens tanta frequentia populi occurrentis et Deum laudantis excipitur, ut vix circa vesperas ad hospitium potuerit pervenire. Actum idibus aprilis, Vª feria post octabas Pasche, indictione IIIª.

Hec sicut passi sumus et oculis nostris vidimus et auribus nostris audivimus mera voluntate perscripsimus.

CXL. — Concilium tertium Lateran. in Constantiniana basilica celebratum [1].

Anno dominice incarnationis Mºcºxiiiº, xv kal. aprilis, celebrata est sinodus Laterani a domno papa Paschali in basilica Constantiniana, ubi episcopi quamplures ex italicis provinciis interfuerunt, transalpini duo. In qua nimirum sinodo de Guibertinis die IIIª questio facta est, eo quod referrentur quasi ex permissione pape interdicta offitia celebrare. Tunc pontifex ait : « Nec excommunicatos sicut aiunt quidam generaliter absolvi. Constat enim neminem nisi penitentem et satisfatientem absolutionis gratiam consequi. » Nec Guibertinis offitia interdicta reddimus. Immo Ecclesie sententiam in eos editam juxta predecessorum » nostrorum deliberationem laudamus et confirmamus. »

Die autem eodem pontifex narravit omnibus publiter a Henrico Teutonicorum rege cum episcopis quibusdam et cardinalibus tam presbyteris quam diaconibus et cum magna tam Romanorum quam aliorum qui tunc secum convenerant multitudine captus fuerit, quamque coactus contra deliberationem suam fecerit pro redemptione captivorum, pro pace populi, pro libertate Ecclesie, ut supradicto regi de investituris quas sepius prohibuerat scriptum concessionis daret et juramenta per episcopos seu cardinales fieri preciperet, quatenus nec de investituris deinceps eum inquietaret nec in personam ejus anathema poneret. « Quamvis, ait, coactitio juramentis proposita ab ipso » et suis minus observata sit, neque enim servaverunt » nobis quod ab eis juratum est, ego tamen eum nunquam anathematizabo, nunquam de investituris inquietabo. Quoniam enim nostre communionis et » cohertionis instantiam repulerunt, habent judicem » Deum. Porro scriptum illud quod pro magnis necessitatibus coactus, non pro vita mea, non pro salute » et gloria mea, sed pro solis Ecclesie oportunitatibus » sine fratrum consilio aut subscriptionibus feci, super quo nulla conditione nulla promissione constringimur, prave factum cognosco, prave factum confiteor, et omnino corrigi Domino prestante desidero. » Cujus correctionis modum fratrum qui convenerunt » consilio judicioque constituo, ne forte per hoc in » posterum detrimentum aliquod Ecclesie aut anime » mee juditium relinquatur. »

Tunc communi omnium favore laudatum est ut fratres omnes qui donum a Deo sapientie scientieque perceperant maturius super hoc consilium communi collatione susciperent, quod sequenti die per inspirationem sancti Spiritus responderent. Die itaque VIª, que et ultima concilii fuit, fidei sue veritatem sanctis patribus per omnia congruentem domnus papa P. in audientia concilii totius exposuit, asserens se Scripturas sanctas veteris ac novi testamenti et conci-

1. Cette pièce provient encore, il y a tout lieu de le croire, du registre de Pascal II. C'est un extrait des actes du concile de 1112. On la trouve aussi dans la vie de Pascal II du cardinal Boson, mais avec une finale plus complète. Voy. mon édition du *L. P.*, t. II, p. 370-372. La fin du mot *Lateran.* et ce qui suit, dans le titre, sont de seconde main.

lia universalia veneranda suscipere ac venerari que catholica Ecclesia suscipit et veneratur, in calce etiam ejusdem professionis addiciens : « Predecessorum » quoque nostrorum statuta sequentes, maxime Gregorii VII et Urbani II, que dampnaverunt dampnamus, que statuerunt statuimus, quod prohibuerunt prohibemus, quod confirmaverunt confirmamus. » Tunc ex ore omnium qui ad consulendum esterna deliberatione convenerant, Engolismensis episcopus Girardus hanc in scripto sententiam recitavit : « Privilegium illud quod non est privilegium, sed vere » debet dici pravilegium, pro liberatione captivorum » et Ecclesie a domno papa Paschali per violentiam » Henrici regis extortum, nos canonica censura et » ecclesiastica auctoritate juditio sancti Spiritus dampnamus et irritum esse judicamus atque omnino » quassamus ; et ne quid auctoritatis et efficacitatis » habeat penitus excommunicamus. » Tunc surgentibus ex consessu fratribus, gratie Deo et pontifici acte sunt quod, veritate liquidius patefacta, de medio ablata sit scandali et dissensionis occasio.

CXLI. — Hoc est juramentum quod domnus rex Lotarius tempore heresis filii Petri Leonis domno pape Innocentio prestitit ante fores basilice sancti Salvatoris, que Constantiniana appellatur, in die qua coronatus est ab ipso Innocentio, antequam coronam acciperet, domno Gencio Fraiapane juramentum computante, et Ottone nepote suo ac ceteris nobilibus Romanis ibi existentibus [1].

Ego Lotharius rex promitto et juro tibi domno pape Innocentio tuisque successoribus securitatem vite et membri et male captionis, et defendere papatum et honorem tuum, et regalia sancti Petri, que habes manutenere, et que non habes juxta meum posse recuperare.

22 Lotharius A — 28 Oct. A

1. Rome, 4 juin 1133. — Theiner, n° 14 ; *Mon. Germ. Leges*, t. II, p. 82 ; *Constitutiones*, t. I, p. 168. — Albinus, X 52. Serment prêté par Lothaire II au moment de son sacre. Il est à croire que ce texte provient du registre d'Innocent II, comme les pièces précédentes proviennent de celui de Pascal II.

CXLII. — De receptione pape Adriani a Frederico imperatore tempore coronationis sue [1].

Anno incarnationis dominice m°c°l°v°, indictione nⁱᵃ, v° idus junii, pontificatus vero domni Adriani pape [ii]n anno i°. Cum domnus Fredericus Romanorum rex Romam in imperatorem coronandus accedens in territorium Sutrinum cum exercitu advenisset, ivit ad eum de civitate Nepesina domnus papa. Et cum Ar. tunc Coloniensis archiepiscopus et multi de principibus illius exercitus ei obviam exivissent, ad tentorium regis eum cum jocunditate nimia et competenti honorificentia conduxerunt. Ubi quia rex in stratoris officio exhibendo et tenendo treuga illum honorem domno pape nequaquam exhibuit qui ab antecessoribus ejus Romanorum regibus ob apostolorum principis reverentiam Romanis consueverat pontificibus exhiberi, ceperunt qui cum domno papa venerant contristari et de subtracta ei consueta reverentia murmurare. Quocirca domnus papa eum ad osculum non recepit. Unde remanente ibidem exercitu, totus sequens dies sub istius rei disceptatione decurrit, asserentibus cardinalibus donnum imperatorem de antique consuetudine ac Romane ecclesie dignitate donno pape stapedem debuisse tenere, quibusdam autem de principibus exercitus denegantibus. Propter quod quidam cardinales discesserunt. Tandem vero antiquioribus principum et illis qui cum imperatore Lotario ad domnum papam Innocentium venerant requisitis, et investigata ex relatione illorum et veteribus monumentis prisca consuetudine, judicio imperialis curie decretum est et communi principum favore firmatum quod donnus imperator pro apostolorum principis et sedis apostolice reverentia exhiberet stratoris officium

2 tempore sue] ex registro ipsius pape capitulo lxxxiii A — 4 VI id. A — 13 streugua A — 19 Quocirca] Qua de re A — 25 propter quod *om.* A

1. 8, 9 juin 1155. — Muratori, *Ant.*, t. I, p. 117 ; Watterich, t. II, p. 342. — Albinus, X 53. On voit par Albinus que nous avons affaire à un fragment du registre d'Adrien IV. Récit de l'incident de l'étrier, entre Frédéric Barberousse et le pape Adrien. Boson, dans sa vie d'Adrien IV (*L. P.*, t. II, p. 391), raconte les mêmes événements avec un peu plus de détail, mais souvent dans les mêmes termes. Les deux récits dépendent littérairement l'un de l'autre. Il est du reste fort possible qu'ils soient tous deux de la main de Boson.

et streguam domno pape teneret. Tertio itaque die movit imperator inde exercitum et castra metatus est juxta lacum qui dicitur Jausa, in territorio Nepesino. Ibique, sicut constitutum fuerat inter principes, domno papa appropinquante tentorio suo, imperator per aliam viam obviam veniens, descendit eo viso de equo, et in conspectu exercitus in omni alacritate officium stratoris implevit et streguam ipsius tenuit; et tunc primo eum ad osculum domnus papa recepit.

CXLIII. — Littere Frederici imperatoris Tiburtinis civibus super concessione Tiburtine civitatis facta Romane ecclesie ab eodem [1].

Fredericus Dei gratia Romanorum imperator semper augustus universis civibus Tiburtinis tam minoribus quam maioribus gratiam suam et bonam voluntatem. Universitatem vestram nosse volumus quod ob reverentiam beati Petri principis apostolorum dilectissimo atque in Christo reverendo patri nostro Adriano pape civitatem dimisimus Tiburtinam, salvo tamen per omnia jure imperiali. Huius rei gratia omnes et singulos cives Tiburtinos a fidelitate quam nobis nuper iurastis absolvimus, attentius vobis precipiendo mandantes quatinus eidem venerabili pape fideliter assistatis, devote serviatis, eique sicut domino obedire studeatis, scientes, sicut jam dictum est, a iuramento fidelitatis quod nuper fecistis vos absolutos, salvo in omnibus jure imperiali.

CXLIIII. — Juramentum Tiburtinorum super fidelitate facta domno pape Innocentio, super vite ipsius securitate, conservandis et defendendis regalibus sancti Petri [1].

Ego ille ab hac hora in antea fidelis ero beato Petro et domino meo pape Innocentio ejusque successoribus canonice intrantibus. Non ero in facto neque in consilio aut in consensu ut vitam perdant aut membrum vel capiantur mala captione. Consilium quod per se vel per suum nuntium aut per suas litteras michi manifestaverint, ad eorum dampnum me sciente nulli pandam. Si eorum certum dampnum sciero, si possum remanere faciam; sin autem, aut per me aut per meum nuntium vel per talem personam quam pro certo credam eis dicturam, significabo. Papatum Romanum, civitatem Tiburtinam, donnicaturas et regalia que Romani pontifices ibidem habuerunt, et munitionem pontis Lucani, Vicovarum, Sanctum Polum, Castellum Boverani, Cantalupum et Burdellam, Cicilianum, et alia regalia beati Petri, que habet adjutor ero ad retinendum, que non habet ad recuperandum, et recuperata ad retinendum et defendendum contra omnes homines. Comitatum quoque et rectoriam ejusdem civitatis Tiburtine in potestate domni pape Innocentii et successorum ejus libere dimittam, et ad ordinandum et retinendum in beneplacito eorum, de quacumque persona voluerint, fideliter juvabo. Hec omnia bona fide sine fraude et malo ingenio observabo.

CXLV. — Juramentum archiepiscoporum de obedientia beato Petro et suis successoribus exhibenda [2].

Ab hac hora et in antea fidelis ero et obediens beato Petro et pape illi suisque successoribus, qui per meliores cardinales intraverint. Non ero in consilio neque in facto ut vitam aut membra aut papatum perdant aut capti sint mala captione. Ad sinodum ad

2 inde *om.* A — 3 Jaula A — 8 streguam A
10 Littere etc. c, Tiburtinis AC — 14 maj. q. min. A — 19 Tyb. A — 23 adsist. A
28 super etc. c, *om.* AC

15 ibi A
27 de etc. *om.* AC, *suppl.* c — 30 illi Gregorio A — 33 cautione C

1. Juin 1155. — Theiner, nº 21. — Albinus, X 58. L'empereur Frédéric I déclare aux gens de Tibur qu'il remet leur ville aux mains du pape. Sur les circonstances de cette remise, v. Boson, vie d'Adrien IV (*L. P.*, t. II, p. 393), où cette lettre est intégralement reproduite.

1. Muratori, *Ant.*, t. VI, p. 251 : Theiner, nº 21. — Albinus, XI 32. Serment prêté au pape Innocent II par les gens de Tibur.

2. Muratori, t. VI, p. 265. — Albinus, X 57. Cette formule de serment, comme on le voit par Albinus, est du temps de Grégoire VII.

quam tue vocabunt, vel per se vel per suos nuntios vel per suas litteras, veniam et canonice obediam, aut si non potero legatos meos mittam. Papatum Romanum et regalia sancti Petri adjutor ero ad tenendum et defendendum, salvo meo ordine. Consilium vero quod mihi credideriut per se aut per nuntios suos sive per litteras nulli pandam me sciente ad eorum dampnum. Legatum Romanum eundo et redeundo honorifice tractabo et in necessitatibus suis adjuvabo. His quos nominatim excommunicaverint scienter non communicabo. Romanam ecclesiam per secularem militiam fideliter adjuvabo cum invitatus fuero. Hec omnia observabo nisi quantum sua certa licentia remanserint.

CXLVI. — Juramentum episcoporum a Romano pontifice consecratorum [1].

In nomine domini Dei et salvatoris nostri Jesu Christi, anno sancte incarnationis ejus millesimo illo. Promitto ego ille episcopus sancte illius ecclesie vobis beato Petro apostolorum principi vicarioque tuo beatissimo pape domino meo illi ejusque successoribus, per Patrem et Filium et Spiritum Sanctum Trinitatem inseparabilem et hoc sacratissimum corpus tuum, me omnem fidem et puritatem sancte fidei catholice exhibere et in unitate fidei Deo cooperante persistere, in qua omnium christianorum salus esse sine dubio comprobatur, et nullo modo contra unitatem communis et universalis Ecclesie suadenti quippiam consentire, sed ut dixi fidem et puritatem meam atque conc[u]rsum tibi utilitatibusque ecclesie tue cui a Domino Deo data est potestas ligandi et solvendi et predicto vicario tuo atque successoribus ejus per omnia exhibere; promitteus pariter festinare omni annisu ut semper pax quam Deus diligit inter Romanam rem-

6 mihi *om.* A

15 *Sine tit.* D, *qui habet in margine :* Ex libro Romanorum pontificum qui vocatur diurnus — 17 et *om.* D — 19 eccl. ill. D — 25 operante D — 26 omnis D — 29 concorsum C — 31 solvendique D

1. Muratori, t. V, p. 268. — Albinus X 49; Deusdedit, IV 162 (Ed. Martinucci, p. 505). C'est le n° 76 du *Liber Diurnus*, où cette formule figure sous le titre *Indiculum episcopi de Langobardia.*

publicam et nos, hoc est gentem Longobardorum, conservetur, et nullo modo contra agere facere quippiam adversum promitto, quatinus in omnibus fidem meam sincerissimam exhibeam. Quod si, quod absit, contra hujus promissionis mee seriem aliquid ingenio vel occasione temptavero vel contra catholicam legem, reus inveniar eterno judicio et ultionem Ananie et Saphire incurram, qui etiam tibi beato Petro de rebus propriis fraudem fecere et falsa dicere presumpserunt. Hunc autem indiculum sacramenti ego ille episcopus manu propria subscripsi, atque positum super sacratissimum corpus tuum, sicut superius legitur, Deo teste et judice, prestiti sacramentum quod observare promitto.

CXLVII. — Juramentum episcoporum vel abbatum qui a Romano pontifice consecrantur [1].

Ego N. episcopus ab hac hora in antea fidelis ero et obediens beato Petro sancteque apostolice Romane ecclesie et domino meo pape illi ejusque successoribus canonice intrantibus. Non ero in consilio neque in facto ut vitam perdent aut membrum vel capiantur mala captione. Consilium quod mihi per se aut per litteras aut per nuntium crediturisunt ad eorum da[m]pnum me sciente nulli pandam. Papatum Romanum et regalia sancti Petri adjutor ero ad retinendum et defendendum, salvo meo ordine, contra omnes homines. Vocatus ad sinodum veniam, nisi prepeditus fuero canonica prepeditione. Legatum apostolice sedis quem certo legatum ejus cognovero in eundo et redeundo honorifice tractabo et in suis necessitatibus adjuvabo. Apostolorum limina singulis annis aut per me aut per meum nuntium visitabo, nisi ego absolvar licentia. Possessiones ad mensam mei episcopatus pertinentes de novo non infeudabo neque locabo neque alienabo inconsulto Romano pontifice. Sic me Deus adjuvet et hec sancta Dei evangelia.

3 quatenus D — 5 aliquid <facere quolibet modo aut> D — 7 et *om.* D — ultionem <animc mee> A — 8 Annanie D — et *om.* D — Zaphire A, Saffire D — tibi *om* D — 11 suscripsi D — 12 super] supra D — 14 observare] et servare D

1. Muratori, t. VI, p. 265. — Ce serment n'est pas dans le recueil d'Albinus.

CXLVIII. — Juramentum episcoporum pallia suscipientium [1].

Ego ille archiepiscopus ab hac hora in antea fidelis ero sancto Petro sancteque Romane ecclesie et domino meo pape illi suisque successoribus electione meliorum cardinalium intrantibus. Non ero in consilio aut in facto ut vitam perdant aut membra aut capti sint mala captione. Consilium vero quod mihi credituri sunt per se aut per nuntios suos sive per litteras nulli manifestabo ad eorum dampnum me sciente. Papatum Romanum et regalia sancti Petri adjutor eis ero ad retinendum et defendendum, salvo meo ordine. Legatum Romanum eundo et redeundo honorifice tractabo et in suis necessitatibus adjuvabo. Vocatus ad sinodum venire non differam, nisi prepeditus canonica excusatione vel prepeditione. In natalitiis Apostolorum eorum limina visitabo aut per me aut per nuntium meum nisi apostolica licentia remaneam. Sic me Deus et cetera.

CXLIX. — Palleum datur archiepiscopis seu episcopis super altare a diaconibus cardinalibus et subdiaconibus Romane ecclesie in hec verba [2] :

Ad honorem Dei et sancte Marie virginis et beatorum apostolorum Petri et Pauli et sancte Romane ecclesie atque corumisse tibi illius ecclesie tradimus tibi palleum de corpore beati Petri sumptum, plenitudinem scilicet pontificalis offitii, ut utaris eo infra ecclesiam certis diebus qui nominantur in privilegiis ab apostolica sede tibi concessis, et in eo potestatem habeas consecrandi episcopos et celebrandi concilia.

1 pallia susc.] qui in Romana ecclesia consecrantur et ab ea pallium accipiunt D, *et in margine* : Ex registro pape Alexandri — 3 ille] Wibertus Ravennas AD (Guibbertus D) — 5 illi] Alexandro AD — 18 Deus adjuvet et hec sancta evangelia AD 29 hab. pot. A

1. 1070. — Muratori, t. VI, p. 265. — Albinus, X 46; Deusdedit, IV 162. La formule, démarquée par Cencius, a conservé, dans le texte d'Albinus, les noms de Guibert de Ravenne et d'Alexandre II.

2. Muratori, t. VI, p. 266. — Albinus, XI 16.

CL. — Juramentum scismaticorum quando ab Ecclesia recipiuntur [1].

Ego N. refuto et anathematizo omnem heresim extollentem se adversus Romanam et catholicam Ecclesiam et precipue scisma et heresim Octoviani. Ordinationem quoque ejus irritam esse pronuntio et ab hac hora in antea fidelis ero beato Petro et sancte Romane ecclesie et domino meo pape Alexandro ejusque successoribus canonice intrantibus. Sic me Deus adjuvet et cetera.

CLI. — Juramentum illius qui deponitur [2].

Ego ille promitto omnipotenti Deo et beato Petro apostolorum principi quod in quocumque tempore legatus apostolice sedis directus a domno illo papa vel aliquo successorum item Romanorum pontificum ad me venerit, infra terminum quem idem legatus mihi constituerit illum episcopatum omni sublata occasione vel fraude dimittam et cum bona fide studebo quatinus ecclesia illa secundum Deum ordinetur, nichil acturus me sciente per me aut per aliquam personam a me summissam unde eadem ecclesia vel clerici ejus meo studio vel malitia lesionem aut detrimentum accipiant, neque aliquo inveniam studio ut Romane legationi resistatur. Sic me Deus.

CLII. — Juramentum archiepiscoporum, quod venire debent ad synodum sedis apostolice legatorum et

4 <sanctam> Rom. A — 5 Octav. A — 7 fidelis <et obediens> A — 10 et ista sancta evangelia A

11 eius D, *qui habet in margine* : Ex registro vii pp. GG. cap. xviiii lib. iii. — 12 ille] Wibertus A, Guibertus D — 14 directo A — 15 succ. <suorum> AD — 17 const. mihi D — illum ep.] Ravennatem (-nantem D) archiepiscopatum AD — 18 quatenus D — 22 aut] vel D — 24 Deus <adjuvet et hec sancta evangelia> A

25 Juramentum ejus qui dicit se non potuisse venire ad synodum D, *et in margine* : Ex V lib. eiusdem, cap. xvii. — archiepiscoporum etc. c, Remensis archiepiscopi A

1. Albinus, XI 15. Pièce relative au schisme d'Octavien (Victor IV, 1159-1164) contre Alexandre III.

2. Albinus, X 47; Deusdedit, IV 162. Ici encore la date de la pièce est fournie par le nom de Guibert de Ravenne, conservé par Deusdedit et Albinus, mais effacé par Cencius.

TRACTARE FIDELITER ORNAMENTA ET PREDIA ECCLESIE SIBI COMMISSE [1].

Ego ille archiepiscopus pro superbia non dimisi quod non veni ad sinodum illam ad quam me vocavit legatus domni pape illius. Itaque si vocatus nuntio vel litteris apostolice sedis fuero, nullo malo ingenio et nulla fraude me subtrahan, sed veniens diffinitioni et judicio hujus ecclesie fideliter obediam. Quod si domno pape illi et successori suo placuerit me de objectis ante legatum suum respondere, id per omnia faciam. Thesauros vero et ornamenta et predia ecclesie mihi commisse ad honorem ipsius ecclesie fideliter tractabo et ad resistendum justicie ea non alienabo, nec aliquo studio inveniam ut Romane legationi resistatur. Sic me Deus et cetera.

CLIII. — JURAMENTUM NUNTIORUM OTTONIS FUTURI IMPERATORIS [2].

Domno illi pape rex ille per nos promittit et jurat per Patrem et Filium et Spiritum Sanctum et per hoc lignum vivifice crucis et has reliquias sanctorum, quod si permittente Deo Romam venerit, sanctam Romanam ecclesiam et eundem domnum illum papam rectorem ipsius exaltabit secundum suum posse, si vivum eum invenerit; sin autem, eum qui est... sua voluntate et suo consensu aut suo consilio aut sua exhortatione perdet, neque ipse nec aliquis successorum ejus. Et in Roma nullum placitum aut ordinationem faciet de omnibus que pape et Romanis pertinent. Cuicunque autem regnum Ithalicum committet, jurare faciet illum, ut adjutor sit domno pape et successoribus ejus ad defendendam terram sancti Petri, secundum suum posse. Sic adjuvet Deus eundem regem et cetera.

CLIIII. — JURAMENTUM HENRICI IMPERATORIS DE STANDO JUSTITIE, CONCILIO AC JUDICIO DOMNI PAPE GREGORII SUPER MURMURATIONE ET DISSENTIONE QUAM HABUERUNT ARCHIEPISCOPI ET ALII ECCLESIARUM PRELATI ET REGNI THEOTONICORUM PRINCIPES CONTRA EUM [1].

Ego rex Henricus de murmuratione et dissensione quam nunc habent contra me archiepiscopi et episcopi, abbates, duces et comites, ceteriique principes regni Theutonicorum, et alii qui eos in eadem dissensionis causa secuntur, infra terminum quem domnus papa Gregorius constituerit, aut justiciam secundum judicium ejus aut concordiam secundum consilium ejus faciam, nisi certum impedimentum mihi vel sibi obsisterit, quo transacto, ad peragendum idem paratus ero.

Item si idem domnus papa Gregorius ultra montes seu ad alias partes terrarum ire voluerit, securus erit ex mei parte et eorum quos constringere potero ab omni lesione vite et membrorum ejus seu captione, tam ipse quam qui in ejus conductu vel comitatu fuerint, seu qui ab illo mittuntur, vel ad eum de quibus-

3 ille] Manasses Remensis AD — 4 illam] Augustodunensem AD (Augustud. D) — 9 et] vel D — 10 idem AD — 11 <Remensis> ecclesie AD — 13 neque D — 14 Rome A, Rom̃ C — 15 et cetera *om.* C

16 JURAMENTUM FUTURI IMPERATORIS D, *et in margine :* HOC SACRAMENTUM INVENIT SCRIPTOR HUJUS LIBRI IN SAXONIA, IN MONASTERIO QUOD DICITUR LUINEBURG; JURAMENTUM NUNTIORUM OTTONIS FUTURI IMPERATORIS, QUOD EST IN SAXONIA IN MONASTERIO QUOD DICITUR LIUNEBURG A — 18 illi pape rex ille] domno Johanni pape XII rex Otto AD — 22 illum] Johannem AD

2 qui est] qui legaliter illi succedet. Et nunquam vitam aut membra neque ipsum honorem quem habet et qui eum habiturus est D — 3 voluntate <aut suo consensu> AD — 4 neque AD — 6 pertinent <sine consilio domni pape> D — 10 domnum regem Ottonem et hec sancta evangelia et hec sacrosancta sanctuaria AD

12 DE STANDO etc. c, EX IIII LIBRO REGISTRI VII GREGORII PAPE, CAP. VI A; IMPERATORIS etc. *om.* D, *qui habet in margine :* EX IIII° LIBRO REG. PP. GG. VII CP. VI. — 17 Heinricus D — 20 Teut. AD — dissensione causam A — 28 eorum *om.* D

1. Muratori, t. VI, p. 267. — Albinus, X 48; Deusdedit, IV 162 (Martinucci, p. 504), dans ce dernier avec la note marginale : *ex V libro ejusdem (Gregorii), cap. XVII.* C'est, en effet, la référence exacte à une lettre de Grégoire VII (J , 5067), du 9 mars 1078, où ce serment est reproduit. Ici encore, Cencius a fait disparaître les noms propres, pour transformer en formule une pièce de nature spéciale, qui ne se prête guère à une telle adaptation.

2. *M. G. Leges*, t. II, p. 29; *Constitutiones*, t. I, p. 23. — Albinus, X 43; Deusdedit, IV 161. Cette formule de promesse, comme il résulte du texte de Deusdedit et d'Albinus, est reproduite d'une pièce établie en 962, avant le sacre d'Otton I.

1. 28 janvier 1077. — *M. G. Leges*, t. II, p. 50; *Constitutiones*, t. I, p. 115. — Albinus, X 44; Deusdedit, IV 161 (Martinucci, p. 502). C'est la célèbre promesse de Canossa.

cunque terrarum partibus venerint, in eundo et redeundo vel alicubi immorando; neque aliquod aliud impedimentum habebit ex meo consensu, quod contra honorem ejus sit; et si quis ei fecerit, cum bona fide, secundum meum posse, illum juvabo. Sic me Deus adjuvet et cetera.

Actum Canusie v kal. febr., indictione XV, anno domini nostri Jesu Christi M°LXX°VII°, presentibus episcopis Uberto Prenestino, Gerardo Hostiensi, cum cardinalibus Romanis Petro tituli sancti Grisogoni, et Conone tituli sancte Anastasie, et Romanis diaconibus Gregorio et Bernardo, et subdiacono Humberto. Item ex parte regis interfuerunt Bremensis archiepiscopus et episcopus Vercellensis et Osnabrugensis et abbas Cluniacensis et multi nobiles viri.

CLV. — Juramentum regum et aliorum principum de ordinatione facta per Constantinum imperatorem super ecclesiis et juribus earundem [1].

Ab hac hora ego ille fidelis ero per rectam fidem beato P. apostolo ejusque vicario domno pape illi qui nunc in carne vivit et successoribus ejus meliorum cardinalium electione intrantibus. De ordinatione vero ecclesiarum et de terris vel censu quem Constantinus imperator vel Karolus sancto Petro dederunt et de omnibus ecclesiis vel prediis que apostolice sedi ab aliquibus viris vel mulieribus aliquo tempore sunt vel fuerint oblata vel concessa et in mea sunt vel fuerint potestate, ita conveniam cum papa ut periculum sacrilegii non incurram et Deo sanctoque Petro adjuvante Christo dignum honorem et utilitatem impendam, et eo die quo illum prius videbo fideliter per manus meas miles sancti Petri et illius efficiar. Sic me Deus adjuvet et cetera.

2 morando D — aliud aliquod AD — 4 cius] suum AD — 6 cetera] hec sancta evangelia AD — 9 Umberto AD — Giraldo D — cum *om.* D — 10 Grisochoni A, Chrisogoni D — 12 Umberto D — 14 episcopi D

16 Jur. etc.] Item aliud D, *qui habet in margine* : Ex eodem reg. lib. v cp. xxvii ; de ordinatione etc. *add.* c — 19 hora <et deinceps> D — 24 Carolus A — 29 sanctoque] sanctorum A — 31 et *om.* A — 33 cetera] hec sancta evangelia AD

1. Albinus, X 45 ; Deusdedit, *l. c.* Pièce du temps de Grégoire VII, insérée dans une des lettres de son registre (VIII, 26 = J. 5206).

CLVI. — Qualiter judex et scriniarius a Romano pontifice instituantur [1].

Cum presentatur domno pape ille qui judex est ordinandus, examinatur prius a cardinalibus qualiter se in legum doctrina intelligat, et si legitime natus fuerit et laudabiliter conversatus. Qui si idoneus repertus fuerit omnium, et fidelitatem secundum consuetudinem Romanorum domno pape humiliter exhibet. Sed in ejus juramento hoc additur : « Causas quas judicandas suscepero, post plenam cognitionem maliotiose non protraham, sed secundum leges et bonos » mores sicut melius cognovero judicabo. Instrumentum quoque falsum, si in placito id manus meas » forte devenerit, nisi exinde periculum mihi immineat, cancellabo. » Tunc pontifex codicem legis ejus manibus porrigens dicit : « Accipe potestatem » judicandi secundum leges et bonos mores. »

CLVII. — Quomodo scriniarius instituatur et quod sacramentum prestare debeat [2].

De scriniario eodem modo fit, sed juramento ejus hoc additur : « Cartas publicas nisi ex utriusque partis consensu non faciam. Et si forte ad manus meas » instrumentum falsum devenerit, nisi exinde mihi » periculum immineat, cancellabo. » Tunc pontifex dat ei pennam cum calamario, sic dicens : « Accipe » potestatem condendi cartas publicas secundum leges » et bonos mores. »

CLVIII. — Sacramentum hostiariorum Palacii [3].

In nomine Domini. Anno dominice incarnationis

6 ydoneus reppertus A
18 *Tit. om* AC, *add.* c.
28 Juramentum A

1. Muratori, t. I, p. 687. — Albinus, XI 17.
2. Muratori, *l. c.* — Albinus, *l. c.*
3. 22 janvier 1188. — Muratori, t. I, p. 121. — Cette pièce et la suivante figurent aussi dans le recueil d'Albinus, XI 44, 45. Mais au lieu du pape Clément III et du camérier Cencius, elles nomment le pape Adrien IV et le camérier Boson, et la première est datée du 22 décembre 1157.

M°C°LXXX°VIII°, anno primo pontificatus domni Clementis pape III, indictione VI, mense januarii, die XXII, amministrante domno Cencio domni pape camerario. Ego Bobo Capotianus prior hostiariorum, et Romanus Tedelgarius, et Ranusius, Johannes Topus, Rocanellus, Johannes Bonusfilius, Stephanus Pictor, cum aliis sociis nostris, constituti hostiarii in Lateranensi palatio per dominum papam, ab hac hora in antea fidelis ero eidem domno pape, suisque catholicis successoribus et ecclesie Romane. Non ero in facto, consilio vel consensu, ut vitam perdant aut membra vel capiantur mala captione etc. sicut in juramento Romanorum continentur. Custodiam quoque predicti palatii et basilice sancti Laurentii et sancti Silvestri fideliter faciam in vita et morte Romanorum pontificum. Non furabor neque diripiam neque consentiam meo posse furari vel diripi de reliqui[i]s, auro, argento, gemmis, palliis, ornamentis, libris, cartulis, oleo, plumbo, ferro, ere, lapidibus, portis, lignis, tabulis ipsius palatii et earundem ecclesiarum et Romanorum pontificum. Hec omnia juro et observabo per bonam fidem sine fraude et malo ingenio. Sic me Deus.

CLVIIII. — Quod ostiarii de mandato camerarii debent ostia fideliter custodire.

Ego predictus Cencius camerarius ex parte domni pape precipio vobis hostiariis, ut amodo ebdomadam in vice vestra faciatis; vel si justam excusationem habueritis, unusquisque vestrum committat ebdomadam uni de sociis vestris hostiariis. Et venietis ad faciendum servitium domno pape in ipso palatio cum sociis vestris omnibus in Assumptione sancte Marie pro custodiendo palatio, in Nativitate Domini, in Pasca, et etiam in die Jovis sancti; et quandocumque, et qualitercumque placuerit camerario qui erit per tempora. Et semper in vocatione cameriariorum habebitis omnes comestionem. Et non habeatis potestatem mittere aliquem in scola, nisi de mandato camerarii. Et non teneat claves basilice sancti Laurentii et palatii, nisi hostiarius juratus.

CLX. — Incipit ordo Romanus ad benedicendum imperatorem, quando coronam accipit.

Promissio imperatoris [1]:

In nomine Christi promitto, spondeo atque polliceor ego N. imperator coram Deo et beato Petro, me protectorem ac defensorem esse hujus sancte Romane ecclesie in omnibus utilitatibus, in quantum divino fultus fuero adjutorio, secundum scire meum et posse.

Dehinc oracionem primam det Albanensis episcopus ante portam argenteam basilice beati Petri :

Deus in cujus manu corda sunt regum, inclina ad preces humilitatis nostre aures misericordie tue, et imperatori nostro N. famulo tuo regimen tue appone sapientie, ut haustis de tuo fonte consiliis et tibi placeat et super omnia regna precellat.

Orationem vero secundam det episcopus Portuensis intra ecclesiam beati Petri in medio rote :

Deus, inenarrabilis auctor mundi, conditor generis humani, gubernator imperii, confirmator regni, qui ex utero fidelis amici tui patriarche nostri Abrahe preelegisti regem seculis profuturum, tu presentem regem hunc cum exercitu suo per intercessionem om-

1 M°C°LVII, anno V pont. domni Adriani IIII pp. indictione VII, mense dec. die XXII, amm. domno Bosone card. diacono ss. Cosme et Damiani et ejusdem d. p. magistro camerario. Ego Petrus Pazzo, Bonofiliolus diaconus et ego Andreas scriniarius, constituti etc. A — 5 *in* C *verba* Joh. Topus *usque ad* sociis nostris *rescripta sunt super rasuram.* — 15 et <in> A — 22 Deus] A *add.* et hec sancta ejus evangelia. Ego supradictus Andreas scriniarius hoc scripsi.

23 Quod etc. c, Mandatum camerarii domni pape A, Mandatum camerarii super eadem re C — 25 Ego predictus Boso, magister camerarius A — 29 consociis A — 31 Marie, in Natale Domini, in Cena Domini et Pascha, Ascensione et Litaniis majoribus et dominica Palmarum cum palmis; et venietis si volueritis, sicut antiqua consuetudo fuit, in consecratione omnium archiepiscoporum, episcoporum, cardinalium, abbatum, judicum et scriniariorum. Prohibemus autem ut nullus teneat claves basilice sancti Laurentii et palatii, nisi hostiarius juratus A — pro custodiendo *usque ad* non teneat, *manu posteriori super rasuram* C

20 regum etc. A, *qui sequentia om. usque ad finem orationis* — 27 generis *etc. usque ad finem orationis om.* A

1. Muratori, t. I, p. 99. — Albinus, XI 14, très abrégé pour les formules. Nous avons ici une forme succincte du rituel pour le sacre impérial. Une note marginale renvoie à l'*Ordo* complet, inséré après coup dans le manuscrit. Elle est ainsi conçue : *Si quis vult bene scire benedictionem etc. imperatoris et quid imperator debeat facere domno pape et Urbi in coronatione sua et qualiter domnus papa debeat eum benedicere et coronare, requirat in primo capite hujus libri et primo quaterno.*

uium sanctorum uberi benedictione locupleta, et in solium] regni [firma stabilitate conecte. Visita eum, sicut Moysen in rubo, Jesum Nave in prelio, Gedeon in agro, Samuelem in templo, et illa eum benedictione siderea ac sapientie tue rore perfunde, qua beatus David in psalterio, Salomon filius ejus te remunerante percepit e celo. Sis ei contra acies inimicorum lorica, in adversis galea, in prosperis patientia, in protectione clipeus sempiternus. Presta ut gentes illi teneant fidem, proceres sui habeant pacem, diligant caritatem, abstineant se a cupiditate, loquantur justiciam, custodiant veritatem; et ita populus ille pullulet coalitus benedictione eternitatis ut semper maneant tripudiantes in pace victores. Quod ipse prestare dignetur.

Deinde vadant ante confessionem beati Petri apostoli, et prosternat se pronum in terra, et archidiaconus faciat letaniam. Qua finita, episcopus Hostiensis ungat ei de oleo exorcizato brachium dextrum et inter scapulas, et dicat hanc orationem :

Domine Deus omnipotens, cujus est omnis potestas et dignitas, te supplici devotione atque humillima prece deposcimus, ut hunc famulo tuo prosperum imperatorie dignitatis concedas effectum, ut in tua dispositione constituto ad regendam Ecclesiam tuam sanctam nihil ei presentia officiant, futuraque non obsistant, sed inspirante sancti Spiritus tui dono, populum sibi subditum equo justicie libramine regere valeat, et in omnibus operibus suis te semper timeat, tibi jugiter placere contendat. Per... in unitate ejusdem.

Sequitur hec oratio :

Deus Dei filius Jesus Christus dominus noster, qui a Patre oleo exultationis unctus est pre participibus suis, ipse per presentem sacri unguinis effusionem, Spiritus Paracliti super caput tuum infundat benedictionem, eandemque usque ad interiora cordis tui penetrare faciat, quatinus hoc visibili et tractabili dono invisibilia percipere, et temporali regno justis miserationibus exsecuto, eternaliter conregnare merearis, qui solus sine peccato vivit et gloriatur cum Deo Patre in unitate Spiritus sancti, per.

Demum vero pontifex Romanus sursum ante altare imponit ei diadema in capite, dicens :

Accipe signum glorie in nomine Patris et Filii et Spiritus sancti, ut spreto antiquo hoste, spretisque contagiis vitiorum omnium, sic judicium et justitiam diligas et ita misericorditer vivas, ut ab ipso domino nostro Jesu Christo in consorcio sanctorum eterni regni coronam percipias. Qui cum Patre et Spiritu sancto vivit.

CLXI. — Juramentum totius patrimonii beati Petri [1].

Ab hac hora in antea ego ille procurator totius patrimonii beati Petri apostoli quod est in illis et illis locis fidelis ero sancte Romane ecclesie et domino meo illi pape suisque successoribus qui meliorum cardinalium electione intraverint. Et non queram in aliquo minuere bona patrimonii beati Petri neque aliquam inde absque nutu domni pape vel fidelibus ordinatis ejus investicionem vel locationem alicui faciam, neque aliquo inveniam studio cum aliquo homine intra vel extra patrimonium faciendi vel recipiendi sacramentum aut inveniendi divisiones que aliquo modo Romane ecclesie obsint; neque per me neque per suppositam personam studebo qualicumque modo reddendi malum meritum aut faciendi dampnum cuilibet de fidelibus sancte Romane ecclesie de his que ad fidelitatem ejus egerunt vel agent. Sic me Deus adjuvet et hec sancta evangelia. Quod si contra hec omnia vel contra aliquid horum aliquando fecisse accusatus fuer[o], et vel juxta juditium domni pape vel ejus legati me inde non potero defendere vel noluero cum inde fuero interpellatus, in presenti procuratione[m] absque omni controversia dimittam et perjurii reatum omnimodis judicer incurrisse.

CLXII. — Juramentum R. ducis Apulie de annua pensione II denariorum papiensium [quam] pro unoquoque jugo boum Romane ecclesie dare debet [2].

Ego Robertus Dei gratia et sancti Petri dux Apulie

3 rubro C — 21 potestas] *cetera om.* A — 33 exultationis et cetera A, *qui reliqua omittit*

5 totius patrimonii rectoris tenentis patrimonium A ; *titulum om.* D — 6 totius *om.* AD — 7 est *om.* A — ill. et in ill. loco AD — 11 aliqua A — 15 <praefatum> patr. AD — 21 egerint A — adjuvent D — 24 fuerit C — 26 procurationem D, procuratione AC — 27 omnia D — controversiam D

29 *tit. om.* D — de annua add. c, juramentum ducum Apulie Calabrie et Sicilie A

1. Albinus, X 38; Deusdedit, III 155.

2. Melfi, août 1059. — Albinus, X 39; Deusdedit, III 156. Ro-

et Calabrie et utroque subveniente futurus Sicilie, ad confirmationem traditionis et ad recognitionem fidelitatis, de omni terra quam ego proprie sub dominio meo et quam adhuc nulli ultramontanorum ita concessi ut teneat, promitto me annualiter pro unoquoque jugo boum pensionem, scilicet duodecim denarios papiensis monete, persoluturum beato Petro et tibi domino meo Nicholao pape et omnibus successoribus tuis, aut tuis aut tuorum successorum nuntiis. Hujus autem pensionarie redditionis erit semper terminus finito quoque anno, sancte Resurrectionis dies dominicus. Sub hac vero conditione hujus persolvende pensionis obligo me et omnes meos sive heredes sive successores tibi domino meo Nicholao pape et successoribus tuis. Sic me Deus.

CLXIII. — ALIUD JURAMENTUM EJUSDEM SUPER VITE IPSIUS SECURITATE, CONSERVANDIS ET DEFENDENDIS REGALIBUS SANCTI PETRI [1].

Ego Robertus Dei gratia et sancti Petri dux Apulie et Calabrie et utroque subveniente futurus Sicilie, ab hac hora et deinceps ero fidelis sancte Romane ecclesie et apostolice sedi et tibi domino meo Nicholao pape; in consilio vel facto unde vitam aut membrum perdas vel captus sis mala captione, non ero. Consilium quod mihi credideris et contradixeris ne illud manifestem, non manifestabo ad tuum dampnum, me sciente. Sancte Romane ecclesie ubique adjutor ero ad tenendum et adquirendum regalia sancti Petri ejusque possessiones pro meo posse, contra omnes homines. Et adjuvabo te, ut secure et honorifice teneas papatum Romanum; terramque sancti Petri et Principatus nec invadere nec acquirere queram nec etiam depredari presumam absque tua tuorumque successorum, qui ad honorem sancti Petri intraverint, certa licentia, preter illam quam tu mihi concedes vel tui concessuri sunt successores. Pensionem de terra sancti Petri quam ego teneo aut tenebo, sicut statutum est, recta fide studebo ut illam annualiter sancta Romana habeat ecclesia. Omnes quoque ecclesias que in mea consistunt dominatione cum earum possessionibus dimittam in tuam potestatem et defensor ero illarum ad fidelitatem sancte Romane ecclesie, et nulli jurabo fidelitatem nisi salva fidelitate sancte Romane ecclesie. Et si tu vel tui successores ante me ex hac vita migraveritis, secundum quod monitus fuero a melioribus cardinalibus, clericis Romanis et laicis, adjuvabo ut papa eligatur et ordinetur ad honorem sancti Petri. Hec omnia suprascripta observabo sancte Romane ecclesie et tibi cum recta fide, et hanc fidelitatem observabo tuis successoribus ad honorem sancti Petri ordinatis, qui mihi firmaverint investituram a te mihi concessam. Sic me Deus, et cetera.

CLXIIII. — ALIUD JURAMENTUM EJUSDEM SUPER CONSERVANDIS ET DEFENDENDIS REGALIBUS SANCTI PETRI CONTRA OMNES HOMINES EXCEPTA QUEDAM PARTE DE QUA DIFFINITIO NON EST FACTA [1].

Ego Robertus Dei gratia et sancti Petri Apulie, Calabrie et Sicilie dux, ab hac hora et deinceps ero fidelis sancte Romane ecclesie et apostolice sedi et tibi domino meo Gregorio universali pape, et cetera ut supra usque pro meo posse, contra homines omnes, excepta parte Firmane Marchie et Salerno atque Amalfi unde adhuc diffinitio facta non est. Et ad...

1 subvenite D — 4 ita] unquam A — 5 concessit D — 11 quoque] vero A — die dominico A — 12 vero *om.* A — 15 Si AD — <adjuvet et hec sancta Dei evangelia> AD (Dei *om.* A)

16 *Tit. om.* D — EORUMDEM A; SUPER etc. *add.* c — 23 vel <in> A — 24 consiliumque D — 27 tibique D — 28 et *om.* D, et <ad> A — 31 principatum A — 33 depredare D

6 mea] ea D — 7 persistunt A — 8 tua potestate A — 14 ordinatur et elig. A — 17 obs. <S. R.> D — 19 Si D — et haec sancta evangelia AD

20 *Tit om.* D — EORUMDEM A; SUPER etc. *add.* c — 24 Robbertus A — 28 omnes hom. AD — 30 Amalfia A — ad] *Hic cum pagina recta folii CL desinit prima manus codicis Vaticani* 8486.

bert Guiscard promet au pape Nicolas II un tribut de douze deniers par paire de bœufs, dans les états pour lesquels il a fait hommage au Saint-Siège. Voyez la pièce suivante.

1. Même date. — Albinus, X 40; Deusdedit, III 157. Serment de fidélité prêté par Robert Guiscard au pape Nicolas II.

1. 29 juin 1080. — Albinus, X 41; Deusdedit, III 158. La pièce provient du registre de Grégoire VII, l. VIII, c. 1 *a* (p. 426, Jaffé). Il n'y en a ici que le commencement. Le texte s'arrête au bas d'une page, au milieu d'un mot : *Et ad[juvabo te* etc. Albinus et Deusdedit l'ont en entier. C'est par suite d'un cas fortuit que la transcription n'a pas été poussée plus loin dans le manuscrit de Cencius. Tout ce qui suit est désormais d'une autre main que celle du copiste original.

CLXV. — Instrumentum castri Asturi pro CL libris domno pape Celestino obligati [1].

In nomine Domini. Anno dominice incarnationis M°C°XC°III° et anno III pontificatus domni Celestini III pape, indictione XI, mense aprili die XIIII. Nos quidem Leo Frajapane, ante presentiam domni Petri, Portuensis et sancte Rufine episcopi, et subscriptorum testium, propria nostra voluntate, pignori ponimus et obligamus vobis, domino Centio, Dei gratia diacono cardinali ecclesie sancte Lucie in Silice et domni pape camerario, ad opus et utilitatem prelibati domni Celestini III pape ejusque successorum, procuratorio nomine, ut inferius legitur, idest totam et integram medietatem nostram pro indiviso mixtam cum alia medietate Manuelis fratris nostri, videlicet totius rocce et castri Asture, cum terris, sementibus, silvis, pratis et pascuis vel aquis, vineis, domibus et casalinis, et denique cum omnibus suis usibus, utilitatibus et pertinentiis, intus et deforis, diete nostre medietati competentibus; que medietas arcis et castri, ut dictum est, cum suis pertinentiis nobis pertinet jure pignoris vel aliter, sicut per privilegium senatus apparet. Quam vero medietatem dicti castri et arcis cum suis pertinentiis amodo, dum hoc pignus duraverit, pro nobis et nostris heredibus vel successoribus, a prelibato domino papa et suis successoribus precario et ejus nomine possidemus pro centum quinquaginta libris bonorum proveniensium senatus, quas nobis, ut dictum est, pro dicto domno papa, procuratorio nomine et de ejus pecunia, mutuo datis et solvitis. De quibus nos bene quietos vocamus, et non solute pecunie exceptione dicti mutui omnino refutamus. Tali tenore, ut si ad sex menses, postquam nobis vel heredibus nostris predictus domnus papa, vel ejus successor dictam summam petierit, eam cum omni integritate non solverimus eis, potestatem et licentiam habeat ex tunc dictus domnus papa, vel ejus successor, sive ille cui commiserit, tam dictum pignus quam alia nostra bona sibi placentia auctoritate propria et sine juris offensa et alicujus curie proclamatione et specialiter senatus, ingredi et alii obligare, vendere, a[ut] aliter alienare, et etiam pro dicta summa plenarie satisfaccione, nisi ejus voluntas fuerit nobis plus in antea indutias dare, salvo precario et omni alia potestate, ut dictum est, ad ejus utilitatem, qua hora transacto dicto termino dictam summam recolligere voluerit; qua soluta, cartula hec vacua sit et ad nos revertatur. Et cedimus et mandamus vobis pro dicto domno papa omne jus et omnem accionem personalem et in rem, tam etiam ad agendum quam excipiendum, quod quamve in dicta medietate arcis et castri cum suis pertinentiis habemus, vel adversus quamcumque personam habere possemus, respectu tantum et occasione dicte summe centum quinquaginta librarum. Et refutamus que juris vel legum auxilio et spetialiter senatus, quo uti possemus quoquo modo ad infringendam prefatam obligationem et omnia que dicta sunt. Novissime autem tam pro nobis quam pro nostris heredibus et successoribus, vobis pro dicto domino papa et ejus successoribus, ut dictum est, procuratorio nomine hoc pignus, et omnia que predicta sunt, observare et defendere promittimus sub pena predicti mutui duppli; et soluta pena hec cartula firma permaneat. Quam scribere rogavi Johannem Leonis scriniarium, in mense et indictione suppradicta XI.

Domnus Bovatianus, testis.

Petrus de Altegio, testis.

Domnus Tostus, testis.

Petrus Paladinus, testis.

Jaquintus Stephani de Bovericis, testis.

Ego Johannes Leonis, sancte Romane ecclesie scriniarius, habens potestatem dandi tutores et curatores, emancipandi etiam, decretum interponendi et alimenta decernendi, complevi et absolvi.

1. 14 avril 1193. — Muratori, *Ant.*, t. III, p. 799. — Par devant Pierre, évêque de Porto et Sainte-Rufine, Léon Frajapane engage au pape, représenté par le cardinal camérier Cencius, sa moitié du château d'Astura, pour une somme de 150 livres.

6 an C

CL[X]VI. — Cartula refutationis Petri Latronis atque nepotis domno Innocentio pape III facte [1].

In nomine Domini. Anno dominice incarnationis M°C°XC°III° et anno III pontificatus domni Celestini III pape, indictione XI, mense julii, die III. Nos quidem Petrus Latro, filius quondam Petri Latronis, pro medietate subscripte rei, et ego Johannes Nicholai Marie Johannis, adjunctus curator Odoni filio dudum Odonis Petri Latronis, cujus domna Luciana avia et tutrix est, a manibus Johannis Donadei dativi judicis datus ad agendum et ad solutionem debitorum fatiendum et ad credita recipienda, sicut per instrumentum inventarii manu Leonis scriniarii conscriptum apparet; pro ipso minore, et pro altera medietate inferioris rei, ambo simul et pariter in presentia dominorum judicum Johannis Saxonis archarii et Henrici dativi, et per eorum auctoritatem atque decretum, quantum ad dictum minorem pertinet, propria nostra voluntate renuntiamus, et jure transactionis in omnibus et per omnia generaliter refutamus vobis domno Centio, Dei gratia sancte Lucie in Silice diacono cardinali et domni pape camerario, mandato quoque et procuratori in hac causa spetialiter constituto prefati domni Celestini Dei gratia summi et universalis tertii pape, ad opus et utilitatem ejus ejusque successorum perpetuo; id est omnes illas ducentas libras denariorum papiensium, quas quondam domnus Innocentius papa Petro Latroni, avo mei Petri Latronis, et proavo dicti minoris debuisse dinoscitur; pro quibus ei castrum Sari, Civitatem Veterem, Gobitam et casale quod dicitur Vulgare, in pignus concessit et in benefitium dedit, sicut per privilegium predicti domni pape Innocentii apparet; quod etiam pariter per privilegium quod mihi Petro et Odoni fratri meo, patri olim dicti minoris, domnus papa Alexander III ad ejus instar et in eundem modum innovandi animo fecit, nichilominus comparet; in quo nobis pro eisdem ducentis libris denariorum papiensium dicta castra obligavit et in benefitium dedit, preter Civitatem Veterem, quam tunc refutavimus. Que vero privilegia amodo in omnibus infringimus et cassamus; itaque nullius penitus momenti habeantur. Nec non et refutamus vobis, ut dictum est, omnes illas quinquaginta libras proveniensium, quas in alia manu prelibatus domnus papa Alexander nobis debuit, prout in suo privilegio nunc usque comparuit, quod pariter infringimus et cassamus, et predictum benefitium castrorum penitus refutamus. Quodcumque itaque jus et quamcumque actionem personalem et in rem sive ypothecariam adversus prelibatum dominum papam Celestinum et in ejus possessionibus et bonis, et spetialiter in dictis castris et casali nobis obligatis et in benefitium datis tam jure vel occasione benefitii quam etiam respectu obligationis et totius prefixe pecunie et ejus fructuum vel accessionum habemus vel habere quoquo modo possemus, etiam undecumque et quomodocumque usque modo cujuslibet cause vel rei occasione, adversus dominum papam Celestinum, et in dictis castris et aliis bonis [s]uis quevere vel litigare possemus, vobis pro eo et [s]uis successoribus, ut dictum est, procuratorio nomine, in omnibus et per omnia generaliter jure transactionis refutamus. Pro eo quod vos pro dicto domno papa, cujus procurator estis, et ex ejus pecunia pro omni jure nostro mihi Petro Latroni centum unctias boni auri de Rege solvitis causa transactionis, et mihi Johanni Nicholai pro dicto minore predicto jure transactionis, et decreto predictorum judicum alias centum auri unctias datis et solvitis, quas omnes pro ipso minore et eorumdem judicum decreto, pro paterno debito ipsius minoris solvo filiis quondam domni Stephani Normanni, qui partem ejusdem minoris castri Cereris intus et de foris nunc usque sub usuris pignori habuerunt, sicut per instrumentum manu Johannis Kalo scriniarii scriptum usque modo apparuit, quod mihi incisum reddiderunt. Propterea ego Johannes Nicholai pro dicto minore, et ego Petrus Latro, ex ipsis ducentis auri unctiis et ex omni jure nostro et ipsius minoris quietos [nos] bene vocamus, et non solute pecunie exceptionem refutamus. Et quia diu inter nos et dictum dominum papam Celestinum et predecessores ejus non solum ex predicto benefitio castrorum, verum etiam ex universa prelibata pecunia nomine impensarum concessa lis vel altercatio exstitit nonnullis questionibus innodata, tatem nobis dictus dominus papa exceptionem proponebat, dicentes benefitium dantis vel accipientis morte finiri et dictam pecuniam totam vel majorem partem esse nobis solutam,

1. 3 juillet 1193. — Muratori, *Ant.*, t. V, p. 843. — Pierre Latro et son neveu mineur Odon, représenté par un curateur, reconnaissent avoir été remboursés par Cencius, camérier de Célestin III, d'une dette de 200 livres contractée envers leur aïeul et bisaïeul Pierre Latro, par le pape Innocent II, pour laquelle ils avaient reçu en gage les places de Sasso, Civitâ Vecchia et deux autres, qui se trouvent ainsi faire retour au pape, ou du moins trois d'entre elles, car Civitâ Vecchia avait été dégagée dès le temps d'Alexandre III. Cf. Calisse, *Storia di Civitâ Vecchia*, p. 131. — Le rubriciste a cru qu'il s'agissait ici d'Innocent III.

20, 21 tuis C

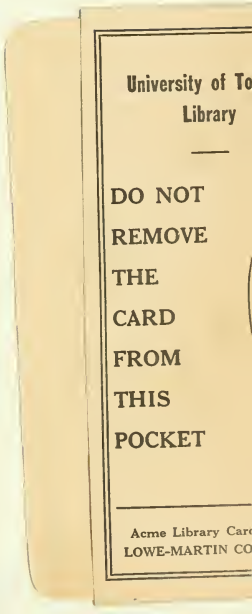
University of To
Library

DO NOT
REMOVE
THE
CARD
FROM
THIS
POCKET

Acme Library Car
LOWE-MARTIN CO